

A
FORDÍTÁS
ARCAI

Ünnepi kötet

Szerkesztette:
Vermes Albert

A FORDÍTÁS ARCAI

Ünnepi kötet

A fordítás arcai című konferenciasorozat
10. évfordulója alkalmából

A FORDÍTÁS ARCAI

Ünnepi kötet

A fordítás arcai című konferenciasorozat
10. évfordulója alkalmából

Szerkesztette:
Vermes Albert

Líceum Kiadó
Eger, 2016

ISBN 978-615-5621-31-4

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Grebely Gergely
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Lonsták Márton

Megjelent: 2016-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Előszó	7
ANTAL ÉVA A fordítás dekonstruktív figurái: Benjamin, de Man és Derrida	14
SZABÓ CSABA Fordítás, kíséret, kíséret <i>Radnóti Miklós fordításszemléletéről</i>	28
BERNARD ADAMS Response and responsibility	42
STRICKLAND-PAJTÓK ÁGNES A gyönyörűség lugasa <i>Tandori Dezső Spenser-fordításának kritikája</i>	49
REICHMANN ANGELIKA Az ornamentális próza fordításának választójain: <i>Andrej Belij Az ezüst galamb című regényének magyar és angol változata</i>	60
KALÓ KRISZTINA A fordítás szerepe a francia levélregény kialakulásában és elterjedésében	79
KÖRÖMI GABRIELLA Franciáról franciára, <i>avagy francia forrásnyelvi reáliák a The Da Vinci Code magyar és francia műfordításában</i>	90
BAKTI MÁRIA Brit és egyesült államokbeli reáliák magyarul <i>Kulturális átváltási műveletek Bill Bryson Jegyzetek egy nagy országból című művének magyar fordításában</i>	108

PETERECZ ZOLTÁN

**Az amerikai sport- és politikai kifejezések magyar nyelvbe
való átültetésének kérdései és problémái** 121

ÖRSI TIBOR

**A „sziget” szó használata a Mandeville utazásai című útleírásban
és néhány bibliafordításban** 134

PUSZTAI-VARGA ILDIKÓ

„Fordítanak, tehát vagyok.”
Önfordítás a tudományos kutatásban 152

SZÉP BEÁTA

Létezik-e jogi szaknyelv?
A jogi szaknyelv jellemzése, tekintettel a szakfordítóképzésre 165

VERMES ALBERT

Fordítóképzés Magyarországon és az Amerikai Egyesült Államokban 181

A kötet szerzői 218

Előszó

A fordítás arcai. Valódi emberarcok és metaforikus arcok, sokan és sokfélék. Fordítók és fordításkutatók, nyelvészek, irodalmárok és filozófusok, ember és számítógép, fordítás és tolmácsolás, anyanyelv és idegen nyelv, alkotás és újrairás, irodalom és szakszöveg, próza és vers, jelen és múlt, gyakorlat, elmélet és oktatás – nem is beszélve a fordítást olvasók elmélyült, derűs, homlokráncoló vagy éppenséggel értetlenkedő arcáról. Ez mind, és még ettől is több. A fordítással kapcsolatos kérdések tárháza kimeríthetetlen. A fordítás mindig kihívás. A fordítás a legnagyobb nyelvi rejtély. A fordítást éppen az teszi számmunkra érdekessé és élvezetessé, hogy ezer különböző arccal bír.

2016-ban tizedik alkalommal kerül sor ezeknek az arcoknak a november végi találkozására Egerben, az Eszterházy Károly nevét viselő patinás felsőoktatási intézményben. Eddig Főiskola, ezután már Egyetem. Szép ez az egybeesés, a 10-es szám és az Egyetem megszületésének egyidejűsége. Valójában persze ez csak játék a számokkal, melynek nem volna jelentősége, ha a 10-es helyett például a kettes számrendszert használnánk, mint a számítógépek. Ami fontos: az elmúlt évek (évtizedek, évszázadok) munkája eredményeképpen megszületett az Eszterházy Károly Egyetem, és kialakult benne fordítóknak, fordításokat olvasóknak, fordításkutatóknak és fordítást oktatóknak egy olyan közössége, amely sok évvel ezelőtt elültetett egy magot, és ebből a magból mára egy virágfürtös fáska lett. Ennek a fának a termése az is, hogy végre elindulhat intézményünkben a fordító és tolmács mesterszakos képzés. A szak indítására először tíz évvel ezelőtt Miskolccal és Nyíregyházával karöltve tettünk – sikertelen – kísérletet. Ezután szorgos kertészként nevelgettük tovább facsemeténket, amely végül annyira megerősödött, hogy

a tavalyi évben – immár önállóan – újra benyújtott szakindítási kérelmünket a MAB egyhangú támogatása mellett hagyta jóvá az oktatási kormányzat.

A 2016-os év tehát sok örömet hozott nekünk: új Egyetemet, új szakot és egy most már joggal hagyományosnak nevezhető konferenciasorozat új állomását. Talán az sem tűnik szerénytelenségnek, ha most egy kicsit visszatekintünk az elmúlt évekre. E kötetben az eltelt tíz évben konferenciánkon előadást tartó néhány szakember írásait adjuk közre – 12 magyar és egy angol nyelvű tanulmányt –, melyek remélhetőleg jól tükrözik a fordítás – és konferenciánk – sokszínűségét, sokféle arcát.

Antal Éva tanulmánya a fordíthatóság és fordíthatatlanság, eredeti és fordítása viszonyának örökzöld kérdéseit boncolgatja. Az eredeti és a fordított szöveg kapcsolódásainak metaforikájára fókuszálva elemzi Walter Benjamin *A műfordító feladata* című esszéjét, kiindulópontként Paul de Man és Jacques Derrida egy-egy dekonstruktív tanulmányát használva, miközben az eredeti esszé, illetve annak angol és magyar fordításai figurális példatárul szolgálnak az elemzéshez. A tanulmány optimista konklúziója szerint a fordítás eredményeként az eredeti szöveg kiteljesedik, és eközben a fordító anyanyelve is változik (gazdagodik?) – ebben tárul fel a műfordítás igazi feladata.

Radnóti Miklós műfordítói szemléletét elemző írásában Szabó Csaba rámutat, hogy a költő számára a műfordítás éppolyan elsődleges alkotás volt, mint saját költeményeinek írása: a műfordítást a költészettel egyenrangú nyelvi tevékenységnek tartotta. A vers „fordításának” általános lehetetlenségéből kiindulva a fordítást lényegileg kísérletnek tartotta, kísérletnek a vers „újra-megírására” egy másik nyelven.

Bernard Adams, számos magyar irodalmi mű kiváló angol fordítója egy számtalan alkalommal körüljárt, mégis megunhatatlan kérdéstről gondolkodik esszéjében: Mi is valójában a fordítás? Valóban „alkotó művészet, ha csekélyebb jelentőségű is”, ahogyan valaki megfogalmazta? Ugyanazon művek újrafordításainak példáján keresztül arra a – Radnóti szemléletmódjával ellentétes – következtetésre jut, hogy a fordító nem új művet alkot, hanem inkább, mint a zenész, értelmezi és megszólaltatja kottáját, az eredeti művet. Ez a tevékenység azonban semmiképpen nem tekinthető csekély jelentőségűnek, hiszen a fordító felelősséggel tartozik mind olvasójának, mind az eredeti mű szerzőjének.

Egy különleges, Szerb Antal által lefordíthatatlannak tartott mű egy részletének magyar fordítását elemzi tanulmányában Strickland-Pajtkó Ágnes. Paul de Mannal egyetértve a szerző rámutat, hogy a műfordító eleve kudarcra van ítélve, különösen egy 16. századi kötött strófaszerkezetű vers fordítása esetén, amely a fordíthatóság–fordíthatatlanság skáláján inkább az utóbbi végponthoz esik közelebb. E relatív fordíthatatlanság kényszeríthette arra a fordítót, hogy az eredeti szöveget attól némiképp eltávolodva, a saját szubjektumán átszűrve alkossa újra.

Reichmann Angelika az első orosz szimbolista regényként számon tartott, *Az ezüst galamb* című Andrej Belij-mű két fordításváltozatának összehasonlításán keresztül mutatja be az ornamentális próza fordításának nehézségeit és lehetséges megoldásait. A két részben eltérő fordítói és irodalmi hagyomány kontextusában született fordításszöveget a forrásszöveg azonosságán kívül szinte semmi nem köti össze. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a magyar és az angol szöveg színvonalbeli különbségei alapvetően befolyásolhatták a regény befogadásának, a célnyelv irodalmi hagyományába való beépülésének lehetőségeit. *Az ezüst galamb* feltehetőleg azért sem került be a magyar irodalmi köztudatba, mert a fordítás hiányosságai miatt a magyar olvasó nem érezkelheti a regény művészi minőségét, miközben a jobban sikerült angol fordítás eredményeképpen Belij regénye még közel száz évvel első megjelenése után is jelen van az angol-amerikai könyvpiacra. Jól érzékelteti ez a tény a fordítónak az eredeti mű szerzője iránti – Bernard Adams által is hangsúlyozott – felelősségét.

Kaló Krisztina tanulmánya a levélregény műfajának franciaországi születését vizsgálja a 18. századot megelőző időszakban. Megállapítja, hogy az európai országok közötti kulturális, elsősorban irodalmi kölcsönhatások és azon belül is a fordítások óriási szerepet játszottak a műfaj megszületésében Franciaországban, továbbá biztosították annak 18. századi sikerét. A francia olvasók fordítók közvetítésével jutottak hozzá az eredetileg latin, katalán, spanyol, olasz és angol nyelven írt művekhez, amelyek aztán követendő példaként is szolgáltak a francia levélregényíróknak. A francia levélregény egyik jelentős ihletforrása volt például Héloise és Abélard levelezése, melynek francia fordítását előbb Jean de Meung, majd később Roger de Bussy-Rabutin készítette. E fordításoknak köszönhetően került be Héloise legendás alakja a francia kollektív tudatba. A fordítás tehát nem csupán egy-egy műnek

a célnyelvi kultúrába történő beépülését segítheti elő (vagy gátolhatja, ahogyan Reichmann Angelika megmutatta), de irodalmi hősök, toposzok, sőt egész műfajok kultúrák közötti utazásának eszköze is lehet.

A fordító kultúráközvetítő szerepét vizsgálja a *The Da Vinci Code* című regény magyar és francia fordítását elemző tanulmányában Körömi Gabriella. A reáliák, vagyis a kultúrafüggő kifejezések fordításakor a fordító célja az, hogy az eredeti kifejezés tartalmát a forrásnyelvi kultúrát nem ismerő célnyelvi átlagolvasó számára minél érthetőbben adja vissza. De mi történik például akkor, ha egy angol nyelvű forrásszöveg francia reáliákat tartalmaz? Milyen megoldásokat alkalmaz a szöveg francia, illetve magyar fordítója? A magyar fordítás meglehetősen szorosán követi az angol eredetit, és többnyire változtatás nélkül megtartja a történet helyszínének hangulatát festő francia reáliákat. A francia fordító ellenben a feleslegesnek ítélt vagy az eredeti szövegben tévesen használt reáliákat (és a francia nyelvi, illetve stilisztikai hibákat) javítja, nehogy a regény kérdéses mondatai nevétségessé, zavaróvá vagy értelmezhetetlenné váljanak a francia olvasó számára. A fordító tehát úgy hozza döntéseit, hogy közben mindig szem előtt tartja a potenciális olvasóközönség feltételezett háttértudását.

Bakti Mária tanulmányában 72 reália fordítását vizsgálja Bill Bryson *Notes from a Big Country* című cikkgyűjteményének magyar változatában. A reáliák szempontjából azért érdekes ez a cikkgyűjtemény, mert sokszor fordulnak elő benne olyan hivatkozások az amerikai mindennapi élet jellegzetességeire (márkanevekre, használati tárgyakra, intézményekre, amerikai hírességekre), melyek esetenként a brit célközönség számára is ismeretlenek. A szerző, a brit olvasó dolgát megkönnyítendő, esetenként nyelven belüli kulturális átváltási műveleteket alkalmazva a brit megfelelőikkel hasonlítja össze az amerikai reáliákat. A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy mind az önállóan álló, mind pedig az összehasonlított egyesült államokbeli és brit reáliák esetében a fordító gyakrabban alkalmazott honosító átváltási műveleteket, mint idegenítő hatásúakat, ami alátámasztani látszik Klaudy Kinga kulturális átváltási műveletekre vonatkozó aszimmetria hipotézisét, melynek értelmében a fordítók többnyire inkább a honosítást választják, és nem terhelik feleslegesen a célnyelvi olvasó befogadási kapacitását.

Peterecz Zoltán a kulturális háttérismereteknek az értelmezésben játszott szerepéről ír egy gyakran emlegetett kérdés, a nyelvünkbe gyors ütemben érkező nagy mennyiségű idegen szó (közte a különböző szakzsargonok) által

felvetett – részben fordítási – problémák kapcsán. Két területről idéz példákat: az amerikai sport és a politika nyelvi közegeből. Tétele szerint az amerikai sportokra, illetve a politikai berendezkedésre vonatkozó alapvető ismeretek hiányában egy magyar hallgató/olvasó gyakran nem tudja értelmezni – esetleg tévesen értelmezi – a hallottakat/olvasottakat. Mit jelent például a *governor* szó egy amerikai kontextusban? Egészen biztosan nem azt, amire a fehér lovon ülő kormányzóra gondoló magyar asszociál. A szerző rámutat, hogy egy többszörösen összetett problémával állunk szemben, amelyre a fordítás nem minden esetben képes jó választ adni. Szélesebb értelemben a megoldást abban látja, ha az iskolában nem csupán nyelvi, hanem kulturális és politikai ismereteket is szerez a nyelvtanuló.

Őrsi Tibor írása kitűnően szemlélteti, hogyan használható fel a fordítások elemzése egy etimológiai probléma vizsgálatában. Hipotézise szerint a francia *Île-de-France* kifejezésben szereplő *île* („sziget”) szónak a ma elfogadott magyarázattól eltérően a középfranciában létezett egy másik, „ország” jelentése is, amelyet azonban a nyelvtörténeti szótárak nem dokumentálnak. A hipotézis bizonyítására a szerző a *Mandeville utazásai* című 1357 körül írt útleírás középfraancia nyelvű eredetijéhez legközelebb álló angol szövegkiadásban (Warner 1889) értelmezte az *isle* szó megjelenéseit, amelyek között 13,3%-ban található „ország”, „táj”, „vidék” értelmű előfordulása. További analógiára mutat példákat a Biblia latin, francia, angol és magyar fordításaiból a *Vulgata* által használt *insula* szó lehetséges fordításait vizsgálva.

A szaknyelvi diskurzusok területére váltva, Pusztai-Varga Ildikó kutatása azt a fordítási helyzetet vizsgálja, amikor magyar anyanyelvű kutatók fordítják saját tudományos írásukat angol nyelvre azzal a céllal, hogy tanulmányukat egy nemzetközileg elismert folyóiratban publikálják. A kvalitatív módszertanú kutatás eredményei rávilágítanak a tudományos önfordítás folyamatára jellemző megkötésekre és hibákra. A szövegek mikroszintjén a nyelvtani hibák jellemzőek, valamint a szemantikai mezők vagy a kollokációk tévesztésével magyarázható szóhasználati hibák. Makroszinten jellemző jelenség az információ elrendezésével, illetve az információ relevanciájával kapcsolatos problémák felmerülése, mivel az angol akadémiai diskurzusban elvárt feszes, logikus, explicit szerkesztési móddal szemben a magyar tudományos írás redundánsabb, és bizonyos mértékig el is várja a lazább szövegtextúrát. Az önfordítás saját kutatói attitűdjének megváltoztatására is

kényszerítheti a szerző-fordítót, hiszen ha angolul publikálja kutatási eredményeit, akkor egyes szám első személyben, határozottabban, konkrétan, explicitebben kell fogalmaznia.

Szép Beáta tanulmánya rávilágít, hogy nem beszélhetünk általában „a jogi szaknyelvről” és annak jellemzői által generált általános fordítási problémákról. Különböző publikációkban gyakran olvashatjuk, hogy a „jogi szaknyelv” egységes nyelv, egyértelmű fogalmakkal operál, és magas absztrakciós fok jellemzi. Továbbá, hogy a köznyelvhez képest precízebb, archaikusabb, konzervatívabb, a rengeteg szakterminus mellett tele van idegen kifejezésekkel, terjengős és redundáns, fellengzős és unalmas. A szerző megmutatja, hogy ezek a jellemzők nem tekinthetők mindenfajta jogi diskurzusban általános érvényűnek, így nem tarthatjuk őket megkülönböztető sajátosságoknak az úgynevezett „jogi szaknyelv”-nek a köznyelvtől vagy más szaknyelvektől történő elhatárolásakor. Ez a szemléletváltás a szakfordítóképzésben is rendkívül fontos a fejlesztendő szakfordítói kompetenciák eredményesebb elsajátítása érdekében.

Végül Vermes Albert írása azt vizsgálja, miként jellemezhető a fordítóképzés helyzete Magyarországon és az Amerikai Egyesült Államokban. Amíg a fordító- és tolmácsoló programok számát illetően Magyarországon kielégítőnek tűnik a helyzet, addig a munkaerőpiaci igényekhez képest az Egyesült Államokban a szükségesnél valószínűleg lényegesen kevesebb helyen képeznek fordítókat. A különböző intézmények által kínált programok között a magyarországinál jóval nagyobb strukturális és tartalmi különbségek figyelhetők meg az Amerikai Egyesült Államokban, mivel a képzési és kimeneti követelmények központi szabályozásának hiányában az intézmények nagyobb autonómiát élveznek. Az oktatott nyelvek kínálatát nyilvánvalóan a gazdasági-társadalmi igények határozzák meg elsősorban. Az Egyesült Államokban egyértelműen a spanyol nyelvű fordító- és tolmácsolóképzések dominálnak, emellett a franciát, a németet, az orosz is számos programban oktatják, és egyre nagyobb szerepet kap a kínai, az arab, a japán nyelv is. Magyarországon az angol és a német a legfontosabb idegen nyelv, mellettük néhány programban megjelenik a francia, az orosz, az olasz és a spanyol, míg az összes többi nyelv marginális szerepre van kárhozthatva – e tekintetben tehát volna még tennivaló.

E tizenhárom tanulmány csak néhány arcát villantja fel a fordításnak, a fordítással kapcsolatos kérdéseknek, de remélhetőleg ez a kis portrégyűjtemény is érzékelhetővé teszi, mennyire szerteágazó területről van szó, és mennyire lehetetlen megenni a fordítással való foglalkozást. Samuel Johnson szavait saját szubjektumunkon átszűrve mondhatjuk: Amikor valaki a fordítást unja, magát az életet unja, hiszen a fordításban (a fordításokban) minden megtalálható, amit az élet nyújthat.

A szerkesztő

ANTAL ÉVA

A fordítás dekonstruktív figurái: Benjamin, de Man és Derrida¹

Wie man in den Wald hineinruft, so schallt's heraus.
(német közmondás)

„*what remains open is language...*”
(Derrida)

1. (à propos)

Mikor 1981 tavaszán Párizsban a hermeneutika teoretikusa, Hans-Georg Gadamer és a dekonstrukció filozófusa, Jacques Derrida (végre) találkoztak, hogy ütköztessék a szövegértésről és szövegértelmezésről vallott nézeteiket, a vita kudarcba fulladt. A vita – a nem-vita – elemzői a problémák egyik forrásaként jelölik meg, hogy mindkét gondolkodó a saját nyelven adott elő. Ha cinikus lennék, azt mondanám, legalább a fordítás nem vitt félre semmit. Igaz, Gadamer mindig is bízott a fordításban, és vitaindítójában fel is vetette, hogy vajon a másik másságának megértésében „a nyelviség: híd vagy korlát” (Gadamer 1991: 22). Ugyanott kiemelte, hogy eredetileg az interpretáló

¹ A szöveg eredetileg az Anglisztika Tanszéken megrendezett *A fordítás arcai 2.* konferencián – azóta már konferenciasorozaton – hangzott el 2008-ban. A címbeli *figura* szó angol nyelvű *Rhetorical Figures of Reading (Az olvasás retorikai figurái)* című tanulmánykötetem címére (is) utal. Megjelenés előtt gondom adódott a címmel, mert a londoni szerkesztőnek nem tetszett a *figura* szó annak többértelműsége miatt, és az sem, hogy legelőször a szám, számadat ugrik be a *figure* jelentéseként. Természetesen ennek még örültem is, hiszen pontosan erről szól a könyv: a retorikai alakzatok, figurák okozta akaratlan félreértésekről, azok metaforikus félre-olvasatairól.

szerep a tolmácsé, a fordítóé volt, innen vették át a szövegértelmező pozíció – sőt, az olvasás – jelölésére. Ugyan 1981-ben Derrida nem foglalt állást a fordítás kérdésében, de több szövegében kifejtette, hogy szükséges rossznak tekintti a műfordítást. Míg Derrida alapvetően óvatosan bánik a fordításokkal, Gadamer meghatóan ír a fordítás kultúrákat összekapcsoló erejéről. A német übersetzen szó transzponáló, áthelyező értelmének hangsúlyozásával gyakran használja a híd-metaforát; egy helyütt „a tenger két partja közti átvitelről” beszél, máskor azt írja, hogy „a fordítás mintegy híd két nyelv között, miként ha két part között, ugyanazon a földön”, melyen mindkét oldalról „állandó közlekedés folyik” (Gadamer 2000: 23–24).²

2.

Előrebocsátom, hogy nem vagyok fordításelméleti szakember: dekonstruktív retorikus olvasatokkal és értelmezésekkel foglalkozom, azt is mondhatnám, hogy olvasó vagyok. A „jó olvasás” egyik legfontosabb elve az, hogy a szövegeket eredeti nyelven olvassuk, és talán merész vállalkozás a fordításról írnom. Ugyanakkor számtalan szövegolvasat, legyen az dekonstruktív vagy éppen hermeneutikai interpretáció, arról szól, mennyire termékeny az eredeti nyelven írott szöveg és fordításainak összevetése. Ha valaki már fordította saját szövegeit, örömmel tapasztalhatta, milyen retorikai játéktere nyílik az egyes retorikai elemeknek – főként a trópusoknak és alakzatoknak – a fordított szövegekben. Tanulmányomban olyan fordításelméleti vagy inkább műfordítással kapcsolatos teoretikus szövegeket elemzek, ahol az egyik központi kérdés pontosan a nyelv retorizáltságának fordíthatósága, illetve fordíthatatlansága. Elemzésem középpontjában Walter Benjamin *A műfordító feladata* című esszéje áll, illetve elméleti háttérként (és kiindulópontként) Paul de Man és Jacques Derrida egy-egy dekonstruktív tanulmányára támaszkodom. Az esszé értelmezői az eredeti és a fordított szöveg kapcsolódásaira figyelnek, így jelen szövegemben ezen kapcsolódások metaforikájára fókuszálnék, miközben az eredeti esszé, illetve annak angol és magyar fordításai figurális példatárul szolgálnak.

2 Egyébként három évvel a párizsi találkozó után egy Dallmayrnak írt levelében a dialógus kudarcának egyik okaként Gadamer maga is az eltérő nyelviséget említi meg, valamint hogy a vitaszövegek fordításaiban németül elvész valami Derrida nyelvének hajlékonyságából, illetve saját komolysága is szelídiül franciául (lásd Gadamer 1989).

Ám a Benjamin-esszé retorikus olvasatai előtt egy elhíresült Derrida-metáforát villantanék fel. Jacques Derrida *Mi a költészet?* című írásában a fordítás szükségszerűségéről és egyúttal lehetetlenségéről is szól, és ez az a szöveg, ahol először használja a sündisznó-metáforát.³ A vers sündisznóként összegömbölyödve védi belső lefordíthatatlan tartalmát, teszi mindezt az autópályán: „összegömbölyödik, felborzolja tüskéit, sebezhető és veszedelmes, mérlegel s mégis rosszul alkalmazkodik (veszélyt szimatolva [...]) és épp ezzel teszi ki magát a balesetnek” (Derrida 2002: 278).⁴ A *Mi a költészet?* egyik legprovokatívabb állítása szerint szövegekkel, és nem csak költői szövegekkel rendszeresen történnek balesetek – fordítások, félrefordítások, értelmezések, sőt félreértelmezések. Valójában Derrida kijelenti, hogy csak balesetek vannak, mert „nincsen se »tiszta költészet«, se tiszta retorika, se *reine Sprache*, se az-igazság-felmutatása-a-műben” (Derrida 2002: 278). Tulajdonképpen e nyíltan polemikus kijelentés és a benjamini „*reine Sprache*” megidézése miatt olvastam újra Walter Benjamin esszéjét, *A műfordító feladatát*. Emellett egy angol nyelvű konferenciára készülve angolul is értelmeztem a szöveget (*The Task of the Translator*), és lenyűgözött, hogy a híres Harry Zohn-féle angol fordítás mennyire „félreolvassa” az eredetit.⁵ Ez provokatív előfeltevés részemről, hiszen amennyiben nincsen szöveghű fordítás, hogyan jelenthető ki, hogy az egyik szöveg közelebb van az eredetihez, vagy éppen távolabb kerül az eredeti retorikájától. Mivel maga a szöveg is tematizálja az eredeti és a fordítások problémás viszonyát, érdemes megnézni néhány pontot, ahol az angol szöveg félresiklik. A magyar fordítások – Tandori Dezső és Szabó Csaba fordításai – a német esszé üzenetét megértve, érzékenyebben nyúlnak annak retorikájához, és az angol fordításhoz képest finomabban hangolódnak a figurális nyelv elemeire. Ezen túl az angol Benjamin-fordítást elemzők szorgosan összegyűjtik a tétován és félreértett módon összekapcsolt tagmondatokat, a félrefordított mondatszerkezeteket vagy éppen a tagadást igenlésként fordító kijelentéseket. Az egyik leghíresebb kritikai olvasat Ste-

3 Majd egyik későbbi interjújában visszatér a metaforához, és felhívja a figyelmet arra, hogy a filozófiatörténet és az irodalomelmélet egyes kitüntetett szöveghelyein feltűnik a sündisznó.

4 Az eredetileg *Che cos'è la poesia?* olasz címmel megjelent francia nyelvű esszében Derrida szándékosan megtartja az állat olasz nevét (*istrice*). Ezt a magyar fordítás mellőzi, míg az angol még megtartja, sőt megkísérli visszaadni Derrida francia nyelvű szójátékainak egy részét a *str*- mássalhangzócsoport szerepeltetésével (vö. *stress*, *structure*, *auto-strada*).

5 Lásd Benjamin (1999).

ven Rendallé, aki megjegyzéseivel együtt ugyan saját Benjamin-fordítását is kiadta, ám a Benjamin-hivatkozásokban továbbra is csak Zohn „hivatalos” fordítását találjuk. Egy másik értelmező, Carol Jacobs *A fordítás szörnyűségessége* című írásában kiemeli Zohn elvülhetetlen érdemeit Benjamin gondolatainak angol nyelvterületen való népszerűsítésében, azonban több elemzővel – például Rendallal és Paul de Mannal – egyetértésben azt írja, hogy Zohn fordítása nemcsak hogy elhomályosította a német esszé logikáját, hanem annak „metaforikus mintázatát is félreolvassa” (Jacobs 1975: 755). Itt meg kell említenem, hogy Tandori precíz fordítása számos ponton az angol fordításhoz hasonlóan jár el, és a metaforika néhány passzusban félresiklik, míg Szabó Csaba fordítása még ezeken a helyeken is visszaadja az eredeti szöveg többirányultságú figurativitását.

A német esszé, *Die Aufgabe des Übersetzers* előszóként készült Benjamin 1923-ban megjelent Baudelaire-fordításához. A szöveg keletkezési ideje magyarázza annak messianisztikus tónusát és ihletetett kijelentéseit például a költői nyelv szakrális voltáról (de Man 2007: 244). Ugyanakkor a regresszív gondolatok ellenpontosításaként már a felütés is provokatív módon radikális, mely Tandori fordításában így hangzik (mintegy összhangban az angollal): „Soha, egyetlen műalkotás vagy műforma megismerése szempontjából sem bizonyul gyümölcsözőnek a befogadó fél figyelembevétele. [...] a vers sosem az olvasónak szól, a kép nem a nézőnek, a szimfónia nem a hallgatóságnak” (Benjamin 2007: 183). Már a legelső bekezdésben van valami nyugtalanító, mintha Benjamin el akarná bizonytalanítani az olvasót azzal, hogy megkérdőjelezi az olvasás értelemadó szerepét és a befogadás erejét. De Man szerint már az esszé címe is kétségbeejtő, mivel az *aufgabe* szó „feladat” jelentése mellett, a „feladás, kudarc” (*aufgeben*, „feladni valamit”) értelmet is magában hordozza. Továbbhaladva ezen a gondolatcsapáson a szövegben a fordítás első perctől kudarcra ítéltetett, és Benjamin szövege a fordíthatóság rossz példajaként vagy éppen a fordíthatatlanság jó példajaként áll elő. De Man azon töpreng (de Man 2007: 248–249), miért történt, hogy számos jó fordítónak okozott gondot a Benjamin-szöveg – lehet, hogy a szöveg félrefordításával fordították azt jól? De Man az angol mellett egy francia fordítást is vizsgál, illetve felteszi a kérdést: létezik-e adekvát fordítása a német szövegnek, ahol az *adekvát* angolul *germane*, mely szójáték a nyelvek közti átjárás lehetőségét villantja fel. Carol Jacobs de Man elemzését megelőlegezve azt

írja, hogy Benjamin „feladata” „a fordítás aktusát hajtja végre”, ahol is a fordítás nem egy idegen nyelvből történik az anyanyelvre, hanem radikálisan elidegeníti a saját nyelvet (Jacobs 1975: 760).

Másrészt, ahogy Benjamin – pontosabban Tandori írja: „a fordítások nem azért bizonyulnak lefordíthatatlannak, mert értelmük túlságos súlyllyal [*Schwere*] nehezede rájuk, hanem épp ellenkezőleg: kötődésük túl laza [*Flüchtigkeit*]” (Benjamin 2007: 195). Vagyis míg a fordított szövegek tovább már nem fordíthatóak, addig az eredeti szöveget annak „mobilitása”, „instabilitása” teszi lefordíthatóvá, amely az eredetiben magában észlelhetetlen, és csak a fordításokban realizálódhat (vö. de Man 2007: 253–254). Az angol fordításban a *Schwere* nehézségként (*difficulty*) szerepel, míg a *Flüchtigkeit* a magyarhoz hasonlóan lazaságként (*looseness*) fordított. Rendall az idézett mondat két kulcsfogalmát „mozdíthatatlanságnak” (*immovable*) és „illékonyaságnak”⁶ (*light*) fordítaná, mivel az utóbbi összhangban van az előző bekezdés híres tangens hasonlatával:

Was hiernach für das Verhältnis von Übersetzung und Original an Bedeutung dem Sinn verbleibt, lässt sich in einem Vergleich fassen. Wie *die Tangente den Kreis flüchtig* und nur in einem Punkte berührt und wie ihr wohl diese Berührung, nicht aber der Punkt, das Gesetz vorschreibt, nach dem sie weiter ins Unendliche ihre gerade Bahn zieht, *so berührt die Übersetzung flüchtig und nur in dem unendlich kleinen Punkte des Sinnes das Original*, um nach dem Gesetze der Treue in der Freiheit der Sprachbewegung ihre eigenste Bahn zu verfolgen. (Benjamin 1980: 19–20. Kiemelések tőlem.)

6 Itt Szabó Csaba fordítása segített a hivatalos angol Zohn-fordítást korrigáló Rendall-fordítás kifejezéseinek értelmezéseiben: „Hogy ezek után fordítás és eredeti mű viszonyát illetően milyen jelentősége marad az értelemnek, egy hasonlattal jelezhetjük. Ahogy a tangens a kört futólag és csak egyetlen pontban érinti, és ahogy bizonyny ez az érintés, de nem a pont, írja elő törvényét, mely szerint egyenes pályája ível tovább a végtelenbe, úgy érinti a fordítás illékonyan s az értelemnek csak végtelen apró pontján az eredetit, hogy a hűség törvénye szerint a nyelvmozgás szabadságában kövesse legsajátabb pályáját” (Benjamin 2001: 81–82).

Ez a részlet Tandori fordításában magyarul így hangzik:

Ami mármost fordítás és eredeti mű viszonyát illetően az értelem számára jelentékeny marad, az alábbi hasonlatba foglalható. Ahogy *a tangensek a kört csak futólag* [vö. *flüchtig/lightly*] és csak egyetlen ponton érintik, s ez az érintés – és nem a pont – szabja meg törvényt, mely szerint egyenes pályájuk tovább fut a végtelenbe, *ekképp érinti a fordítás futólag* [*flüchtig/lightly*] és az értelemnek csak végtelenül kis pontján az eredetit, hogy a hűség törvénye szerint a nyelvi mozgás szabadságában kövesse legsajátabb pályáját. (Benjamin 2007: 194. Kiemelések tőlem.)

Az angol fordítást kritikával illető „értő” olvasók – köztük Jacobs, Rendall és de Man – a német *flüchtig* angol *lightly* fordítása helyett a *fleetingly*, vagyis *futólag* szót ajánlják, mely érzékletesebben kifejezi az eredeti és a fordítás érintőleges viszonyát.⁷ Itt Tandori magyar fordítása következetesebb, Szabó Csaba az első *flüchtig* fordításaként a *futólag*, a másodiknál az *illékonyan* szavakat használja, mivel hangsúlyozni kívánja a tangens és a kör pontjának hihetetlenül finom, leheletnyi kapcsolódását. Ez az illékonyság összhangban van a benjamini gondolattal is, miszerint a kör pontja lényegtelenül válik ebben az illékony kapcsolódásban, melyben a jelentésadás ugyan szabad, de egy ponton a fordítói hűség rögzíti és megköti. Érzékletes módon a német szövegben a hasonlat jelentése megragadható: *fassen*, ám ennek *flüchtig* fordításaként Zohn angol fordításában a tétova *may help*, „segíthet” kifejezést találjuk, míg Jacobs a „megragadható, felfogható” jelentésű *can be grasped* kifejezéssel adja ezt vissza, ami Tandorinál *foglalható*, Szabó Csabánál pedig *jelezhető*. Természetesen, a kört érintő tangens illékonyságának *light/flüchtig* leírása és a hasonlat jelentésének megragadása közötti kontrasztban újfent a nyelv retorikájának leheletnyi iróniáját látom.

7 Angolul így hangzik: „And what of the sense in its importance for the relationship between translation and original? A simile may help here. Just as a tangent touches a circle lightly [*flüchtig*] and at but one point, with this touch rather than with the point setting the law according to which it is to continue on its straight path to infinity, a translation touches the original lightly [*flüchtig*] and only at the infinitely small point of the sense, thereupon pursuing its own course according to the laws of fidelity in the freedom of linguistic flux (Benjamin 1999: 80. Kiemelések tőlem).

Az esszé központi gondolatát a saját nyelv idegenné válásáról és a saját nyelv idegenségével való szembenézésről a fordításban megnyugtatóan pozitív metaforák és hasonlatok ellenpontosítják, így a retorikus olvasás feltárja a figurák idegenségének szükségszerű ironikusságát. A szövegben az eredeti mű és a fordítás viszonyát organikus, természeti szóképek hivatottak bemutatni, míg maga a viszony – paradox módon – túlmutat a retorikai hasonlóságokon, levezetett egyezéseken vagy éppen származtatott *leképezésen* (*derivation, imitation*) (de Man 2007: 253–254). Az esszé tele van szóvirágokkal, áltermészeti képekkel: virágzással, növekedéssel és gyümölcsezéssel, ám igen óvatosan kell viszonyulnunk ezekhez a figurákhoz. Például a német *Entfaltung* – melyet angolul Zohn virágzásnak (*flowering*) fordít – metaforaként a jelentések kibomlására is utalhat, mely értelem már mindig az eredetibe plántált. Bár óhatatlanul hajlamosak vagyunk pozitív és gyümölcöző metaforákat használni a fordítások és az eredeti mű kapcsolatának leírásakor, nem kellene komolyan vennünk azokat. Jacobs is erre figyelmeztet, mikor kijelenti, hogy a fejlődés pszeudo-szóképei ellenére, azok mellett, „az esszé [metaforikájában] a fordítás nem jut túl a kezdet képein: csíra (*keimhaft*) és mag (*Kern, Samen*) marad” (Jacobs 1975: 757). Ennél bonyolultabb a *Nachreife* szókép értelmezése az alábbi passzusban:

Ja, während das Dichterwort in der seinigen überdauert, ist auch die grösste Übersetzung bestimmt in das Wachstum ihrer Sprache ein-, in der erneuten unterzugehen. So weit ist sie entfernt, von *zwei erstorbenen Sprachen* die taube Gleichung zu sein, dass gerade unter allen Formen ihr als Eigenstes es zufällt, auf jene *Nachreife des fremden Wortes*, auf *die Wehen des eigenen* zu merken. (Benjamin 1980: 13. Kiemelések tőlem.)

A *Nachreife* az angol fordításban „érési folyamat”,⁸ míg mindkét magyar fordító „utóérésről” ír, Tandorit idézve:

8 Angolul: „While a poet’s words endure in his own language, even the greatest translation is destined to become part of the growth of its own language and eventually to be absorbed by its renewal. Translation is so far removed from being the sterile equation of two dead languages that of all literary forms it is the one charged with the special mission of watching over the maturing process [Nachreife] of the original language and the birth pangs [Wehen] of its own” (Benjamin 1999: 74. Kiemelések tőlem).

[...] az irodalmi mű szava saját anyanyelvében tovább él, ám a legnagyobb fordításra is az a sors vár, hogy nyelve növekedési folyamatába beépüljön, s az új szakaszban elmerüljön. Távol áll attól, hogy két kihalt nyelv között süket kiegyenlítés legyen, olyannyira, hogy valamennyi forma közül épp ezért hárul rá az a sajátos feladat, hogy *az idegen szó utóérésére* [*Nachreife*], *saját szavának pedig eleven lüktetésére* [*Wehen*] figyelmezzon. (Benjamin 2007: 187)⁹

A passzusban egymás mellett szerepelnek a fejlődés életteli és a mozdulatlanság halálszerű képei. De Man – Jacobs után – arra figyelmeztet, hogy a *Nachreife* gyümölcstermő jelentése mellett magában hordozza a melankolikus hervadást és elszáradást is a fordítások utóéletére vonatkoztatva. Így a szintén problematikus *Wehent* Zohn „szülési fájdalmaival” (*birth pangs*) szemben inkább „a meghalás fájdalmának” (*death pangs*) fordítaná de Man, hiszen a fordítás *pathosa*, szenvedése, kínja nyelvi, a nyelvben gyökerezik: „A fordításról szóló szöveg maga is fordítás és a mondandója: a lefordíthatatlanság ott munkál a szövetében és ott munkál mindenki, aki – miként én is – megpróbálja lefordítani, s végül kudarcot vall. Az írás lefordíthatatlan: nem birkóztak meg vele a fordítók, sem az elemzésre vállalkozó kommentátorok, s így mondanivalójának önmaga a legjobb példája, *mise en abyme* technikai értelemben” (de Man 2007: 257). Hozzátehetném, pontosan ez történik Benjamin szövegével de Man fordításában is, hiszen megkérdőjelezhető a *Wehen* és a *Nachreife* ily mértékű pesszimista együtt-olvasata: magyarul míg Tandorinál lüktet a szó, Szabó Csabánál fájdalmasan ugyan, de életre kel.

Dekonstruktív retorikus olvasatában de Man arra is felhívja a figyelmet, hogy a német *übersetzen* szó nemcsak fordítást, hanem metaforát is jelent: „az *übersetzen* a görög *metaphorein* pontos fordítása, azaz áttesz, *übersetzen*, átrak” (de Man 2007: 254). Ugyan a szó jelentése vagy inkább fordítása maga a metafora, paradox módon a szó maga nem metafora és nem is me-

9 Szabó Csaba fordításában: „Hiszen, míg a költői szó a saját anyanyelvében a változásokon át is megőrzi magát, a legnagyobb fordításnak is az a sors jut, hogy nyelvének növekedésébe oldódjék és a megújult nyelvben enyészzen el. A fordítás annyira távol áll attól, hogy két elhalt nyelv süket kiegyenlítése legyen, hogy minden forma közül éppen neki jut legsajátabb feladataként, hogy az idegen szó utóérésére, a saját szó *fájdalmas torlódásaira* figyelmezzon” (Benjamin 2001: 75. Kiemelések tőlem).

taforikus. Az eredeti és a fordítás közötti viszony nem hasonlóságon alapul, hanem metonimikus viszony, melyet legérzékletesebben az esszé amfora-metáforája mutat meg. A híres szövegrészlet az eredetiben így hangzik:

Wie nämlich Scherben eines Gefässes, um sich zusammenfügen zu lassen, in den kleinsten Einzelheiten einander zu folgen, doch nicht so zu gleichen haben, so muss, anstatt dem Sinn des Originals sich ähnlich zu machen, die Übersetzung liebend vielmehr und bis ins Einzelne hinein dessen Art des Meinens in der eigenen Sprache sich an bilden, um so beide wie Scherben als Bruchstück eines Gefässes, als Bruchstück einer grösseren Sprache erkennbar zu machen. (Benjamin 1980: 18)

Tandori fordítását idézve:

Ahogy tudniillik egy edény cserepeinek ahhoz, hogy összeilleszthetők [*zusammenfügen zu lassen*] legyenek, a legparányibb peremvonalrészletükkel is illeszkedniük [*zu folgen*] kell egymás vonalához, ám azonosnak lenniük korántsem szükséges, így kell a fordításnak, az eredeti mű értelméhez való mindenképpen hasonulás helyett, szeretettel s az eredeti elgondolásmódot saját nyelvi közegében a legapróbb részletig kidolgozva, olyképp alakulnia, hogy a kettő együtt, mint egyetlen edény töredéke, töredéke egyetlen nagyobb nyelvnek, jelenjék meg. (Benjamin 2007: 192)

Ugyanez a passzus angolul Zohn fordításában:

Fragments of a vessel which *are to be glued together* [*zusammenfügen zu lassen*] must match [*zu folgen*] one another in the smallest details, although they need not be like one another. In the same way a translation, instead of resembling the meaning of the original, must lovingly and in detail incorporate the original's mode of signification, thus making both the original and the translation recognizable as fragments of a greater language, just as fragments are part of a vessel. (Benjamin 1999: 79)

Angolul „az edény cserepeinek ahhoz, hogy majd összeragasszák őket, a legapróbb részletekig egyezniük kell egymással” szerepel – vagyis a német illeszkedést jelölő *zusammenfügen zu lassen*-ből és a *zu folgen*-ből „egységesítő összeragasztás” (*to be glued together*) lesz, ami Zohn igencsak optimista nézetét tükrözi a tiszta nyelv (töredékeinek) totalizálhatóságáról. Tandorinál is azt olvashatjuk, hogy összeillesztve a tiszta nyelv törött amforájának cserepeit, azaz az egyes fordítások nyelveit, eljuthatunk a teljes és tökéletes nyelvhez. Kevésbé optimista fordításban – ahogy ezt Jacobsnál, de Mannál és Szabó Csabánál láthatjuk – a lehetséges végeredmény még mindig töredékes lesz. Szabó Csaba szándékosan vállalt „idegenszerű”, töredezett fordítását idézve:

Nevezetesen, ahogyan egy edény cserepeinek ahhoz, hogy összeilleszthetők legyenek, a legparányibb részleteikben is *követniük kell egymást*, de azért még nem kell hasonlítaniuk, ugyanígy kell a fordításnak – ahelyett hogy az eredeti mű értelméhez próbálna hasonlónak válni – szeretőn és az egyes részletekbe menően kiképeznie, a saját nyelvében, az eredeti műben kialakult így-értés módját, hogy eképpen mindkét nyelvet, mint cserepeket, egy edény töredékeként, *egy nagyobb nyelv töredékeként* tegye megismerhetővé. (Benjamin 2001: 80. Kiemelések tőlem)

A német *zu folgen* Jacobs értelmezésében (és saját fordításában) az edény cserepeinek egészét alkotó összeillesztését jelenti, *to be articulated together*, és így a kifejezés a hasonló, passzoló (*match*) töredékek zohni összeragasztása helyett a különféleségükben hasonló cserepek, vagyis a fordítások nyelve közti egymásra következésre vagy éppen az eredeti és a fordítások nyelve közti rész–egész-viszonyra utal (Jacobs 1975: 763). De Man szerint is a töredékes fordítások, fordítástöredékek metonimikus, egymást követő, nem pedig egyesítő, metaforikus mintát adnak (de Man 2007: 263). Az idézet végén a szinekdoché Zohnnál „akár egy edény cserepei”-ként (*as fragments are part of a vessel*) jelenik meg, míg Benjamin inkább „egyetlen edény törött cserepei”-ről (*als Bruchstück eines Gefäßes*) beszél, nem állítva azt, hogy a töredékek együtt egy egészet alkotnának. Benjamin végeredményben nem sugallja a fordítások totalizálhatóságát – vagy éppenséggel pontosan az egyes töredékek, az egyes nyelvek fordításainak adekvációját (*germane*), egészként értelmezését sugallja? A német koraromantikában Friedrich Schlegel hívta

fel arra a figyelmet, hogy a töredék maga is egészként, műként tételeződik, és szándékoltan fragmentumokban mutatta be a töredékes mű tökéletességét. Míg minden nyelv és minden egyes fordítás a tökéletes Egész töredéke csak, a *reine Sprache* tisztaságában és tökéletességében üres és jelentés nélküli, mivel a jelentés a különbözőségeken alapul. De Mant idézve:

[...] a töredékek töredékek, és lényegük szerint azok maradnak. Összeilleszthetők metonimikusan, de sohasem alkotnak egészet. [...] Ezt nevezném elsődleges fragmentációnak; minden mű csakis töredék a *reine Sprachéval* összemérve, nincs bennük semmi közös, és minden fordítás is töredék az eredetihez képest. A fordítás a töredék töredéke, továbbdarabolja a cserepet – vagyis az edény egyre csak török –, és sohasem állítja helyre az Egészet; először is edény nincs, legalábbis nem tudunk róla, nem érzékelhető vagy nem hozzáférhető, következésképp számunkra ilyen edény soha nem is létezett. (de Man 2007: 264–265)

Arra is gondolhatunk, hogy a törött és töredékes amfora a tiszta nyelv adekvát (*germane*) metaforája, hiszen éppen a tiszta nyelv képtelenségét és episztemológiai hozzáférhetetlenségét prezentálja. Nem véletlen, hogy Derrida dekonstruktív szójátékkal nem-metaforának, képtelen metaforának tekinti az amforát, mikor *ammetaforáról* – vö. am(meta)fora – beszél.¹⁰

A nemlétező edény figurája előtt Benjamin egyik másik érzékletes szóképet ad az eredeti rejtett jelentéseinek a fordításban történő kibomlására – a királyi palástot, illetve annak redőit. Az eredeti német mondat – „Bildern nämlich diese im ersten eine gewisse Einheit wie Frucht und Schale, so umgibt die Sprache der Übersetzung ihren Gehalt wie ein Königsmantel in weiten Falten (Benjamin 1980: 18) – magyarul: „Míg ugyanis az eredetiben a tartalom és a nyelv bizonyos egységet alkot, mint gyümölcs és héj, a fordítás nyelve úgy veszi körül tartalmát, mint egy szélesen redőzött királyi palást”

10 Derrida ugyancsak zseniális elemzést írt a Benjamin-esszéről *Des tours de Babel* (Bábel tornyai) címmel; ugyan a töredékekre koncentrálok, a francia nyelvű fordítást már nem tudom ideilleszteni (vö. *zu folgen*). Már maga a címbeli francia torony, *tour* is többjelentésű figura, mely játékba hozza „redőzöttségét” (vö. fordulat, forgás, utazás, csíny, rangsor). Lásd magyarul Derrida (2007: 291–293).

(Benjamin 2007: 189).¹¹ Zohn fordításában a mondat így hangzik: „While content and language form a certain unity in the original, like a fruit and its skin, the language of the translation envelops [*weiten* vö. *widen*] its content like a royal robe [*Königsmantel*] with ample folds [*in weiten Falten*] (Benjamin 1999: 76). Egyrészt mindkét szókép újra csak az eredeti és a fordítás metonimikus viszonyát mutatja, másrészt az eredeti jelentéseinek kiterjedéséről is szól, ami csak a fordításokban lehetséges. A mondat első felében a gyümölcs-metaphorika köszön vissza, ám most a másik metaforára hívnám fel a figyelmet. A palást a redőkkel szétterül ugyan, ám a textúra, az anyag gazdagabbnak, vastagabbnak tűnik, ahol a redőkben a szövet, a textus jelentései rejtőznek. Az amfora cserepeivel szemben itt összeáll a kép, és a királyi palást a tiszta nyelv metaforájaként is olvasható, illetve félreolvasható. Ahogy de Man is értelmezi, az eredeti szöveg retorikai figuráinak és trópusainak fordításában, vagy éppen azok félrefordításában és kimozdításában (*displacement*) a tiszta nyelvre, pontosabban a nyelv bolyongására és tévelygésére pillanthatunk rá (de Man 2007: 265).¹²

Benjamin olvasatában a tiszta nyelv, a *reine Sprache* jelentés és kifejezés nélküli, embertelen – ez a tiszta jelölő nyelve. Akár isteni vagy szent nyelvnek is tekinthető, így nem véletlen, hogy az esszé a Szentírásra, minden fordítás eszményére történő utalással zárul. A nyelv veszélyeinek leírását csak a Szentírás felemlegetésével lehet lezárni, amely – Jacobs szavait idézve – „pontosan annyira értelmetlen, mint amennyire az eredeti az” (Jacobs 1975: 765). Ezzel szemben az emberi nyelv zűrzavarosan „aberráns”, ami leginkább annak trópusaiban és figuráiban, annak retorikájában jut kifejeződésre. A bibliai tiszta nyelv konklúziója előtt Benjamin Hölderlin Szophoklész-fordítására utal, ahol a költő a nyelv határait feszegeti szabad áramlást engedve a fordított szavak konnotációinak. Benjamint idézve „a szószerintiség ezen monstruózus példái[ban] [...] az értelem szakadékból szakadékba zuhan, mígnem végül az fenyeget, hogy elvész a nyelv feneketlen mélyein” (Benjamin 2007: 194–195). A szakadék képe mellett a mottómban megidézett erdő is megjelenik az esszé retorikájában. Benjamin szerint a fordítás hangja az eredetiben visszhangzik,

11 Szabó Csaba fordításában: „Míg ugyanis ezek az eredetiben, mint gyümölcs és héj, egy bizonyos egységet alkotnak, a fordítás nyelve úgy veszi körül megtartó tartalmát, mint királyi palást, messze terülő redőkben” (Benjamin 2001: 77).

12 Angolul de Man (1986: 103).

ám kívül marad, nem megy be az erdő sűrűjébe, vagyis nem hatol az eredeti nyelvének mélyére. Ez a kívülről visszhangot keltő pozíció emlékezteti Jacobsonot egy német mondásra, mely szerinte Benjamin szövegében is visszhangzik: „Wie man in den Wald hineinruft, so schall’s heraus”, vagyis: „Ahogyan valaki bekiált az erdőbe, az úgy visszhangzik” (Jacobs 1975: 764). Felütésem másik mottója Derrida *Points...* című angol nyelvű interjúkötetéből való, ahol ezzel a befejezetlen mondattal zárul az egyik beszélgetés: „what remains open is language...”, vagyis „ami nyitva marad, az a nyelv...” (Derrida 1995: 326).¹³ Tanulmányom az összhang kérdését visszhangozza, így most leginkább a mondat lezáratlanságot sugalló három pontjára hívnám fel a figyelmet, és arra, hogy a mondat – *mise en abyme*-ként – töredékes és befejezetlen, pontosan úgy, mint az interjúkötet címe, *Pontok...*, az (át)fordítások, retorikai kicserélődések és behelyettesítések visszhangjátékát fenntartó három ponttal a végén. (...)

3. (coda)

A bibliai Babel történetének elemzése kapcsán írja Derrida, hogy az nemcsak „a nyelvek összekeveredésének eredet[éről], az idiómák színes sokféleség[éről]”, hanem „a fordítás lehetetlen és szükséges feladat[áról]”, a fordítás szükséges lehetetlenségéről is szól (Derrida 2007: 274). A fordításról való elmélkedés helyett Benjamin esszéjének francia fordítását értelmezi, és hasonlóan a korábbi retorikai olvasatokhoz, ő is a figurák játékára hívja fel a figyelmet. Maga Benjamin jelenti ki, hogy a mondatstruktúra falként húzódik a fordító és az eredeti mű nyelve előtt/között, míg a szavak árkádként beengedik a fényt, és láttatni engedik az eredetit (Benjamin 2007: 193). A nyelv figurális potenciájában magként (csíráként) szunnyadnak a metaforák, melyek fordítóra várnak, és arra, hogy az újabb fordításokban fejlődésnek induljanak, életre keljenek. Az eredeti és a fordítás mint „két összeillesztett, egymástól a lehető leginkább különböző töredék kiegészíti egymást, hogy egy átfogóbb nyelvet alkosson egy, a mindkettőt megváltoztató továbbélés folyamán” (Derrida 2007: 293). A fordításban az eredeti (ki)teljesedik, miközben a fordító anyanyelve is változik, és valójában ez az olvasat összegzi a benjamin esszé fordításban feltáruló igazságát – a műfordítás igazi feladatát.

13 Ebben az interjúban megint előkerül a „poétikus” sündisznó.

Irodalom

- Benjamin, Walter. 1980. Die Aufgabe des Übersetzers. In: Tiedemann, Rolf és Schweppenhäuser, Hermann (szerk.). *Gesammelte Schriften*. Frankfurt-am-Main: Suhrkamp. 9–21.
- Benjamin, Walter. 1999. The Task of the Translator. Ford. Harry Zohn. In: Benjamin, W. *Illuminations*. Ford. Harry Zohn. Szerk. Hannah Arendt. London: Pimlico. 70–82.
- Benjamin, Walter. 2001. A műfordító feladata. Ford. Szabó Csaba. In: Benjamin, W. „A szírének hallgatása.” *Válogatott írások*. Szerk. és ford. Szabó Csaba. Budapest: Osiris. 71–83.
- Benjamin, Walter. 2007. A műfordító feladata. Ford. Tandori Dezső. In: Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter (szerk.). *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Budapest: Balassi Kiadó. 183–195.
- de Man, Paul. 1986. Conclusions: Walter Benjamin’s ‘The Task of the Translator’. In: de Man, P. *The Resistance to Theory*. Manchester: Manchester University Press. 73–105.
- de Man, Paul. 2007. Walter Benjamin A műfordító feladata című írásáról. Ford. Király Edit. In: Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter (szerk.). *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Budapest: Balassi Kiadó. 240–267.
- Derrida, Jacques. 1995. Istrice 2: Ich bünn all hier. Ford. Peggy Kamuf. In: Derrida, J. *Points... Interviews, 1974–1994*. Szerk. Elisabeth Weber. Stanford: Stanford University Press. 300–326.
- Derrida, Jacques. 2002. Mi a költészet? Ford. Horváth Krisztina és Simonffy Zsuzsa. In: Bókay Antal, Vilcsek Béla et al. (szerk.). *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris. 276–279.
- Derrida, Jacques. 2007. Babel – térítők. Ford. Flaisz Endre. In: Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter (szerk.). *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Budapest: Balassi Kiadó. 268–308.
- Gadamer, Hans-Georg. 1989. Letter to Dallmayr. Ford. Richard Palmer és Diane Michelfelder. In: Michelfelder, Diane P. és Palmer, Richard E. (szerk.). *The Gadamer-Derrida Encounter*. New York: SUNY. 93–101.
- Gadamer, Hans-Georg. 1991. *Szöveg és interpretáció*. Ford. Hévízi Ottó. In: Bacsó Béla (szerk.). *Szöveg és Interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi. 17–39.
- Gadamer, Hans-Georg. 2000. *Olvasni olyan, mint fordítani*. Ford. Simon Attila. *Vulgo*, 2000/3-4-5. 19–24.
- Jacobs, Carol. 1975. The Monstrosity of Translation. *MLN*, Vol. 90. No. 6, *Comparative Literature: Translation Theory and Practice*. 755–766. Elérhető online: <http://www.jstor.org/stable/2907018> (Letöltve 2014. 08. 26.)
- Rendall, Steven. 1997. Notes on Zohn’s Translation of Benjamin’s ‘Die Aufgabe des Übersetzers’. *TTR*, Vol. 10, No. 2. 191–206. Elérhető online: <http://id.erudit.org/iderudit/037304ar> (Letöltve 2014. 08. 25.)

SZABÓ CSABA

Fordítás, kíséret, kísérelt

Radnóti Miklós fordításszemléletéről

Radnóti Miklós műfordításait kezdettől fogva javarészt nagyrabecsülés övezte a barátok, költőtársak, szakavatott olvasók körében, és műfordítói teljesítményéről lényegében konszenzus alakult ki, s maradt meg máig.¹ E teljesítmény jelentőségét nemcsak a műfordítás szempontjából lehet értékelni, hanem költészetével való összefüggésben is, és így mérhető fel igazán, milyen méltóságot tulajdonított Radnóti a fordításnak nemcsak elméletileg, hanem műfordítói gyakorlatában is: „éppoly alaposan mérlegelt minden szót műfordításaiban, mint saját költeményeiben. Műfordításai valóban összefüggő egészet alkotnak saját verseivel” (Ferencz 2005: 594). Emery George „tézise szerint”, aki – írja Ferencz – monográfiában vizsgálta meg Radnóti verseinek és fordításainak viszonyát, „a versfordítások az eredeti költői életművel lényegében egyenrangú szövegtestet alkotnak”. „Ebből – fűzi hozzá Ferencz – az a következtetés adódik, hogy az eredetiség fogalmát felül kell vizsgálni: a műfordítás nem magas szintű verstechnikai szakmunka, hanem elsődleges alkotás” (Ferencz 2005: 595).²

1 Ld. erről: Ferencz (2005: 585–596). Ezt a méltatást a költő- és fordítótárs Vas István nyitja („[...] a nagy Nyugat-nemzedék óta Radnóti volt a legtökéletesebb műfordítónk”, 585), Ferencz pedig – többek nyomán és után – ezzel egyetértően értékeli Radnóti műfordítói munkáját: úgy véli, Vas kijelentése „nem hat baráti túlzásnak” (uo.).

2 Radnóti költészetének, a saját korában benne álló élet-művének és műfordítói munkájának összefüggését egy további tanulmányban szeretném megvizsgálni. Előrebocsátható, hogy ezt az összefüggést vagy viszonyt természetesen más szinten és módon is meg lehet ragadni, mint Emery George tette egyébként figyelemreméltó módon, amikor költészet és műfordítás egyenrangúságát és kölcsönhatását tételezte az életművön belül.

Radnóti tehát, életművének több kutatója szerint is, fordítóként nem kevésbé jelentős, mint költőként. A fordítás és a költészet ügyében igencsak avatott Tandori Dezső így írt erről: „Vas [István] talán műfordítónak nagyobb, mint költőnek, Radnótinál nehezebb meghatározni ezt az arányt. A *Kikericsék*, így, a fordítás szövegében véve, a legszebb magyar versek között ragyognak, kék-lila gyémántok. Radnóti maga is romantikus költő volt, de igazi tökélyét a fordításokban érte el... egy darabig. Tragikus poétasors, hogy az embertelenségben, a nemzeti-szocializmus gyilkos háborújában ért el számára addig nem ígérkező, abszolút-jegyű magasokba lírájával.” S írása végén hozzáteszi: „hűséges mondogatója vagyok klasszikus, mással nem helyettesíthető sorainak, verseinek” (Tandori 2009: 8–9), és e megfogalmazásból kitetszik, hogy Tandori számára (akinek neve egyébként a Radnóti név anagrammája, „fordítása”) a műfordító Radnóti csakugyan éppen olyan élő és fontos, mint a költő. A „mással nem helyettesíthető sorok” kifejezés egyértelműen Radnóti tökéletesnek tartott fordításaira vonatkozik, amelyek tehát „klasszikusak”. Tandori idézett sorai nem hoznak újszerű belátást, hiszen sokan vélekednek hozzá hasonlóan: Radnóti csak utolsó éveinek lírájával és a *Bori notesz* verseivel emelkedett többé-kevésbé váratlanul a nagy költők közé. Ugyanakkor közvetve érinti Tandori azt az összefüggést, amely e költői emelkedés és a fordítói teljesítmény között állhat fenn. Mert a kettő párhuzamosan zajlik. Ennek a sejtésem szerint az eddig tudottnál is lényegbevágóbb összefüggésnek a megértése felé kívánnak tartani az itt csupán elkezdett megfontolások, amelyek nem Radnóti fordításait járják körül, hanem az *Orpheus nyomában* címmel 1943-ban közreadott fordításgyűjteményéhez írt *Utószót* próbálják értelmezni. Nem a fordítói gyakorlatról mint költői iskoláról, a páratlanul míves mesterségbeli tudás megszerzéséről, rendkívül fegyelmezetten kibontakozó költői-poétikai öntudatosodásról lesz itt szó, jóllehet mindez fontos. Radnóti *műfordítói* utószóként álló rövid esszéje a költő fordítás- és egyúttal költészet szemléletébe enged bepillantást, ily módon pedig feltevezésem szerint végül nem kevesebbet ígér, mint hogy új módon segít megérteni annak titkát, ami Radnóti utolsó időkben írt verseiben történik meg.³

3 Ha Radnóti Miklós neve azért is válhatott – Pilinszky szavával élve – szótári szóvá, fogalommal (másképp pedig kultikus tisztelet jelölőjévé, amely az életmű értelmezését hosszú időre paralizálta), mert emberi és költői felmagasodása és nagysága oly megtervezhetetlen módon és titokzatos törvényszerűséggel egybeesett és együttáll, akkor ennek titka a nyelvi műben rejlik, abban a módban, ahogyan benne a nyelv élete, illetve a nyelvi történet és az életrajzi élet viszonya megnyilvánul. A nyelv élete pedig a fordításban nem kevésbé pregnánsan nyilvánul meg, mint a költői műben – miként azt a legmélyenszántóbban Walter Benjamin gondolta el.

Radnóti fordítói utószava elején és vége felé Orpheusról beszél – „a költők többé-kevésbé Orpheusok ma is”⁴ –, és teszi ezt mitikus képek megidézésével, amelyek a költészetet varázslatos, bűvölő énekként értelmeztetik. Mindez 1943-ban: szép ugyan, de legalábbis zavarba ejtő, s nem tetszik különösebben korszerű felfogásnak (Márton 2006: 1563)⁵, mint ahogy persze a műfordítás mint fölöttébb kifinomult kulturális praxis is csak haszталannak s reménytelennek tetsző ellenállásként s ellentmondásként látszik a korra vonatkozathatónak, amelyben a műfordító Radnóti és fordítása benne áll, s ezt a – nem kevésbé testi, mint szellemi – benne-állását az utószó sem hallgatja el, említvén, hogy többek közt „marhavagónban, horkoló bajtársak fölött” (166) próbált fordítani. Ám Radnótinál szó sincs itt heroizmusról, netán csodálatra vagy szájalomra méltó megszállottságról. Az Orpheusszal látszólag meglehetősen történetietlen horizonton nyitó esszéjének egy pontján a fordító költő az idézett módon mintegy futólag utal saját történeti valóságára mint látszólag pusztán keletkezéstörténeti adalékra, fejtegetései ugyanis először leginkább alkotáslélektani összefüggésben mozognak. E fejtegetések azonban jóval többet képesek mondani annál, hogyses pusztán alkotáslélektani adalékokként és műhelyvallomásként olvassuk őket.

Radnóti fordítóként ugyanúgy a nyugatos hagyományban áll, mint költőként. Fordításességében ez annyiban is megnyilvánul, amennyiben Bubitscal egybehangozóan úgy gondolja, hogy költőt csak költő fordíthat, mégpedig rokon szellemű; másfelől az esszé egyik legfőbb gondolata, miszerint a fordítás kísérlet, Kosztolányi szemléletével és némely fordítást érintő meg-

4 Radnóti Miklós: *Utószó*. In: Uő: *Orpheus nyomában. Műfordítások kétezer év költőiből*. Budapest, Pharos, 1943. 165. A továbbiakban az idézetek e szövegből, a főszövegben az idézet után zárójelben megadott lapszámmal származnak – természetesen mindenütt megtartva a költő szövegének ortográfiai és központozásbeli sajátosságait.

5 Rendkívül gazdag recenziójában Márton László egy helyütt utal a mitikus Orpheus borzalmas halálára, amelyet az *Utószó*ban Radnóti nem idéz meg, de amely mint a Radnóti-életmű oly sok szava és mozzanata, utólag vészjóslón látszik rávetülni a költő halálára.

fogalmazásával rokonítja Radnóti felfogását.⁶ – De nézzük meg közelebbről, mi különböztetheti meg Radnóti szemléletét a nyugatos hagyományon belül, s pontosan miképpen beszél műfordításról.

Az Orpheus-mítosz megidézése és az *Utószó* egésze tehát egyértelművé teszi, hogy a fordítók maguk is költők, csak Orpheusok lehetnek az Orpheusok fordítói. De milyen költő a költő *Orpheus*, aki Radnóti számára *a* költő, vagyis: mi a költészet lényege Radnóti felfogása szerint? A mai költő csak „többé-kevésbé” Orpheus, írja Radnóti. Miért csak „többé-kevésbé”? De lássuk először is a mítosz Orpheusát: ő Radnóti sorai szerint az énekes, aki úton van énekelve, s akit így minden létezők kísérik útján, és pedig azért kénytelenek őt kíséreni, megindulva lelkes és lelketlen létezők egyaránt, mert búv-körébe vonja őket az ének: „elbúvölt menetben” (165) vonulnak Orpheusszal. Radnóti nem értelmezi (legalábbis expliciten nem) a megidézett Orpheus-mítoszt, mely azonban több, mint bevezető poétikus ornamens – szövege vége felé ezért is tér vissza hozzá újra, mondván: „Csak kicsit Orpheusnak kell lenni hozzá [ti. a fordításhoz], mert Orpheus varázsló is volt, Egyiptomban tanult varázslatot s elaltatta az aranygyapjat őrző sárkányt is” (170). Tehát Orpheus „varázsló *is* volt” (kiemelés Sz. Cs.), vagyis a költő Orpheus nem egyszerűen azonos a varázslóval, hanem varázsló *is*. De mi hát a költészet, ha

6 Ld. a *Nyugat* nagy műfordítóinak fordításszemléletéről, köztük érintőlegesen a Radnótiét is elhelyezve, Polgár Anikó: „Sorsod démona, Oedipus”. A *Nyugat* helye a magyar műfordítás történetében. In: *Korunk* 2008. augusztus. Polgár így helyezi el Radnóti a nyugatos hagyományban: „A fordítás és az eredeti költészet egyenértékűségére, költő és fordító egyenrangúságára hívja fel a figyelmet Szabó Lőrinc is, mikor kijelenti: »nem fordíthat verset senki a maga eredeti költői rangján felül«. A nagy költői, illetve fordítói öntudat, melynek következtében a nyugatos költők a legnagyobbakhoz mérik magukat, s mely nélkül az átültetés munkájába bele sem kezdenének, Kosztolányi és Radnóti esetében nagyfokú óvatossággal társul: a kísérlet kifejezés megoldatlanságot, lezáratlanságot sugall, s mintegy további próbálkozásra szólít fel, a tökéletes megoldások elérhetetlenségének tudatában.”

Bartal Mária szintén árnyaltan vázolja Radnóti fordításszemléletének történeti összefüggéseit, elkülöníthető pozícióját a *Nyugat* hagyományán belül. A kísérlet hangsúlyozását Radnóti írásában azonban más irányban értelmezi, mint Polgár: „Kosztolányi már idézett előszavának kísérlet-metaforáját (»A műfordítás a művészetben az, ami a valóságban a kísérlet, mely a természetes jelenségeket mesterséges úton idézi elő.«) Radnóti a műfordítások interpretációként való felfogásához hívja segítségül, ahol forrás- és célszöveg kapcsolatában nem a megfeleltetés hierarchizált viszonya, hanem a különböző olvasatok egymásmellettisége a meghatározó [...]” (Bartal 2009: 1225).

nem merül ki a varázsoló elbűvölésben, jóllehet ez utóbbival a legszorosabb összefüggésben kell állnia, hiszen itt Radnóti a költészetről szinte kizárólag elbűvölő, megigéző hatását hangsúlyozva beszél. Ami biztos: Orpheus költőként is varázsol, amikor pedig a mai Orpheus fordítóként lép színre, akkor Radnóti a varázsló voltát emeli ki: a költészet fordítójának nem is elsősorban magának is költőnek kell lennie, hanem mindenképpen varázslónak *is*. Mégpedig azért, mert a műfordító a fordításról mint a lehetetlen lehetőségéről tud („nem lehet »fordítani«” – „nincs olyan idegen vers, amit ne lehetne éppen *magyarra* fordítani”; *uo.*), a lehetetlenre tett „kísérlet” lehetőségéről: és az ilyen kísérleteket végrehajtó gyakorlatként értett műfordításhoz tartozik a varázslat. Mit jelent hát itt a varázslás? Az aranygyapjat őrző sárkány elaltatására tett utalás jelzi, hogy a varázslás nemcsak a nyelvi bűvkör éneklő megteremtésének, de a bűvkör nyelvben végrehajtott átlépésének, feloldásának, megszüntetésének is (s talán mindenekelőtt ennek) a tudománya. A varázsló a bűvkörnek, határa megvonásának és átlépésének tudósa. S ha a költő és fordító ilyen értelemben varázsló, akkor ez egyrészt azt jelenti, hogy a bűvkör létesítése először mindig nyelvi esemény. Másrészt a költő nem a goethei varázslótanonchoz hasonlatos, hanem ma, a mai Orpheus, azaz a „műfordító költő” a nyelv mágikus funkciójáról mintegy a kontrollálása felől tud. Nem varázsló, csak varázsló *is*, amennyiben nem ódon varázsszavak ismerője, hanem – József Attila kifejezésével élve – varázssok „mérnöke”, azaz a szavak varázslát, megigéző erejét méri és mérlegeli. S hogy a mai Orpheus ilyen lényegesen megváltozott módon lehet „többé-kevésbé” Orpheus – azaz egyszerre több is és kevesebb is, mint a létezését megigéző orpheusi költő –, az Radnóti esszéje szerint a fordítással függ össze.

Radnóti számára a műfordítás, amelyet nem nevez át- vagy újra-költésnek (csak „újra-megírásnak”), mégis a költészettel egyenrangú nyelvi történet. Ez tehát Radnótira vonatkozóan nem merésznek tetsző értelmezői feltevés, hanem az *Utószó*ban minden rövideg és vázlatosság mellett is egyértelműen artikulálódó elgondolás. A soraiban megnyilvánuló műfordítói öntudat azonos a költői öntudattal. S ennek éppenséggel nem mond ellent az, hogy Radnóti e rövid szövegében háromszor *is kísérletnek* nevezi a fordítást. Először úgy tűnhet föl, hogy van szerinte olyan fordítás, amely túljuthat a kísérletjellegén, aztán viszont egyértelművé válik, hogy a fordítás lényegileg kísérlet.

Idézzük még egyszer:

A műfordító költő tudja, hogy nem lehet „fordítani”, csak újra megírni egy idegen verset s hogy minden műfordítás, – kísérlet. És tudja azt is, hogy kevés kivétellel – nincs olyan idegen vers, amit ne lehetne éppen *magyarra* fordítani. Csak kicsit Orpheusnak kell lenni hozzá, mert Orpheus varázsló is volt, Egyiptomban tanult varázslatot s elaltatta az aranygyapjat őrző sárkányt is. És, – és szerencse kell hozzá. (170)

Tehát „nem lehet »fordítani«, csak újra megírni egy idegen verset” – de mert ez ugyanakkor éppen fordítva is van (fordítva kell lennie ahhoz, hogy műfordításról egyáltalán beszélni lehessen), vagyis: nem lehet újra megírni, csak fordítani, nos éppen ezért kísérlet minden fordítás. Így a fordításhoz nem Orpheusnak kell lenni, hanem „*csak kicsit* Orpheusnak”; e „kicsit” *mértékéhez* pedig nyilván *mérnöknek*, aki bátran *kísérleteket* végez. A „fordítani” szót idézőjelbe teszi Radnóti: egy idegen verset „fordítani” lehetetlen – és az éppen ebből kiindulva mégis megtörténő fordítás ezért nem más, mint a fordítás általános lehetetlenségében rejlő különös lehetőségek előhívása, aktualizálása; a fordítás tehát ezért lényegét tekintve kísérlet – és kivétel minden szabály alól, egyedüli normája az eredeti, amelytől már mindig éppen végleg búcsút vesz (mint annak búcsúztató kísérlete):

[...] a költő fáradhatatlanul fülelve és jegyezve követi a másik énekest, – esetleg évekig. „Dallama már a fülembé motoz, szavait ke-resem még,” – mondja Vergilius eclogájában Lycidas. Valahogy így történik ilyenkor is. Aztán egyszerre meglesi a szavakat a költő, leül az útfélre és írni kezd. S mikor leírta a szavakat, *már el is feledi* gyakran az idegen éneket, az új, az anyanyelvén szóló vers *elnyomja* a régit. Fölszabadult a varázslat alól. (166, kiemelés Sz. Cs.)⁷

A sikerült kísérlet is *mint kísérlet* lehet sikerült, és kísérlet marad, mert itt a kísérlet a szó szoros értelmében a lehetetlen megkísérlését (vagy megkísérlését) *is* jelenti. Az azonban, hogy a műfordítás mint kísérlet a lehetetlent kísér-

7 Vö. Bartal (2009: 1222) hívta fel a figyelmet a fordítás mint felejtés hangsúlyos gondolatára Radnóti szövegében.

li meg, csak a kísérlet során tapasztalható meg. Abba az aporetikus menetbe, ami a fordítás, az eredeti mű (a költői szó) varázsa vonja bele a fordítót. Radnóti világossá teszi, hogy a fordítás ennek a varázsnak a pontos felszámolása⁸, feloldozása: „[...] egyszerre megleli a szavakat [...] Fölszabadult a varázslat alól.”

A mai Orpheus Radnóti szavával „műfordító költő”, de nem „költő fordító”. Amikor a műfordító át- vagy újrakölt, valójában elmenekül aporetikus feladata elől. A fordítás paradoxonával, a lehetetlenség lehetőségével szembeesülve ez az átköltésbe kitérő menekülés valójában kísértésként jelentkezik. Szándékos itt a „menekül” szó Radnóti-eclogát is idéző, egzisztenciális felhangja.⁹ Radnóti szövegében is a műfordító a középponti figura, mint Benjamin híres esszéjében.¹⁰ Állhatatosan szembenézni a „megoldhatatlannak

8 Ez nem feltétlenül jelenti az eredeti mű destrukcióját, akárhogyan értsük is ez utóbbi történetét, amely a fordításban végbemegy. Paul de Man (1997: 224) beszélt Benjamin fordításesszéjét értelmezve a fordításról mint destruktív aktusról, amennyiben a fordítás egy olyan, magához a nyelvhez tartozó, a nyelvben benne rejlő feneketlen mélységbe vonódik be, amely lényegileg destruktív. – Nyilvánvalóan más úton jár Radnóti elgondolása, amely másfelől nem is kellőképpen kifejtett ahhoz, hogy mélyrehatóan szembesíteni lehessen Benjamin és de Man elméleti megfontolásaival. Így csak jelezni lehet itt azt a sejtést, hogy Radnótinak a fordítás gyakorlatáról és a benne zajló történésről szerzett mély tapasztalata – minden ezzel ellentétesnek tetsző orientációja ellenére – érintkezni látszik az idézett gondolkodók megfontolásaival; ez a sejtés Radnóti rövid esszéjének kifejtetlen pontjai felől bukkanhat fel. Vö. másfelől, ahogy Radnóti a *Naplójában* a „műfordítás tragédiájá”-ról beszél (Radnóti 1989: 207).

9 Vö. Radnóti Miklós: *Első ecloga*. In: Uő: *Költeményei*. Budapest, Helikon, 1982. 126.

10 Vö. Walter Benjamin: *A műfordító feladata*. Itt a műfordító alakját és a műfordításban rejlő veszély megtestesülését végül Hölderlin és fordításai jelenítik meg: „Éppen ezért fészkel bennük, más veszélyeknél előbb, minden fordítás iszonytató és eredendő veszélye: hogy az így kitágított és áthatott nyelv kapui összecsucódnak, és a fordítót hallgatásba zárják. A Szophoklész-fordítások – ez volt Hölderlin utolsó műve. Bennük az értelem szakadékból szakadékba zuhan, és végül szinte elveszni látszik a nyelv feneketlen mélyein” (Benjamin 2001: 83). – Radnóti *Naplójában* olvasható olyan bejegyzés, amely a Benjaminénál nem csekélyebb komolysággal és emfázissal utal az írás veszélyeire, miután korábbi bejegyzések azt is világossá teszik, hogy Radnóti számára a költői és a fordítói munka egyenrangú alkotótevékenység: „írtam egy verset, elkezdtem újra az Apollinaire-verset fordítani [...] védekezem [e szó itt a háború kitérésére, ennek lélekre gyakorolt hatására vonatkozik]. Elkezdtem újra a Voyageur-t. Harmadszor és most sikerül, – s miért nem sikerült eddig? Műfordítási ihlet [...]. [...] sokszor magunk is elborzadunk, milyen hűvös és száraz homlokkal járunk a billenő pallón a mélység fölött, [...] pedig minden rossz mozdulat zuhanás, halál lett volna...” (Radnóti 1989: 77, 94).

Egyébiránt az *Orpheus nyomában* végén található, a fordított költőket bemutató „igénytelen tájékoztatóban” (171) éppen a Hölderlinről írt jegyzetben beszél Radnóti Hölderlin „szóbűvöletéről” (177), mely kifejezés összhangban van az esszé Orpheusával, akit „elbűvölt menetben” (165) kísérnek. (A Hölderlin-jegyzet másik, a költőt jellemző fordulata – „súlyoszává és mégis szárnyaló művész” – a *Negyedik ecloga* egyik sorát variálja: „Szállj fel, te súlyos szárnyú képzelet”).

látszó problémával” (166sk.) vagy menekülni előle. Mert van már versköltőgép és fordítógép is, de nincs és nem is lehet műfordítógép. A műfordító alakja tehát úgyszólván az emberi tényező kihagyhatatlanságáról tanúskodik a nyelvben. A nyelv mint menekülés (egyszerre az idegen elől és a történeti létezés elől) vagy mint tanúskodás: a fordítás – vagyis az a nyelvi művelet, amely nem asszimilál és nem átkölt, hanem az idegenségen és az idegenséggel megütközik – egyszerre tanúskodik az idegenről és a történeti létezésről, a nyelv életéről. Ezek a megjegyzések már a felé a lényegi összefüggés felé mutatnak, amely a költészet és a fordítás problematikája között, valamint Radnóti költészete és műfordításai között, továbbá műfordításokkal teljes költői életműve és a korának történelmi-politikai realitása által radikálisan meghatározott élete között és így ugyanakkor költészete és ama történelmi-politikai realitás között áll fenn.

Ezek felől az itt csupán jelzésként és sejtésként felvillantott összefüggések felől visszatérve az *Utószó* szavaihoz: a Radnóti által kurziválással kiemelt „*bájkörébe lép*” kifejezés, amely a bűvkört létesítő orpheuszi szó¹¹ („*elbűvölt menetben*” követik hallgatói), vagyis az eredeti mű hatását fogalmazza újra alig máshogyan, és jelen szemlélődés szerint csakugyan fordításesszéjének kiemelt, középponti képzetéhez vezet, valójában idézetként is olvasható, mégpedig egy politikai tárgyú versből, Kölcsey Ferenc *Zrínyi második éneke* című verséből; e vers, amely a haza fogalmának diszkussziójaként olvasható, a „*bájkörébe lép*” kifejezéssel ér véget – ahol is kérdés, hogy ki lép e bájkörbe, tudniillik egy új, más hon bájkörébe, mely honnak *határára* más *szózat* állt:

És más hon áll a négy folyam partjára,
Más szózat és más keblü nép;
S szebb arcot ölt e föld kies határa,
Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.¹²

11 A bűvkört létesítő orpheuszi szó elgondolása nem összekeverendő a „világ költői újrate-remtésének” romantikus képzetével; a jelen kísérlet megpróbálja Radnóti vázlatos meg-gondolásait nem visszaírni a „költői szó metafizikai érvényét” állító hagyományba. Az ettől való elmozdulást jelzi Bartal (2009: 1220).

12 Kölcsey Ferenc: *Zrínyi második éneke*. In: *Uő: Összes versei*. Budapest, Szépirodalmi, 1988. 159sk.

A „bájkör” kiemelt képzete nemcsak e lehetséges intertextuális összefüggés felől vezet annak felismerése felé, hogy Radnóti a nyelv történetiségéről és a fordítás ebben megmutatkozó jelentőségéről világos tudat, avagy sejtés vezérli, még ha ezt az *Utószó* nem is artikulálja szabatos elméleti nyelvezettel. – Radnóti egyik monográfiusa, Pomogáts Béla (1987: 185) szerint a költő „műfordítói elvei szerint csak egyetlen igazán hiteles fordítás volt elképzelhető, és neki ezt az egyetlent kellett megalkotnia”. Ez különös megállapítás, mert Radnóti ennek épp az ellenkezőjét mondja, amikor kísérletnek nevezi a fordítást, s másfelől egyértelművé teszi, hogy tisztában van vele: a fordítás máshogyan tartozik a nyelv életébe, történeti kibontakozásába, mint a költői szó, azaz tudja, hogy egy műnek koronként új fordításai nemcsak lehetségesek, hanem szükségesek is:

A műfordítás akkor időtálló, ha magyar versnek is szép, jelentékeny a vers. [...] sokszor csak egy nyelvi megújulás segít felülmúlni. Tóth Árpád [...] ír ezzel kapcsolatban arról a köteleességről, mellyel minden tovatűnő nemzedék tartozik az örök dolgok iránt. De ha magyar versnek szép a fordítás, akkor nem avúl el, az új fordítás csak a régi *mellé* kerül, de nem fölébe. (170)

A műfordítás tehát egyrészt Radnóti szerint is – mint Benjamin megfogalmazta – *feladat* (kettős értelemben is); másrészt pedig ugyanazon művek koronként egymást követő és egymás „*mellé*” kerülő fordításairól beszél, melyek történetiségüknél fogva nem szemlélhetők hierarchikus viszonyban. Tudja, hogy egy nyelvi közösség időben létezése szempontjából döntő szükségesség a fordítás, az újabb és újabb kísérlet.

Radnóti fordítói utószava ugyanakkor sem nem elméleti fejtegetés, sem nem gyakorlati útmutató a fordításhoz, ám kétségkívül fordítói gyakorlatáról ad számot, s teoretizálható meglátásai is ebből a gyakorlatból fakadnak. Nem csupán az esszé közepén elhelyezett, saját gyakorlatából vett konkrét példák teszik ezt plasztikussá, hanem észre kell venni, hogy az esszé leggyakrabban előforduló szava maga a „gyakran” szó (és variációi, illetve gyakorító képzős igék is); nincs gyakorlat „gyakran” nélkül: „ott vonul *gyakran* a többi költő is”; „már el is feledi *gyakran* az idegen éneket”; „az idegen nyelven írt rokonverseknek némelyikét [...] *nem egyszer* évekig mondogattam magamban”, „próbálgattam”; „védtek *sokszor* magam ellen is”; „*gyakran* nem is választás,

hiszen *nem egyszer* a vers választ ki minket”; „*hányszor* dobtam el egy-egy már véglegesnek vélt sort” (kiemelés Sz. Cs). Ezek a gyakran ismételt határozószók itt-ott a szemlélet vagy a megfogalmazás bizonytalanságát látszanak jelezni: ám sokkal inkább e sajátosan bizonytalan, a kiszámíthatatlan és megszámlálhatatlan ismétlés hangsúlyozása által bizonytalan megfogalmazások pontosságáról van szó, amennyiben a gyakorlat alapján a kizárólagos megfogalmazások ellen szólnak. A repedezett kontúrú megfogalmazásnak ugyanezt a pontosságát vélem felfedezni a már idézett helyen:

A műfordító költő tudja, hogy nem lehet „fordítani” csak újra megírni egy idegen verset s hogy minden műfordítás, – kísérlet. És tudja azt is, hogy kevés kivétellel – nincs olyan idegen vers, amit ne lehetne éppen *magyarra* fordítani. (170)

„Kevés kivétellel”: ez a közbeékelés a második mondatban pontosan a műfordításnak az előbbi mondatban megfogalmazott aporetikusságát hozza vissza. Van kivétel a lefordíthatóság alól, marad kivétel, marad, ami a fordítás lehetetlenségéről minden fordítások közepette tanúságot tesz a nyelvben, de meghatározhatatlan marad, hogy mi a kivétel, mennyire ritka vagy mennyire gyakori. A „kevés kivétellel” után gondolatjel következik. Ez maga is egy kivételes megszakítás. Ez a gondolatjel mint egy mérleg rúdja, s a mérleg két oldalán ez áll: „Kevés kivétellel” – nincs lefordíthatatlan. A kevés kivétel ugyanannyit nyom a latban, mint a fordíthatóság általános megállapítása. De nem ellentétről van szó. A „kevés kivétellel” kitétel a „minden lefordítható” tézisért nem ellentételezi, hanem feldúlja, a kivétel bevonul a szabályba anélkül, hogy új szabályt teremtene. A kevés kivétel: nem egy, nem sok kivétel, hanem kevés, nem elegendő ahhoz, hogy szabályt alkossunk belőle, és ahhoz is „kevés”, hogy azt teljesen határon kívül helyezze. Ha jobban szemügyre vesszük, nem úgy van, ahogy első pillantásra tűnik, vagyis nem arról van szó, hogy általában a művek többsége lefordítható, mások azonban – a „kevés kivétel” – nem lefordítható, hanem a „kevés kivétel” *benne* van minden egyes lefordítható szövegben, mindig más és más módon. A „kevés kivétel”, amely éppen mint *kevés* kivétel szabályozhatatlan, nem az általános szabályt erősíti, hanem a fordításnak mint feladatnak a lehetőségfeltétele.

A „kevés kivétellel – nincs fordíthatatlan” tétel párja a költő azon mondata, mely szerint a „műfordítás mindig csoda egy kicsit” (166). „Mindig csoda”, de mindig csak „egy kicsit”; és: csak egy kicsit csoda, de ily módon mindig az. A csoda talán az, ahogy a „mindig” és az „egy kicsit” meghatározhatatlan mértéke *kivételessé* egyensúlyozza a fordítást mint gyakorlatot és mint műalkotást, nyelvi eredményt. Így esemény, „ami *megesik* a költővel” (uo.). Ha kivétel nélkül mindig csoda volna, akkor nem csoda volna, hanem merő gépiesség. Ha nem csak „egy kicsit” volna csoda, hanem teljességgel az volna, akkor a műfordítónak nem maradna feladata és feladnivalója; pusztá varázslat volna az egész.

A műfordító feladata tehát kivételes feladat. A fordító a kivételről tud. Fordítóvá az válik, aki az újra és újra megkísérelt fordítás gyakorlatában megtud valamit a kivétel természetéről.

*

Végül térjünk vissza még egyszer röviden Orpheusra, s vele ismét csupán jelzésszerűen a költészetfordításnak és Radnóti korának, a 20. századi politikának az összefüggésére, amely Radnóti költői-műfordítói életművének a fordításesszéből kiinduló újraértelmezésében mutatkozhatna majd meg további vizsgálódásokban. – Orpheus „bájkörébe” vonja éneke hallgatóit, akik ezután követik, kísérik (165sk.). A műfordító költő is kíséri („füelve és jegyezve”), mígnem a fordítással kilép az elbűvölő, megigéző hatókörből, „fölszabadul a varázslat alól”. *A fordítás kilépés a kivételes állapotból*, amelybe mint bűvkörbe a megigéző szó hozza, emeli, *veszi ki* a hallgatót.

Orpheus kapcsán a *kísérés* mivolta megértendő: Orpheus kíséri megigéző szavával a létezést – és Orpheust kísérik minden létezők. Orpheus elbűvölő-megigéző szava megszólítja azt, ami aztán rá hallgatva kíséri – az orpheusi kíséretre ébred létére az, amit kísér. A költészet kíséret, amely kíséző követésre, kíséretbe hív, és meghallóját bűvkörébe vonja, *hatalmába keríti*.

A fordítás pedig a felszabadulás a költői szó bűvkörének hatalma alól, mégpedig azáltal, hogy az idegen nyelv szavát *követve-kísérve* – és csakis így, ebben a kísérésben – talál másik nyelvet, amely azt azután „*elnyomja*” (166). Hogy az idegen nyelv szavát a fordítás „elnyomja”, el kell nyomnia, ez a *nyoma* a fordításban annak a két nyelv közé fogva végtelen, voltaképp lezárha-

tatlan küzdelemnek¹³, amelyként a fordítás történik. Az ilyen küzdelemként végrehajtott fordítás a nyelv története marad, s ezért a későbbi fordítói kísérlet „mellé kerül, de nem fölébe” (170. – hiszen a küzdelmet egyébként sem a másik fordítással folytatja egy fordítás, hogy „fölébe” kerüljön, hanem az idegen nyelv eredeti művével).

Mindebből következik, s még teljesebb értelmet nyer az az alapgondolat, miszerint a fordítás *kísérlet*, s mint kísérlet szabadítja fel a bűvkörben állót: mert *mint kísérlet* „mindig csoda egy kicsit”, azaz „egy kicsit” mindig más – és éppen így mindig kiszámíthatatlanul más – történik benne, mint amire a kísérlet intenciója irányul, története mindig áttöri ennek kereteit, avagy bűvkörét. Kísérlet egyfelől a szó tudományos értelmében, amennyiben – „a probléma vonzott mindig” (167) – a fordítás „egy megoldhatatlannak látszó problémára” (166sk.) keres kísérletezve megoldást, és leginkább az *Utószó* konkrét fordítási példái (167–169) mutatják meg, hogy Radnóti a „tudományosan megalapozott ismeret és tudatosság”¹⁴ jegyében fordít. Másfelől ugyanakkor abban az értelemben is kísérlet, hogy a fordítás a lehetetlent kísérli vagy kísérti meg („nem lehet »fordítani«”, 170), miután az idegen nyelv műve megkísértette és elcsábította („elragadta”, 166): bűvkörébe vonta a fordítót. Ha megpróbálnánk követni a műalkotás és/vagy az idegen szó kísértő-csábító erejének metafizikáját, akkor újszerűen ragadhatnánk meg a műfordításnak (és a vele analógnak minősíthető kritikai nyelvi gyakorlatoknak) az ama erővel szembeszegülő destruktív erejét és az ebben rejülő megmentés mozzanatát.

13 Kemény Katalin Rabelais-fordításáról írt recenziójában Radnóti (2007a: 167) „birkózásról” beszél az idegen nyelvvel. (Figyelemre méltó itt többek közt az is, hogy ennek az egyetlen bírálatnak a címe, amelyet Radnóti műfordításról írt, a szerző és a fordító nevéből áll. – Radnóti egyébként felháborítónak találta – teljes joggal –, hogy Vas Istvánnal együtt fordított Apollinaire-kötetükről a fordítók nevének elhallgatásával jelent meg recenzió. Ld. erről Radnóti 1989: 97sk.; vö. továbbá 171skk.)

S mint fentebb néhány idézet már jelezte: ez, a fordításban az idegen nyelv művével folytatott küzdelem vagy birkózás Radnóti felfogásában lényegében nem más, mint az eredeti mű alkotása. Erről a küzdelemről olvashatjuk: „Ha Csokonai és Arany poéta doctusok, ha az anyag természetének és törvényeinek tudományosan megalapozott ismeretéről és tudatosságáról van szó, akkor az vagyok. De ez a feltétele minden igaz művészetnek. [...] A művész, hogyha nem ragad meg valahol az úton, akkor továbbjut az anyaggal való harcban. [...] Úgy érzem, továbbjutottam újra a küzdelemben” (Radnóti 2007b: 69sk.).

14 Vö. az előző lábjegyzet idézetével.

Ahogy a *kísér* szó összefügg a *kisérel* (és *kisért*) szóval, úgy kell a költészet hatalmának, avagy performatív erejének és a fordításnak összefüggenie. Ami tehát a kettőt Radnóti leírásában egy összefüggésbe emeli, az a bűvkör vagy megigéző hatókör – a megigéző kényszerítő hatalom, amely megvonja bűvkörének bezáró és kizáró határát.

A német *Bann*¹⁵ szó – melynek magyar fordításai: báj- vagy bűvkör, varázs, igézet, megigéző hatalom – világosan megmutatja, hogy a *Bann* hatalma, mely hatókört teremt, eredendő jogi-politikai fogalom. Giorgio Agamben (2002) elemzései mutatták meg, hogy a napnyugati politika története, elérkezve a múlt századba és a jelenbe, e fogalom felől értelmezendő újra.¹⁶

Ha a *Bann*, a hatókör vagy bűvkör megvonása egy performatív nyelvi aktus, amelyet a szuverén hajt végre, akkor azt mondhatjuk, hogy a költő mint a Radnóti leírásában megjelenített Orpheus a szuverén alakváltozata (éppen akkor és annyiban is, ha és amennyiben annak riválisa). A *műfordító* költő azonban már nem a szuverénnal nyelvi szempontból azonosítható vagy vele rivális alakként jelenik meg, hanem ezt – nem annyira igényében, mint inkább – költői-fordítói művének nyelvi történéseiben meghaladó alakzat.

15 Radnóti utolsó fordítói munkáinak egyike: Huizinga: *Válogatott tanulmányok* (Budapest, Pharos, 1943). E fordítás újrakiadása 1997-ben jelent meg *A történelem igézetében* címmel, amely egy szintén 1943-ban megjelent német Huizinga-kiadás, az *Im Bann der Geschichte* című kötet fordítása. (Ferencz 2005-ben megjelent monográfiájának bibliográfiája különös módon éppen ezt a Radnóti-fordítást nem tartalmazza...) Bár nem tudtam felderíteni, hogy Radnóti fordításának első és második kiadása miért visel más címet, okkal feltételezhető, hogy Radnóti ismerte az általa fordított szerző német kiadásának címét, mint ahogy az is, hogy azt alaposan megfontolta: *Im Bann der Geschichte* – címszava lehetne ez annak a történelmi tapasztalatnak, amelyre emberként és költőként szert tett, s amelyet lélegzetelállító és egyedülálló módon megformált.

16 Radnóti költészetének, életművének az az értelmezése, amelynek első lépése volna a jelen írás a költő műfordításesszéről, mindenekelőtt Agamben elemzéseire támaszkodna a szuverénról és a *homo sacer* alakjáról, a kivételes állapot és a biopolitika fogalmáról, a *homo sacer* kizárás általi bezárásáról a biopolitikai testbe. Azt kellene tehát innen kiindulva újraértelmezni, hogy Radnóti Auschwitz előtti költészete és életműve milyen módon viszonyul a 20. századi biopolitikához.

Irodalom

- Agamben, Giorgio. 2002. *Homo sacer. Die souveräne Macht und das nackte Leben*. Ford. Hubert Thüning. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Bartal Mária 2009. Radnóti Miklós a műfordításról. *Jelenkor* 2009/11. 1220–1226.
- Benjamin, Walter. 2001. A műfordító feladata. Ford. Szabó Csaba. In: Benjamin, W. „*A szírének hallgatása.*” *Válogatott írások*. Szerk. és ford. Szabó Csaba. Budapest: Osiris. 71–83.
- de Man, Paul. 1997. Schlußfolgerungen: Walter Benjamins »Die Aufgabe des Übersetzers«. In: Hirsch, Alfred (szerk.). *Übersetzung und Dekonstruktion*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp. 195–198.
- Ferencz Győző. 2005. *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*. Budapest: Osiris.
- Márton László. 2006. Költőélet, költőhalál. Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete. *Holmi* 2006/11. Elérhető online: <http://www.holmi.org/2006/11/koltoelet-koltohalal> (Letöltve 2016. 07. 06.)
- Polgár Anikó. 2008. „Sorsod démona, Oedipus”. A Nyugat helye a magyar műfordítás történetében. *Korunk* 2008. augusztus. Elérhető online: <http://www.korunk.org/?q=node/8&e-v=2008&honap=8&cikk=8973> (Letöltve 2016. 07. 06.)
- Pomogáts Béla. 1987. *A modernnek áramában*. In: Z. Szabó Zoltán (szerk.). *Radnótiról Radnótiról*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Radnóti Miklós. 1989. *Napló*. Budapest: Magvető.
- Radnóti Miklós. 2007a. Kemény Katalin Rabelais-fordítása. In: Radnóti Miklós Összegyűjtött prózai írásai. Budapest: Osiris.
- Radnóti Miklós. 2007b. [Öninterjú]. In: Radnóti Miklós Összegyűjtött prózai írásai. Budapest: Osiris.
- Tandori Dezső. 2009. Apollinaire romantikus társ, Radnóti. Két „háborús költő”. *Tiszatáj* 2009/5. 8–9.

BERNARD ADAMS

Response and responsibility

Exactly at a quarter to one, after repeated futile experiments, the tense anticipation was rewarded. Into the colourless flame of a Bunsen burner upon the classroom desk there suddenly burst a flash of bright emerald; the professor's efforts to demonstrate the fact that certain chemical substances are capable of changing the colour of fire had proved successful. But, at the same triumphant moment, exactly at a quarter to one, there intruded the sound of a hurdy-gurdy in a neighbouring courtyard. Whereupon all earnestness and attention instantly fled. The windows were wide open, welcoming the warmth of a March day, while the wings of fresh spring breezes wafted music into the room. It was a rollicking magyar melody which issued in march tempo from the hurdy-gurdy. It was so utterly hilarious an air, so Viennese in spirit, that the entire class felt tempted to smile; indeed, many among those present did not restrain this urge.

At a quarter to one, just at the moment when, after long and fruitless attempts and as a reward for the waiting so heavily and anxiously endured, an emerald green streak flared up in the colourless Bunsen flame on the master's desk in the biology laboratory as evidence that the compound that the master had said would colour the flame green had in fact coloured the flame green – at precisely a quarter to one, I say, just at that triumphal moment, in the yard of the house next door a hurdy-gurdy struck up. The windows were all wide open that warm March day, and the music floated into the classroom on the wings of the cool springtime breeze. It was some lively Hungarian melody which, coming from the hurdy-gurdy, sounded like a march, and its military, Viennese ring made the whole class feel like smiling, which some actually did.

I feel that many are likely to recognise the Hungarian text of which these two pieces of English prose are translations – the opening passage of Molnár Ferenc's *A Pál utcai fiúk*. I offer them as evidence that there is by no means always one way and one way only to translate a given set of words in a given context. The difference between different versions of the same source text will derive from different translators' feelings about what the author has to say and/or how best to express his thoughts in the target language – in other words, their subjective response to the original, over and above the purely objective transmission of content.

Relatively few items of Hungarian literature have been translated into English more than once. These are mostly poems and short stories, but the most frequently translated longer work is Madách Imre's *Az ember tragédiája*, with seven translations, while the list includes Jókai's *Az új földesúr*, Kosztolányi's *Pacsirta* and Szabó Magda's *Az ajtó*. There are two reasons for re-translating a literary work: one is dissatisfaction with an existing translation, coupled with the belief that re-translation is worthwhile and that one can do better; the second is ignorance of the existence of an earlier translation. The first of these two versions of Molnár which I have quoted is Szirtes György's 1994 revision of Rittenberg Lajos's translation made in 1927. The second is my own unpublished version, made about fifteen years ago in ignorance of the work of Rittenberg and Szirtes. You will notice that the two differ to some extent in vocabulary, and very noticeably in the length of the first sentence. I preserve Molnár's longish first sentence, while Rittenberg/Szirtes break it down into a number of shorter ones.

The first time that I ever spoke to an audience about my work I was asked whether I believed that in translating I produced new works of literature. The idea had never occurred to me, so whatever answer I gave probably made no sense at all, but the problem remained at the back of my mind. Some time later I read an inaugural lecture by a President of the British Classical Association, who said that translation was a "creative art, if only a minor one"; quite what was meant by *minor* was not explained, but it seemed a strange thing to say. Soon after that came a series of articles in the journal of the British Translators' Association urging creativity in translation: translators should "work the source text to get the most out of it", should

“write unnatural English” if they felt like doing so, should see it almost as their *raison d’être* to induce change in the English language. Enough, I said to myself, I must think about this. What exactly am I doing?

I understand the term ‘creative art’ to mean an activity in which a raw material is made into, or used to make, an artefact, something that did not previously exist as such. This is the process in which a sculptor makes stone into a statue, a painter uses paint and brushes to make a picture, a writer uses writing materials to produce a poem etc. etc. The translator does not do this. He does not use a raw material but starts with an artefact – a text that has already been written, usually by someone else – and modifies it so as to increase its accessibility, to widen the author’s audience.

The translator has much in common with the musical performer. Most people will derive little or no benefit from looking at – I hesitate to call it ‘reading’ – the printed page of, say, a piano sonata by Mozart: they need a pianist to play the notes for them. Similarly, anyone with no knowledge of a given foreign language will be little if any the wiser for looking at a text in that language: if they are to understand it they need a translator. In playing Mozart the pianist must play only what Mozart wrote, without omission, addition or error; the translator must treat his source text similarly. The pianist is allowed a degree of liberty in deciding how quickly and how loudly to play, and exactly how to phrase the musical line – in other words, without altering the substance of what he plays he can introduce an element of personal style. The same applies to the translator – there is by no means always one way and one way only to translate a given set of words in a given context. I’ve already offered two versions of a little Molnár: here are four different accounts of Radnóti Miklós’s famous *Hetedik eclóga* – just the third and fourth stanzas, for the sake of brevity.

- A As thus in darkness I feel my way over the poem,
 shorn of its crown of accents, even so do I live,
 blind, like an inchworm spanning my hand on the paper;
 flashlight, book, the lager guards took away everything,
 and the mail doesn't come, and fog descends on the barracks.
 Amid rumours and pests live the Frenchman, the Pole, loud Italian,
 the Serbian outcast, the musing Jew in the mountains:
 one life in all of these tattered and feverish bodies,
 waiting for news, for a lovely womanly word,
 for freedom – for an end how dark soever – for a miracle.
- B Dropping accents, groping my way from line to line,
 I write this poem here in the half-light as I live:
 purblind, looping inchworm-like along the paper;
 torch, book and all the Stalag guards have taken,
 mail never comes, and only fog descends on our hut.
 Here we live in the hills, between the rumours and bugs,
 Frenchman and Pole, loud Italian, dissident Serb and wistful Jew,
 one dismembered, feverish body with a single life –
 waiting for good news, a pretty woman's word, a free man's fate,
 waiting for the end, the fall into the thick dark, for miracles.
- C Line under unaccented line I scrawl
 My poem in the dark, just as I live,
 Across the paper feel my sightless way.
 My lamp, my book, my everything the guards
 Have taken; all around the drizzle swirls
 Down on the barracks, and we get no mail.
 Here among lice and rumours live the Poles,
 The French, loud-voiced Italians, quarrelsome Serbs,
 Despondent Jews, a body feverish,
 Dismembered, and yet living in these hills
 A life united – waiting for good news,
 A woman's loving word, a destiny
 Humane and free, and waiting for the end
 Veiled yet in darkness, and for miracles.

D Undotted, uncrossed symbols grope and join to the last one,
feeling my way I write as I live, condemned to a dark world,
sightless, probing along my page, imitating an inchworm.
Torches, books and the rest were taken away by the warders,
post never comes, just the mountain fog drifts into the building.
Rumours and rodents mix with a few Serbs of the Resistance,
Frenchmen, Poles, with the pensive Jews and noisy Italians,
feverish and fragmented, yet one in the desire –
for happy news, soft words from a loved one, dignity, freedom,
and for an end, difficult to predict, a miraculous easement.

A is by Frederick Turner from the prose of Ozsváth Zsuzsanna; B by Francis Jones; C by the author; D by Zollman Péter. It is obvious that the four translators have taken four different approaches to the poem. The problem of metre is resolved differently, there are differences in vocabulary, one may speculate on whether the chosen metre influences choice of vocabulary or vice versa, and on whether or not the translators were aware of each other's work, while the question of the use of an intermediary prose translation is aired once more.

The musical composer can in fact offer suggestions as to how fast and how loudly a performer should play and how the musical line should be phrased, because music is written for the purpose of repeated performance and by so doing the composer retains a modicum of control. The musical performer's audience is quite often familiar with what is played to them, and will therefore be sensitive to tempo, dynamics and phrasing, all of which they will see as indicators of good or bad taste, and they will recognise wrong notes as technical errors. Literature, however, is not written for the purpose of translation and the author may be quite unable to exercise any influence on the process. The translator's audience is very unlikely to be familiar with the source text and cannot be expected to recognise mistakes, while if they find fault with the translation as literature they may well blame the original rather than the translator.

In their response to their material, therefore, both musician and translator have a responsibility to audience and composer/author alike not to mislead or distort. Of the two, the translator's responsibility is arguably the greater. He, like the musician, is a guest in someone else's work, more often than not

uninvited, but the relative permanence of the written word compared with the transience of a musical performance makes the consequences of how that guest behaves much more serious for both his host-author and his audience.

No author acquires an international reputation except through his translators, but the effect of faulty translation is hard to predict, and I'm aware of one curious case of this. In 1858 the English orientalist Edward Fitzgerald published a verse translation of the *rubaiyyat* of the medieval Persian poet Omar Khayyam. This became very popular indeed, ran into many editions, and is reprinted even today. In 1967 the Classical scholar Robert Graves, in collaboration with the Persian expert Omar Ali-Sharif, published a re-translation in verse of sorts, adding an essay (*The Fitz-Omar Cult*) highly critical of Fitzgerald's work, pointing out both inaccuracies in translation and failure to understand the mystic *Sufi* philosophy that underlies the original. Quotations from both versions point the difference very clearly:

I:

Fitzgerald

Awake! For Morning in the Bowl of Night
Has flung the Stone that puts the Stars to flight:
And lo! the Hunter of the East has caught
The Sultan's turret in a Noose of Light.

Graves/Ali-Shah

While Dawn, Day's herald straddling the whole sky,
Offers the drowsy world a toast 'to Wine',
The Sun spills early gold on city roofs –
Day's regal Host, replenishing his jug.

XI:

Fitzgerald

Here with a Loaf of Bread beneath the Bough,
A Flask of Wine, a Book of Verse, and Thou
Beside me singing in the Wilderness –
And Wilderness is Paradise enow!

Graves/Ali-Shah

Should our day's portion be one mancel loaf,
A haunch of mutton and a gourd of wine
Set for us two on the wide plain,
No Sultan's bounty could evoke such joy.

Fitzgerald himself openly said that he had “treated his material quite freely”, and called his version a “transmogrification” rather than a translation. While it cannot be denied that Graves’ is technically the better translation, Fitzgerald’s is far superior as poetry – all of it is sound, much of it clever and some of it memorable. One hears Fitzgerald quoted in daily life – indeed, some of it has passed into the language – but I have never heard anyone quote Graves. Such, then is the extreme possibility of what can happen when response and responsibility are not held in balance: in literary terms, responsive artistic misrepresentation can win over responsible pedantry. Khayyam has a very good reputation with the English reader – but it stands on a false foundation.

Let me conclude, then, with the suggestion that translation is not a creative art but a performance art, and that because of its potential impact on the reputations of writers and their work it is anything but ‘minor’.

STRICKLAND-PAJTÓK ÁGNES

A gyönyörűség lugasa

Tandori Dezső Spenser-fordításának kritikája

Edmund Spenser két részben 1590-ben és 1596-ban jelentette meg a *The Faerie Queene* című eposzát. A szerző célja a művel bevallottan a karizmatikus uralkodónő, I. Erzsébet dicsőítése volt, mely célhoz némi önös érdek is vegyült, hiszen Spenser azt remélte, hogy a mű elismeréseként a királynő jól fizető udvari posztot adományoz neki. Spenser azonban nem érte el a várt célt: nagy jutalom helyett csupán egy szerény összeg ütötte a markát, s a királynő személyes audienciájára nem is nyert bebocsátást. Az udvari sikertelenség ellenére azonban a *The Faerie Queene* mégis az angol reneszánsz irodalom egyik sikerdarabja lett. Többek között George Puttenham¹, Ben Jonson², Sir Philip Sidney³ méltatta, s Shakespeare-re⁴ tett hatása is kétségtelen. Tény, hogy a *The Faerie Queene* recepciótörténete nem mentes a hullámhegyektől és -völgyektől, ám a megjelenése óta eltelt több mint négyszáz évben nem merült a feledés homályába, és ma is tartja pozícióját az angol nyelvű irodalomban.

Az eredetin kívül azonban más kánonokban nem tudott gyökeret verni. Recepciója a nagy nyelvekben sem mondható jelentősnek. Bár születtek Spensert és a *The Faerie Queene*-t elemző munkák, különösebb figyelmet nem kapott sem a szerző, sem művei.

1 George Puttenham, *The Arte of English Poesie*, szerk. Gladys Willcock és Alice Walker, Cambridge, 1936, 62–63.

2 Ben Jonson, *Masque of Queenes* (1609) „grave and diligent Spenser”. Elérhető online: <http://www.hollowaypages.com/jonson1692fame.htm>

3 Sir Philip Sidney, *The Defence of Poesie*, szerk. Geoffrey Shepherd, Manchester University Press, 1965, 133.

4 Például Shakespeare, *A Midsummer Night's Dream* V i. 52–55.

Nehéz eldönteni, hogy az érdektelenségnek oka vagy következménye – valószínűleg mindkettő – a fordítás hiánya.⁵ Az eposz teljes fordítása egyedül olaszul létezik, Luca Manini 2012-ben jelentette meg a *La Regina della Fate*-t (Baseotto 2013). Ám a spenseri strófa visszaadására ő sem vállalkozott, a szöveg prózában szólal meg. Manini úgy érezte, a rímes pentameterhez való ragaszkodás az értelmet csorbítaná, s a rövid angol szavak hosszabb olasz megfelelői szétfeszítenék a strófát. Ahhoz, hogy a ritmus-rím képlet megmaradjon, túl sok szót kellene kihagyni, ami az értelmezés rovására menne (Manini 2013).

A fordítások hiányának okát jól megragadja az orákulumként használt Szerb Antal-féle világirodalom-történet, ahol ugyan csak pár bekezdés szól Spenserről, de ebből a néhány mondatból egyértelműen látszik, hogy a szerző bensőséges viszonyban van a Spenser-életművel. Érzékletesen ragadja meg a *The Faerie Queene* lényegét és legfőbb tulajdonságait: „A Faerie Queene semmiféle nyelvre nincs lefordítva és tulajdonképpen nem is lehet. Páratlan szépsége nyelvi szépség; nyelvének hasonlíthatatlan gazdagsága a legszebb kifejezője az angol reneszánsz ujjongó örömeinek a teremtett dolgok sokfélesége fölött” (Szerb 1973: 21). Spenser a Világirodalmi lexikonban is szerepel, bár a Ferencz Győző által írt szócikk inkább a spenseri életmű nehezen megközelíthető voltát és (szinte) olvashatatlanságát emeli ki. „A történet lassú, körülményes bonyolításáért az olvasót Spenser nyelvének telt zeneisége, verselésének hajlékonysága kárpótolja. Az utókor joggal nevezte őt a „költők költőjének” (Ferencz 1992: 451).

Spenser és művei tehát sohasem kerültek be a magyar irodalmi köztudatba. Így a fordítás is késlekedett: egészen a huszadik század végéig kellett várni, hogy Tandori Dezső figyelmét felkeltse a szöveg, és elkészüljön az első nyomtatásban is megjelenő magyar nyelvű részlet.

A hiány egyik okát a mű terjedelmében kell keresni, hiszen a vaskos kötet könnyen eltántoríthatja a nem eléggé elszánt fordítót. Bár a románc töredék maradt, és a tervezett tizenkét könyvből csak hat készült el, a mű így is több mint ezer oldalas. A nagy lélegzetvételű munka nem kecsegtet gyors sikerrel.

5 A románcnak csupán töredékei szólnak meg más nyelveken. Például franciául: Michel Poirier, *La reine des fées*, Paris, 1950 (az I. könyv 1. ének, valamint részletek a II. III. VI. és VII. könyvekből rímtelen alexandrinusban); Német fordítás: Carl Gustav Schwetschke, *Fünf Gesänge der Feekönigin*, Halle, 1854 (részletek az I. könyvből rímtelen jambusokban).

Szintén elbátortalaníthatja a fordítót az összetett formavilágú spenseri strófa. A 9 soros jambikus lejtésű bonyolult rímképletű (ababbcbcb) versszak a fejlett költészettechnikai fegyvertárral felvértezett műfordítókat is próbára teszi. S úgy tűnik, a mű iránti érdeklődés sosem volt akkora, hogy elegendő hajtóerőt biztosítson e nehézségekkel való szembenézéshez. A most elemezni kívánt Tandori-fordítás, mely 1986-ban a *Klasszikus angol költők antológiájá-*ban jelent meg, a II. könyv 12. énekének végén található emblematis Bower of Bliss-epizód tíz versszaknyi részletét ülteti át magyarra.⁶

A Bower of Bliss-epizód a II. könyv tematikus erényének, a mértékletes-ségnek antitézise. Sir Guyon, a rész főhőse egy egész könyvön át készülődik Acrasiával, a Bower of Bliss szépséges boszorkájával való találkozásra, s az ezt megelőző tizenkét éneket átszövik az Acraia alakját megelőlegező utalások. Ezért Guyon megérkezése a lugasba különös súlyt kap. S a különleges hellyel és annak lakóival kapcsolatban előfeltevéseink be is bizonyosodnak: a Bower of Bliss a zeneiség, költőiség és érzékiség koncentrátuma, ami a formakincs, a nyelv és a tartalom szintjén is megvalósul. A fordítónak tehát nincs könnyű dolga: ezt a sűrített finomságot kell megragadnia, és a célnyelvbe átültetnie. Nézzük, hogy Tandori hogyan oldotta meg a feladatot!

Először is a cím: *The Bower of Bliss* és *A gyönyörűség lugasa*. Hangzásukban nagyon különböznek. Az angol egyszótagos *bliss* a magyarban négy szótagos, s az eredeti tiszta hangzását itt palatális mássalhangzók sűrítik. A szintén egy szótagos *bower* is kissé hosszabb a magyarban: *lugas*. Így az eredetileg három szótagos könnyed cím hét szótagos és ezáltal kissé döcögős lesz. S a részre oly jellemző alliteráció is elvész a fordításban. Szemantikailag viszont a cím megfelel az eredetinek (még ha a konnotációk különböznek is).

A magyar szöveg rímeléséről is általában elmondható, hogy alárendelődik a szavak értelmének. Ennek következtében az eredeti tiszta rímeket felváltják az asszonáncok. Ez különösen a versszak ritmikai-szerkezeti fordulópontján, a 4–5. sorban lévő párrím és az utolsó két heroic couplet-szerű sor esetében szembetűnő. Például a 71. versszakban a *meet – meet* helyett *kecsesség – szép* szerepel. A 72. strófában *bring – slombering* helyett *idegenjét – pihent még;* illetve a 78.-ban a *light – bright* helyett *csillagok – ragyog,* és az utolsó, 80. strófa utolsó két sora, az eredetiben *did spend* és *did blend,* a magyarban pedig *napjai és veri.* A fordító itt, úgy tűnik, fel is adja a küzdelmet, nem fordít tovább, egy érzékletes leírás közepén abbahagyja a munkát.

6 A szövegeket lásd a függelékben.

A verselés másik eleme a ritmus. Tandori a – hagyományt követve – az angol hangsúlyos jambust magyar időmértékes jambussal fordítja. A strófák első nyolc sorának ötös és utolsó sorának hatos jambikus üteme gyakorta megbicsaklik a magyar fordításban, a sorok lüktetése azonban tagadhatatlanul jambikus, mely felidézi az eredeti dallamát.

A vers valódi textúráját alkotó szavak és mondatok vizsgálatakor óhatatlanul is felmerül az elméleti kérdés, miszerint hogyan is, milyen nyelven kell és lehet reprodukálni egy 16. századi verset. Archaizálva vagy mai nyelven? Az első lehetőség, bár elviekben csábító, eleve elvetendő, hiszen ma képtelenek lennének a 16. századi magyar nyelvállapotot tökéletesen rekonstruálni, az pedig nem visz minket közelebb a románc lényegéhez, ha egy köztes, például 19. századi archaizáló nyelvváltozatra ültetünk át egy reneszánsz verset. Marad tehát a mai nyelvhasználat. Míg Arany János Shakespeare-fordításai kissé archaizálnak, addig manapság inkább a regiszterbeli egyezés megteremtése a cél. Ennek a törekvésnek jó példái Nádasdy Ádám – főleg színpadra szánt – Shakespeare újrafordításai, ahol a fordító azt kívánja megragadni, hogy a darabok hogyan hathattak a kortárs nézőre, s ezt az élményt kívánja a mai nézőnek visszaadni.⁷ Így a reneszánsz vaskos humort mai vaskos humorral, a 16. századi szlenget mai szlenggel, a pátoszt pedig patetikus kifejezésekkel fordítja. Így ugyan távolabb kerül a fordított szöveg az eredetitől, ám talán közelebb a mai olvasókhöz/nézőkhöz, és közelebb a szöveg eredeti esztétikai minőségéhez.

A *The Faerie Queene* és főleg a Tandori-által választott tíz versszak nem bővelkedik Shakespeare-hez fogható stiláris sokszínűségben, ehelyett van benne számos kétértelmű erotikus utalás, érzékletes leírások sora, egy dalbetét és sok homályos eredetű megszólalás, ami szintén próbára teszi a fordítót. Tandori fordítása a mai magyar szókinccset veszi alapul, s annak is egy választékos, fennkölt regiszterét.

A magyar felütés furcsán elliptikusan indul: „S hallottak ott oly édes dallamot.” („Etfsoones they heard a most melodious sound.”) Mivel ez a 12. ének 70. strófája, az angolban tudjuk, kit takar a többes szám első személyű személyes névmás. Guyon lovagot és segítőjét, a Zarándokot, akik együtt éltek át sok viszontagságot, mire végre eljutottak a lugasba. Az angol eredetit vé-

7 Például Nádasdy Ádám *Hamlet, Szentivánéji álom* vagy *Lear király* fordításai. Nádasdy Ádám (ford.) *Három dráma*, Magvető, Budapest, 2012.

gigkövető olvasó tehát kisebb katarzist él át, mikor a két vándor megérkezik a végcélhoz. A magyar olvasó, aki csak a töredékekkel ismerkedik, nem élhet át efféle megkönnyebbülést, az ő szövegélményét kizárólag a vers kvalitásai határozzák meg, a cselekmény miatt érzett izgalom a magyarban nem palástolhatja a szöveg esetleges hiányosságait, s így a magyar szöveg eleve hátránnyal indul ebben az összevetésben. És innentől kezdve a magyar fordítás első versszakában összekuszálódnak a mondatok alanyai. Míg az angolban a többes szám első személy után általános alany következik („Right hard it was, for wight, which did it heare, / To read, what manner musicke that mote bee”), a magyarban ugyanez így szól: „s bármi lénynek szólt, megítélnie / bajos volt, miféle zene lehetett”, mely sorok azt sugallják, hogy a zene egy eddig meg nem említett szereplőnek szól, az angol eredetiből pedig az olvasható ki, hogy az általános alany tulajdonképpen Guyonra és a Zarándokra vonatkozik, hogy ők azok, akik a lugasba belépve nem tudják megállapítani az elbűvölő zene forrását.

Ahogy a két férfi egyre halad a kert középpontja felé, a zene egyre erősödik (71. stanza). Itt a természeti hangok különböző szólamai harmóniába rendeződnek, mely harmónia az angol változatban nyelvileg is jelen van. A tiszta rímek, az alliteráció, a szóismétlés, az ellentétek mind a hangfestést és hangulatfestést szolgálják.

Érdekes észrevenni ugyanitt a 70. és 71. versszakban két látszólag jelentéktelen szószerkezetet: az eredeti „melodious sound” és „siluer sounding instruments” helyett „édes dallam” és a „kórus csendült” szerepel. A magyar fordítás így mintha énekhangra utalna, míg az eredeti instrumentális zenére. Emiatt a magyarban elvész Acrasiának, a lugas úrnőjének egyik legfontosabb tulajdonsága, emblematikus némasága. Ami azért is lényeges, mert a spenseri negatív, csábító nőalakok általában csábító nyelvvel is rendelkeznek, egyedül Acrasia ezalól a kivétel. A románcban ennek funkciója is van. Acrasia Guyonnak, a mértékletesség lovagjának antitézise, aki az észérveket, a szavakat, a logoszt képviseli. A szavak őt nem kábítják el. Az ösztönökre ható andalító zene viszont igen. A néma úrnő, a csengő-bongó kert között feszülő paradoxon így a magyar változatban elsikkad.

A zene forrását követve a megbabonázott Guyon hirtelen megpillantja a gyönyörűséges Acrasiát, akinek ölében szeretője feje pihen (73. versszak):

And all that while, right ouer him she hong,
With her false eyes fast fixed in his sight
As seeking medicine, whence she was stong
Or greedily depasturing delight

S a nő végig a férfira hajolt,
hamis szemét látványára szegezte,
mintha gyógyulna, hol sebezte-volt
a kígyó, vagy mohón gyönyört legelne

A szem életet adó és kioltó archetipikus képe mindkét változatban megjelenik. Ám a hasonlat utolsó része érdemel némi figyelmet: a magyar szövegben érdekes és merész módon az eredetiben nem szereplő biblikus konnotációjú kígyókép jelenik meg („sebezte-volt a kígyó”). Az angolban csupán „she was stong” szerepel, ami nem utalhat kígyóra, hiszen az angolban a kígyó harap (*bite*), és nem csíp (*sting*).

A következő, 74. és 75. versszak a románc egyik legenigmatikusabb része. Míg Acrasia szeretőjét kényezteti, Guyon a fiatalság múlandóságáról s az érzéki örömeknek való hódolásról szóló éneket hall. Acrasia némasága ellenére a 74–75. strófát sokszor mégis Acrasia rózsá-dalaként emlegeti a szakirodalom (Hankins 1997: 6), hiszen a dal üzenete az a *carpe diem* életöröm, amelyet ő képvisel. A versből nem derül ki, kitől származik, honnan jön a dal, csak ennyit mond: „The whiles some one did chaunt this louely lay”. Itt a magyar fordítás is fenntartja az ambivalenciát: „Míg valaki e szép dalt énekelte.” A dal forrása így lehet a természet, a madarak, Acrasia alattvalói, esetleg az ének nem is szólal meg hangosan, csak Guyon képzeletében.

A kétstrófás dal allegória az allegóriában: egy rózsá bimbózásán, virágzásán és elhervadásán keresztül példázza a nő életét. A jelölő és jelölt az angolban meglehetősen összefonódik: a főnevek a jelölő képi világát erősítik (*flowre, rose, leafe, bud*), míg az antropomorf igék és az egyes szám harmadik személyű nőnemű személyes névmások a jelöltre, a nőre utalnak („how sweetly shee / Doth first peepe forth” vagy: „how more bold and free / Her bared bosome she doth broad display”). A rózsá-dal magyar fordítása inkább a jelölőre, vagyis a virágsszimbolikára koncentrál, az utalások az archetipikus nőre itt rejtettebben vannak jelen.

Ezenkívül a magyar fordítás igei szerkezetei is a jelölőt, a virágot idézik meg, például a 74. versszak utolsó sorában: „hamar elmúlik, ó, nézd, veszi szirmait”. Az angol vers igéi kétértelműbbek, egyaránt vonatkozhatnak a nőre és a virágra is: „how she fades, and falls away”. Hiszen szirmát vesztő nőről nem szoktunk beszélni, ellenben hervadó, elvirágzott szépségről és/vagy virágról igen.

A rózsá-dal még egy utalása érdemel említést. A 75. strófa eleje a virágot mint díszet dicséri. Angolul: „That earst was sought to decke both bed and bowre / Of many a Ladie, and many a Paramowre”. A rímpozícióban álló s ezért hangsúlyos *bowre* szó megint csak a jelentett jelentésrétegét erősíti: hiszen a lugas dísz nem más, mint *Acrasia*, a csábító nő megtestesítője. Itt mintha a szépséges boszorka apológiáját hallanánk: mintha azt mondaná, hogy az élet rövidege, szépségének már megkezdődött lassú hervadása miatt habzsolja az élvezeteket. A magyarban ez a vallomásos értelmezési lehetőség halványabb. Tandori fordítása így hangzik: „egyszer volt dísz, csak így virult vele / sok Hölg y Lovag szerelmes nyughelye”. Természetesen a *szerelmes nyughely* is felkeltheti *Acrasia* képzetét, azonban ez az utalás mégis sokkal homályosabb, mint a *bowre* szó esetében.

A rózsá-ének a 76. versszak elején erős cezúrával zárul: „He ceast.” A hímnemű személyes névmás újra egyértelműsíti, hogy a dalt valóban nem *Acrasia*, hanem egy férfi (esetleg fiú) hang énekelte, s a stanzát behálózó hímnemű névmások ezt nem is engedik feledni („his lay”, „he did say”). A magyarban az első sor így hangzik: „Ekképp szól”. Míg a rózsá-dalban a nőnemű névmások figyelmen kívül hagyása érthető volt, itt ugyanez már zavaró és félrevezető. Míg az angol strófa az első négy sorban háromszor is megerősíti a férfi énekes tényét, a magyar ezt egyszer sem teszi meg, s – tévesen – azt sugallja, hogy *Acrasia* maga dalolt, s így a boszorka némaságát a szövegből megint csak eltünteti.

Pedig a boszorka változatlanul semmi mást nem tesz, mint szeretője ölébe hajtott fejét simogatja. „That wanton Ladie, with her louer lose, / Whose sleepe head she in her lap did soft dispose.” Magyarul ugyanez így hangzik: „hol a kéjenc Hölg y fogta kedvesét, ölen nyugtatván a Vadóc álmos fejét”. A szó, ami egyből feltűnik, a magyar *Vadóc* mint a *lover* fordítása. Mintha Tandori követte volna Kosztolányi ötletét, hogy ha a szavak hangzásának értelmi vagy érzelmi jelentést feltételezünk, akkor például a francia *désir* szót

nem az értelmének megfelelő *vágy* szóval, hanem a hangzásának megfelelő *vezírrel* kellene fordítanunk (Kosztolányi 1917). Ám jelen esetben ez a lelemény nem működik, kicsit túl merész egy élettelenül fekvő férfit Vadócnak nevezni, különösen, ha az eredetiben erre nincs utalás.

A következő, 77. és 78. versszakok a fordítás sikerültebbjei közé tartoznak. Acrasia érzékletes leírása az eredetihez hasonlóan áradó és erotikus. Mindössze egy megjegyzés kívánkozik ide. A 78. strófa végén a narrátor kifejti, hogy bár Acrasia szépsége vonzza a férfiakat, ám a beteljesülés a látványon keresztül nem lehetséges: „she thrild / Fraile hearts, yet, quenched not”. Ez az örökös, a vágy s annak beteljesületlensége miatt érzett frusztráció az egész mű alaphangulatát jellemzi. Ez a fontos elem viszont nem jelenik meg a magyar fordításban, mikor az imént említett sorokat a fordító így értelmezi: „[Boldog mosolyok] mégsem ölvé gyöngé szíveket”. Ez a megjegyzés figyelmen kívül hagyja az eredeti érzelmi ambivalenciáját, s ezáltal inkább pozitív fényt vet Acrasiára, aki – látszólag – nem jelent veszélyt a gyöngé szívekre.

A kétértelműség egyértelműsítése egyébként jellemzi az egész magyar fordítást, amely sokszor konkrétumokkal helyettesíti az eredeti finom meseszerű hangulatát. Ennek ellenére természetesen nem lehet értéktelennek mondani, hiszen számos ötletes, jó megoldás van benne. Tandori mondatszerkesztése például kivételesen érzékletesen visszaadja a még képlékeny kora újkori angol nyelv izgalmas változatosságát. Ebből is látszik, hogy a versfordítás egyben mindig a fordító saját értelmezése is, s a fordító sohasem tagadhatja le magát. A magyar *Tündérmesék* merészsége, szókimondása egyértelműen Tandori-védjegyek.

Összegzésként, tanulságként tehát Paul de Mannal egyetértve bátran megállapíthatjuk, hogy egy műfordítás esetében a fordító eleve kudarcra van ítélve, hiszen az alapkategória nem a fordíthatóság, hanem a fordíthatatlanság (de Man 1994), amelynek különböző fokozatai vannak. Feltételezhetjük, hogy egy 16. századi kötött strófászerkezetű vers ezen a képzeletbeli skálán közelebb helyezkedik el a fordíthatatlanság végpontjához, mint a fordíthatósághoz. S ez a relatív fordíthatatlanság arra kényszeríti a fordítót, hogy elszakadjon az eredeti szövegtől, s saját szubjektumán átszűrve újraalkossa azt. Ez történt Tandori *Tündérmesék*-jevel is.

Irodalom

- Baseotto, Paola. 2013. La Regina delle Fate. *Spenser Review* 42.2.27 (Winter 2013). Elérhető online: <http://www.english.cam.ac.uk/spenseronline/review/volume-42/issue-422-3/briefly-noted/italian-translation> (Letöltve 2016. 05. 27.)
- De Man, Paul. 1994. Walter Benjamin A *műfordító feladata c. írásáról*. Ford. Király Edit. *Átváltások*, 1994/2. 65–80.
- Ferencz Győző. 1992. Spenser (szócikk). In: Szerdahelyi István (szerk.). *Világirodalmi lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hankins, John E. 1997. Acrasia (szócikk). In: Hamilton, A. C. (szerk.). *Spenser Encyclopedia*. Toronto: University of Toronto Press.
- Kosztolányi Dezső. 1917. Baudelaire és Verhaeren. *Nyugat*, 1917/14. Elérhető online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00226/06856.htm> (Letöltve 2016. 07. 06.)
- Manini, Luca. 2013. An Interview with the translator of The Faerie Queene. *Spenser Review* 43.2.29 (Fall 2013). Elérhető online: <http://www.english.cam.ac.uk/spenseronline/review/volume-43/issue-432/an-interview-with-the-translator-of-the-faerie-queene> (Letöltve 2016. 04. 26.)
- Szerb Antal. 1973. *A világirodalom története*. Budapest: Magvető.

Források

- Spenser, Edmund. 1986. *A tündérkirálynő* Ford. Tandori Dezső. In: Szenczi Miklós et al. (szerk.). *Klasszikus angol költők*. Budapest: Európa.
- Spenser, Edmund. 1987. *The Faerie Queene*. London: Penguin Books.

Függelék – Szövegek

Edmund Spenser: *The Faerie Queene*. The Bower of Bliss, Book II, canto xii, 70-80.

Etsfoones they heard a most melodious sound,
Of all that mote delight a daintie eare,
Such as atonce might not on liuing ground,
Saeue in this Paradise, be heard elswhere:
Right hard it was, for wight, which did it heare,
To read, what manner musicke that mote bee:
For all that pleasing is to liuing eare,
Was there consorted in one harmoniee,
Birdes, voyces, instruments, windes, waters, all agreee.

The ioyous birdes shrouded in chearefull shade,
Their notes vnto the voyce attempted sweet;
Th'Angelicall soft trembling voyces made
To th'instruments diuine response meet:
The siluer sounding instruments did meet
With the base murmure of the waters fall:
The waters fall with difference discreet,
Now soft, now loud, vnto the wind did call:
The gentle warbling wind low answered to all.

There, whence that Musick seemed heard to bee,
Was the faire Witch her selfe now solacing,
With a new Louer, whom through sorcere
And witchcraft, she from farre did thither bring:
There she had him now layd a slombering,
In secret shade, after long wanton ioyes:
Whilst round about them pleasauntly did sing
Many faire Ladies, and lasciuious boyes,
That euer mixt their song with light licentious toyes.

And all that while, right ouer him she hong,
With her false eyes fast fixed in his sight,
As seeking medicine, whence she was stong,
Or greedily depasturing delight:
And oft inclining downe with kisses light,
For feare of waking him, his lips bedewd,
And through his humid eyes did sucke his spright,
Quite molten into lust and pleasure lewd;
Wherewith she sighed soft, as if his case she rewed.

The whiles some one did chaunt this louely lay;
Ah see, who so faire thing doest faine to see,
In springing flowre the image of thy day;
Ah see the Virgin Rose, how sweetly shee
Doth first peepe forth with bashfull modestee,
That fairer seemes, the lesse ye see her may;
Lo see soone after, how more bold and free
Her bared bosome she doth broad display;
Loe see soone after, how she fades, and falles away.

So passeth, in the passing of a day,
Of mortall life the leafe, the bud, the flowre,
Ne more doth flourish after first decay,
That earst was sought to decke both bed and bowre,
Of many a Ladie, and many a Paramowre:

Gather therefore the Rose, whilst yet is prime,
For soone comes age, that will her pride deflowre:
Gather the Rose of love, whilst yet is time,
Whilst louing thou mayst loued be with equall crime.

He ceast, and then gan all the quire of birdes
Their diuerse notes t'attune vnto his lay,
As in approuance of his pleasing words.
The constant paire heard all, that he did say,
Yet swarued not, but kept their forward way,
Through many couert groues, and thicketts close,
In which they creeping did at last display
That wanton Ladie, with her louer lose,
Whose sleepeie head she in her lap did soft dispose.

Vpon a bed of Roses she was layd,
As faint through heat, or dight to pleasant sin,
And was arayd, or rather disarayd,
All in a vele of silke and siluer thin,
That hid no whit her alablaster skin,
But rather shewd more white, if more might bee:
More subtile web Arachne can not spin,
Nor the fine nets, which oft we wouen see
Of scorched dew, do not in th'aire more lightly flee.

Her snowy brest was bare to readie spoyle
Of hungry eies, which n'ote therewith be fild,
And yet through languour of her late sweet toyle,
Few drops, more cleare then Nectar, forth distild,
That like pure Orient perles adowne it trild,
And her faire eyes sweet smyling in delight,
Moystened their fierie beames, with which she thrild
Fraile harts, yet quenched not; like starry light
Which sparkling on the silent waues, does seeme more
bright.

The young man sleeping by her, seemd to bee
Some goodly swayne of honorable place,
That certes it great pittie was to see
Him his nobilitie so foule deface;
A sweet regard, and amiable grace,
Mixed with manly sternnesse did appeare
Yet sleeping, in his well proportiond face,
And on his tender lips the downy hare
Did now but freshly spring, and silken blossomes beare.

His warlike armes, the idle instruments
Of sleeping praise, were hong vpon a tree,
And his braue shield, full of old monuments,
Was fowly rast, that none the signes might see;
Ne for them, ne for honour cared hee,
Ne ought, that did to his aduancement tend,
But in lewd loues, and wastfull luxuree,
His dayes, his goods, his bodie he did spend:
O horrible enchantment, that him so did blend.

Edmund Spenser: *A tündérkirálynő*. A gyönyörűség lugasa, II. könyv 12. ének, 70–80.

S hallottak oly édes dallamot,
mely az értő fül legfőbb öröme,
amilyet még soha nem hallhatott
földi tér, csak az édenek köre:
s bármi lénynek szólt, megítélnie
bajos volt, miféle zene lehet:
együtt a fül megannyi gyönyöre
szólt benne, ékesen illeszkedett,
madárdal, énekhang, szél, vizek, hangszerek.

Víg madarak kedves lombok alatt
daluk összhanggá édesen keverték;
angyali-lágy, remegő szavukat
hangszerekével mennyei kecsesség
egyesítette, ezüstös, remek-szép
kórus csendült vízesés morajába:
s e mély zúgást hol megszelidítették,
hol erősítették, szél susogása
járt köröttük, felelt kiük-kiük szavára.

Ahol mintha szólt volna a Zene,
a szép Boszorka ott töltötte kedvét
új Szeretövel: varázsereje
bűvölte oda, messzi idegenjét,
ki most mellette szendergett, pihent még
titkos árnyban, pajzánságok után,
s szép Hölgyek s pajkos fiúk énekelték
körülöttük dalukat, s ennek során
el is játszottak, féktelenkedőn, buján.

S a nő végig a férfira hajolt,
hamis szemét látványára szegezte,
mintha gyógyulna, hol sebezte-volt
a kígyó, vagy mohón gyönyört legelne:
s gyakorta könnyű csókokkal lehelte,
fől ne ébressze, ajkát harmatozta,
szemén át szívta eleven szerelme
tűzét, kéjes vágyába máris oldva,
és sóhajtozva, mintha ellenére volna.

Míg valaki e szép dalt énekelt:
Ó, te, ki vidulsz ékes képeken,
lásd, ha virág nyit, Nap Tükre a kelyhe;
ah, nézd a Szűz Rózsát, mily ékesen
nyit s pillant, szerényen, szemérmesen,
s mintha úgy volna szebb, ha rejtezik;
de íme, már bátran s készségesen
táruul, bimbó-keblét meztelenít,
s hamar elmúlik elmúlik, ó, nézd, veszti szirmait.

Így tűnik, mint a nappal, a levél
s a rügy s virág halandó élete;
hanyaglik, s nincs, hogy új, friss nedve kél,
egyszer volt dísz, csak így virult vele
sok Hölgy s Lovag szerelmes nyughelye;

hát addig tépd a rózsát, míg virul,
mert jó s fonnyasztja rút vénség szele;
gyűjtsd Vágyad rózsáját, míg pirosul,
szeress, míg hasonló szép bűn vár válaszul.

Ekképp szólt. S a madarak kórusa
rákezdte újra, mintha helyeselné,
s példája lenne kellemes szava,
melynek a makacs pár mindjét figyelte,
míg haladt fáradatlan, nem pihenve,
ligetet bűjt és bozót sűrűjét
kúsza át, végül ama helyre lelve,
hol a kéjenc Hölgy fogta kezvesét,
ölén nyugtatván a Vadóc álmos fejét.

Rózságyon hevert a Nő, akár ha
hőtől alélna, vagy bűn mámorától,
bízó bájait tárta fel ruhája,
selyemszál- és ezüstszál-szötte fátyol,
nem fedvén bőre alabástromából
szinte semmit, sőt, így volt az fehérebb;
Arachne készít ilyet fény-fonálból,
vagy maga a Nap, harmatos-ledéret,
mely mégis szűzi-tisztán szállva vág a légnek.

Hókeblét kedvre falhatták az éhes
szemek, s nem tudtak volna telni véle,
ám friss emléktű fáradása édes
méznél különb cseppeket csalt hegyébe,
s ezek gyöngyökként gördültek elébe;
szemén futkostak boldog mosolyok,
nedves tűz-sugárral átjárva, mégse
ölve gyöngye szíveket: csillagok
tündöklőbbet így ha fényük vizen ragyog.

Az ifjú, aki mellette aludt,
bizony, nemes sorból származhatott,
s így fájó látványt nyújtott, mire jut
a jeles erény, mint éri mocskok;
szép tisztelet és kedvesen konok
figyelmesség védte így is az arcát,
férfias báj, álmán nem bágyadott;
gyönggéd ajka alatt a fiatalság
szakállá sarjadt, selymes-friss szálú bodorság.

Fegyverzete, a szunnyadó dicsőség
renyhült tára, ott függött egy faágon,
a derék pajzs titkolta régi hőstét,
rozsdállott, diadaljel egy se látsszon;
de néki jó hírnél már több e mákony,
csak tékozol, más üdvét megveti,
fetreng buja, fényűző orgiákon,
így züllik teste, tűnnek napjai;
ó, rettentő varázs, mely rontással veri!

REICHMANN ANGELIKA

Az ornamentális próza fordításának válaszútjai:

Andrej Belij *Az ezüst galamb* című regényének
magyar és angol változata

Andrej Belijt (1880–1934) valószínűleg nem kell bemutatni a XX. századi orosz irodalomban akár csak a legkevésbé is jártas olvasónak: szimbolista költő, irodalomkritikus és elméletíró, az orosz formalizmus előfutára – és végül, de nem utolsó sorban az orosz regény legfeljebb James Joyce-szal párhuzamba állítható megújítója „volt”, mondanám, ha nem az orosz „Ezüstkor” nemzedékének ma is talán leginkább élő alakjáról lenne szó. *Серебряный голубь*, azaz *Az ezüst galamb* című regénye viszont feltételezhetően annál kevésbé ismert. Pedig jelentősége kiemelkedő mind Belij életművének, mind az orosz szimbolizmus történetének kontextusában: a sikeres költő első, 1910-es regénye messze többnek bizonyult az *Ulysses* technikai újításait megelőlegező *Pétervár* (1913) ujjgyakorlatánál, s mai napig az első orosz szimbolista regényként tartják számon. Igaz, a kommunistákkal szövetkező szektáns parasztok és a nép életében alámerülő szimbolista költő tragikus, politikai gyilkossággal végződő találkozásának története a szovjet korszakban nyilvánvalóan nem kerülhetett nyomtatásba, a rendszerváltást követően azonban a regény többször is megjelent Oroszországban. Nyugaton orosz nyelvű reprintkiadása terjedt, miközben angolra például kétszer is lefordították (Elsworth 2000b: 26). A magyarországi irodalmi tudatból azonban kiszorult, köszönhetően annak, hogy a fordíthatóság (és valószínűleg az olvashatóság) határain túl elhelyezkedő expresszionista Moszkva-trilógiához hasonlóan a Belij-fordítás mostohagyermeké: 1926-os első és egyetlen, gyakorlatilag viszszzhang nélkül maradt magyarra ültetését nem követte újabb kísérlet, miköz-

ben a *Комук Лемаев* (*Keresztrefeszítés*, 1969) és a *Пемепрыс* (*Pétervár*, 1985) Makai Imre igen színvonalas fordítói életművének részét képezik. Pedig a regénynek a szöveg stilisztikáját döntően befolyásoló jellemzői – népies tematikája, az ornamentális próza sokszor ritmikus prózába hajló megformálása, a gyakran a gogoli szkazt felelevenítő ezerarcú elbeszélői hang – poétikailag izgalmas fordítói feladattá tehetnék volna, s teszik ma is. E feladat nehézségét és lehetséges megoldásait két alternatív fordításváltozat összehasonlításán keresztül szeretném bemutatni. A két fordításszöveget a forrásszöveg azonosságán kívül szinte semmi nem köti össze: Peterdi István fent említett változata 1926-ban, John Elsworth angol fordítása 2000-ben jelent meg; részben eltérő fordítói és irodalmi hagyomány kontextusában értelmezhetők; s az sem elhanyagolható szempont, hogy míg Peterdi orvosból lett nyugatos költő-műfordító, addig Elsworth nemzetközileg elismert ruszista, és elsősorban Belij-szakértő. Összességében annyira eltérő megoldásokat alkalmaznak, hogy a mindhárom nyelvet értő olvasó legfeljebb tanácstalan értetlenséggel tekinthet a két fordításra: mintha nem is ugyanazon szöveg alapján készültek volna. Ez ugyan nem lenne újdonság versfordítások esetén, vagy több évszázados különbséggel készült változatoknál, de egy „prózai” szöveg két XX. századi variánsánál mégiscsak meglepő. A fordítói megoldások részletesebb elemzése végső soron arra enged következtetni, hogy a magyar és az angol szöveg színvonalbeli különbségei alapvetően befolyásolhatták *Az ezüst galamb* befogadásának, a célnyelv irodalmi hagyományába való beépülésének lehetőségeit. Feltételezhető, hogy *Az ezüst galamb* azért sem került be a magyar irodalmi köztudatba – még amikor a két világháború között ennek objektív feltételei adottak voltak is –, mert a fordítás technikai megoldásai nem tudták érzékelteni a regény művészi kvalitását, miközben a sikeresebb angol fordítás eredményeképpen Belij regénye, még ha rétegirodalomként is, közel 100 évvel a mű első megjelenése után is jelen van az angol-amerikai könyvpiacón.

Mivel a fordítás első és alapvető lépése a fordítandó mű elemzése (Popovič 1980: 57–58), érdemes röviden összefoglalni *Az ezüst galamb* eredeti orosz szövegének főbb stilisztikai sajátosságait a fent említett négy fő jellemző köré csoportosítva. A népies tematika alapvetően befolyásolja mind a regény szereplőinek – azaz az egyébként nem túl nagy arányú párbeszédés részeknek – a stilisztikáját, mind az elbeszélői hangét. Mivel ez utóbbi sajátosságai csak a regény elbeszéléstechnikájának kontextusában értelmezhetők, itt most csak a szereplők beszédének stílusára térnék ki. Belij, bár nem viszi végig következetesen egyetlen orosz dialektus alkalmazását sem

a paraszti szereplők stílusában (Elsworth 2000b: 28), nyilvánvalóan nem szólaltathatja meg őket az orosz irodalmi nyelven. Kifejezéseik közé tájnyelvi fordulatok, szólások, nyelvtanilag helytelen szókapcsolatok, népi etimológiák és „félrehallott” idegen szavak, no meg persze az irodalmi nyelv normáitól eltérő kiejtés fonetikáját tükröző írott alakok éppen úgy vegyülnek, mint népköltészeti motívumok. Ennek a stilisztikai rétegnek képezi éles kontrasztját a főszereplő költő esetében a századforduló szimbolista költészetének kliséhalmaza, vagy éppen az arisztokrata szereplők intelligens, ámde túlon túl finomkodó, az orosz szövegbe hangsúlyozottan idegen szavakat keverő beszédmódja.

A szereplők beszédének sokszínű, de aránylag jól átlátható stilisztikájánál sokkal bonyolultabb összképet mutat az elbeszélői hang – jobban mondva hangok – stilisztikája. A narráció kérdése *Az ezüst galamb* elemzésének egyik legvitatottabb pontja: mai napig nincs konszenzus még arról sem, hogy tulajdonképpen hány elbeszélői hang jelenik meg a műben. Az eltérő vélemények közül¹ talán Lavrové a legárnyaltabb, a legtöbb szempontot figyelem-

1 A szakirodalomban *Az ezüst galamb* narratív technikáját hagyományosan az ornamentális próza [vö. Čeĥe Каталин (1991: 125–134); Szilárd Léna (1986: 65–78); Виктор Шкловский (1929: 205–225)] sajátosságainak és a gogoli szkaz stilizációjának [vö. Андрей Белый (1996: 317–328); Л. Долгополов (1988: 180–181); М. Козьменко (1989: 23–29)] kontextusában értelmezik. Ugyanakkor koránt sincs egyetértés az elbeszélők számának és személyének tekintetében. Muscsenko, Szkobelev és Krojcsik Поэтика сказа című átfogó irodalomtörténeti áttekintésében gyakorlatilag a regény három fő helyszínének megfelelően három narrátort különítenek el. Míg a celebejevói és a lihoivi narrátor elkülönítése stilisztikailag teljesen indokolt, a gugolevói narrátort „politikai nézetei” alapján választják el a másik kettőtől: Jevszejicsról, a klasszikus lakáj különleges fajához tartozó egyedről szóló leírása alapján szembehelyezik a másik két „demokratikus” világnézetű elbeszélővel. Elemzésükben ők is a gogoli szkaz sajátosságaiból kiindulva értelmezik *Az ezüst galambban* megfigyelhető elbeszélői pozíciókat (Мушченко et al. 1978: 139–151). Kozmenko a regényhez írt bevezető tanulmányában – a kritikai vélemények ismeretében és összegzése után is – csak annyit állít határozottan, hogy *Az ezüst galambban* mind az egységes elbeszélői hang, mind az egyöntetű szerzői interpretáció körvonalai „szétmázolódnak” (Козьменко 1989: 9–10). V. M. Piszkunov a gogoli elbeszélővel szemben kiemeli, hogy Belij igyekszik megszüntetni a narrátor önálló személyiségként való jelenlétét, s hogy alakjának „elmosódottsága” nagyban hozzájárul a regény ambivalens légkörének fenntartásához (Пискунов 1995: 6–7). Bahtyin ezzel ellentétben rövid Belij-előadásában egyetlen elbeszélőt említ, aki viszont képtelen határozott pozíciót elfoglalni, s semmiképpen nem tud többet az eseményekről, mint maguk a szereplők. Ezt az elbeszélőtípust Dosztojevszkij műveire vezeti vissza (Бахтин 2000: 329). Ezzel szemben Szőke Katalin a regény általa elkülönített „misztikus” és „stilizált hétköznapi” síkjának megfelelően két elbeszélőt különböztet meg: egy „lírai elbeszélőt” és egy, a hétköznapi élet eseményeit a gogoli szkaz hagyományainak megfelelően elmesélő, hol eltűnő, hol újra megjelenő történetmondót (Čeĥe 1991: 126–129). Az így létrejövő, vezérmotívumokra és az ellenpontozás technikájára épülő ornamentális próza kompozícióját a részben az ikonfestészet és a népművészet elemeit is felhasználó szecesszió ornamentikájának hatásaival rokonítja, illetve a szimbolista ösztömvészet kontextusába helyezi (130–133). Rámutat a regény színszimbolikája és a sokban az avantgarde elveit megelőlegező Священные цвета című Belij-tanulmány [Белый 1994a: 201–209] párhuzamaira (131–132). Szilárd Léna különösebb részletezés nélkül „az elbeszélői maszkok ütköztetéséről” beszél, illetve „az elbeszélő formák parodisztikus ’paradéjja’-ról, melynek célja, „hogy lelepleződjék a szöveg subjektumának problematikája” (Szilárd 2001: 80).

be vevő értelmezés, s így megfelelő kiindulási pontul szolgálhat az elbeszélői hang stílusrétegeinek elemzéshez. A Belij-szakirodalom tradícióját követve ő is a gogoli szkaz hagyományaira vezeti vissza a regény narratív technikáját. Rámutat, hogy Belij különböző „elbeszélői maszkokat” alkalmaz, mégpedig olyan elbeszélőket szerepeltetve, akik mindig az adott közösség hangját képviselik, s így a regény három fő helyszínéhez kötődnek. Három, a szkaz határain belül maradó elbeszélői maszkot – a celebejevoi falusi elbeszélőét, a Dosztojevszkij Ördögök című regényében megjelenő krónikáshoz hasonlított lihovi városlakóét és a gugolevoi eseményeket elmondó, az úri réteghez tartozó, Leszkov írásaival rokonítható elbeszélőét – különböztet meg. Emellett azonban kiemeli egy olyan személytelen, az egész regény szövegében elszórtan megjelenő elbeszélői hang létét is, amely szinte közvetlenül a szerző véleményét juttatja érvényre. Ezen elbeszélői hanghoz kötődnek a mitizáló, lírai-patetikus kiterők (Лавров 1995: 278–285). A különböző „elbeszélői maszkok” között explicit módon nem, csak stilisztikailag jelölt, lehetetlen, alig-alig észrevehető fokozatos átmenetek figyelhetők meg (Elsworth 2000a: 21). Specifikus fordítási problémát jelenthet az elbeszélői szövegben domináns stilisztikai allúziók sokfélesége: a regény poétikájának kulcsfontosságú eleme, hogy megidézze Gogol, Dosztojevszkij és Leszkov elbeszélői stílusát, akár csak Belij lírai és esz-széisztikus alkotásainak hangnemét, szófordulatait és trópusait, valamint eszmei mondandóját. Ily módon *Az ezüst galambban* maguk az elbeszélői stílusok tartoznak a fordítás szempontjából egyik legsérülékenyebb eszköz, az allúzió, a kultúrán belüli utalás (Popovič 1980: 27) kategóriájába.

A legjellegzetesebb a celebejevoi falusi elbeszélő stílusa. Bár nevesített szereplőként nem jelenik meg a regényben, nyilvánvalóan a feltételezett szerzőnél jóval alacsonyabb intelligenciaszinten álló, korlátozott narratív kompetenciával rendelkező paraszt. Beszédét a paraszti szereplőkre jellemző fentebb felsorolt népies stilisztikai jegyek jellemzik, történetmondása anekdotikus, hömpölygő, gyakran fordul képzeletbeli hallgatóihoz megszólítással. Akár csak a paraszti szereplők beszéde, ez az elbeszélői hang is tulajdonképpen a népies nyelvhasználat stilizációja. A szkaz egyik általános sajátossága, hogy az elbeszélő korlátozott narratív kompetenciája és intelligenciája a feltételezett szerzői hangtól való markáns távolság,² azaz ironia forrása. Belij regényének esetében ez az ironikus távolság a szimbolista líra stílusának parodizálására ad lehetőséget.

2 Az „epikus distancia” ingadozásáról Belij műveiben ld. Szilárd Léna (2001: 80–81).

A „lihovi” városlakó elbeszélői hangjának stílusa Dosztojevszkij szatirikus tekintetű krónikásának fanyar iróniáját, az orosz irodalmi nyelv stílusrétegét, illetve az események után loholó, oknyomozó újságíróhoz hasonlatos történetmondó korlátozott narratív kompetenciáját idézi meg. Társadalmi helyzetéből adódóan ez az elbeszélő nyilvánvalóan intelligensebb az előzőnél. Például nem csak a metafora fogalmával van tisztában, hanem Nietzsche is olvas, sőt a *Túl jön és rosszon* címe tudatos szójátékon keresztül „hallatszik át” az általa megformált elbeszélői szövegbe (Белый 2001: 198). Iróniája már nem öntudatlan és tudatlanságból fakadó, hanem kritikai hangjának kicsengése, s a köznyelvi orosz nyelvet (illetve annak a XIX. századi orosz prózában hagyományosan megjelenő irodalmi változatát) beszéli. Elbeszélése szárazabb, céltudatosabb, kevésbé anekdotázó, de ő is gyakran fordul személyesen az olvasóhoz. Az események teljes átlátásához szükséges narratív kompetenciával ő sem rendelkezik, bár képes rá, hogy szimbolikus jelentéseket értelmezzen.

Míg a gugoleví narrátor stílusa talán a legkevésbé karakterisztikus és elkülöníthető, kiemelkedő jelentőségű a személytelen elbeszélői hang szerepe. Ez a hang jelenik meg – vagy tűnik el –, amikor a párbeszédet gyakorlatilag értelmező/értékelő kommentárok nélkül jeleníti meg a szöveg. Majd ugyanez a hang olvad össze átélt beszédben a szereplők kimondatlan gondolataival, a regény egyes szakaszaiban a tudatfolyamregény poétikájának kontextusában értelmezhető szövegrészeket létrehozva (Karancsy 1981, passim). S végül ugyanez az elbeszélői hang formálja meg azokat a lírai kitérőket, melyeknek legközelebbi intertextusait Belij versei és mindig lírai esszéi jelentik.³ Ezekben a feltételezett szerzői hang szólal meg, a legszebb szimbolista líra képektől hemzsegő eufonikus költői hangján, prózában, időnként versszerű ritmikussággal, bár az egész regény nem ritmikus prózában íródott – noha Belij híres ilyen irányú technikai kísérleteiről (Janecek 1978, passim). Ezek azok a szakaszok, amelyekben a fentebb jellemzett elbeszélői hangoktól eltérően mélyen átélt patetikus hangvétel uralkodik.

3 A különböző műfajú Belij-szövegek intertextuális kapcsolatainak vizsgálata kedvelt és gyümölcsöző kutatási terület. *Az ezüst galamb* és Belij korai verseskötetének összecsengéseiről pl. ld. Каталин Сёке (2001: 200). Belij *Луг зелёный* című esszéjének és *Az ezüst galamb*nak a párhuzamai szinte közhelyszerűek a Belij-kutatásban, pl. ld. М. Козьменко (1989: 12–15). Ugyanilyen jól alátámasztható a regény és a *Священные цвета* című esszé intertextuális kapcsolata, ld. Ангелика Рейхманн (1997: 117–133, passim).

A regény stilisztikájának két másik fő jellemzőjét – az ornamentális próza felépítésének sajátosságait, illetve a ritmikus prózával való keveredését – a regény első bekezdésének és az azt követő néhány sornak az elemzésén keresztül szeretném bemutatni, melyeket később össze kívánok vetni a megfelelő magyar és angol szövegrészlettel.

Ещё, и ещё в синюю бездну дня, полную жарких, жестоких блесков, кинула зычные клики целебеевкая колокольня. Туда и сюда заёрзали в воздухе над нею стрижи. А душный от благовонья Троицын день обсыпал кусты лёгкими, розовыми шиповниками. И жар душил грудь; в жаре стекленели стрекозиные крылья над прудом, взлетали в жар в синюю бездну дня, – туда, в голубой покой пустынь. Потным рукавом усердно размазывал на лице пыль распаренный сельчанин, тащась на колокольню раскатать медный язык колокола, пропотеть и поусердствовать во славу Божью. И ещё, и ещё клинькала в синюю бездну дня целебеевская колокольня; и юлили над ней, и писали, повизгивая, восьмёрки стрижи.

Славное село Целебеево, подгородное; среди холмов оно да лугов [...] (Белый 2001: 158–159)

„Szöveghű”, prózai fordításban:

Újra meg újra az ég forrón, kegyetlenül szikrázó végtelen kék mélységébe vetette érces kiáltását a celebejevói harangtorony. Nyugtalanul cikáztak felette ide-oda a levegőben a sarlósfecskék. A fojtogató illatokkal terhes Pünkösd vasárnap pedig könnyű, rózsaszín virágkelyhekkel hintette tele a túskebokrokat. És a hőség fojtogatta a mellet; a hőségben üvegesen csillogtak a szitakötőszárnyak a tó felett, felröppentek a hőségbe, az ég végtelen kék mélységébe – oda, az ezüstösen kéklő nyugalma pusztaságba. Verejtékes ruhaujjával buzgón mázolta szét arcán a port egy agyonizzadt falubéli, miközben a harangtoronyhoz vonszolta magát, hogy meglengesse a harang bronznyelvét, hogy verejtékezzék és buzgólkodjék az Úr dicsőségére. És újra meg újra belehasított az ég végtelen kék mélységébe a celebejevói harangtorony; felette élesen fel-felrikoltva repdestek, nyolc csókat írtak a levegőbe a sarlósfecskék.

Igen jó falu Celebejevo, közel a városhoz; a falu körül dombok, na meg rétek [...]

Már a regény felütése is egyértelműen az ornamentális próza markáns jellegzetességeit mutatja.⁴ Az idézett részlet elemzéséhez a terminus Szilárd Léna által megfogalmazott definíciója nyújthat segítséget: „Az ornamentális próza [...] a vezérmotívumok szöszövetét hozza létre, melynek során a költészetben, főként a szimbolista költészetben kidolgozott, a szöveg szemantikai sokrétűségét fokozó elemeket használ” (2001: 70). A továbbiakban kiemeli, hogy *Az ezüst galamb* ornamentális prózája „megőrzi a szűzsé pragmatikáját, de [...] a motívumrendszer saját szemantikai megterheltsége olyan hatalmas”, hogy ezen motívumok jelentésváltozásainak nyomon követése éppen annyira fontos a regény interpretációja szempontjából, „mint a regény szereplőinek sorsa, illetve egyik szituációból a másikba való áthelyeződésük” (2001: 70–71). Melyek az idézett részlet kulcsfontosságú vezérmotívumai? A végtelen (elnyelő, fulladással fenyegető) mélység, az ég és a víz tükröződése és felcserélhetősége, az ezüstös kékség, a harangtorony és az *axis mundi* egyéb változatai, az orosz szövegben nyilvánvaló, de gyakorlatilag lefordíthatatlan utalás a Szentháromságra, az arc, a szó és az írás, valamint a madármotívum, hogy csak a legfontosabbakat emeljem ki. Ezek mindegyike a regény szövegében makacsul visszatérő, újabb és újabb jelentésekkel gazdagodó szóképek, amely elsősorban akusztikai kapcsolatok segítségével egyre több motívumot von jelentésének körébe, hogy végül teljes komplexitásában kibontakozó, elvileg végtelen számú jelentés hordozójaként funkcionáló szimbólummá váljon.⁵ A látszólag sem egyszerű leírás szinte minden szavából kiindulva felépíthető lenne a regény egy-egy interpretációja.

Mivel a szimbolista versszövegekhez hasonlóan a szöveg képisége és zeneisége is kiemelkedő fontossággal bír, a szöveg több, az olvasást lassító, közeli olvasásra készítő elemet tartalmaz, miközben eufóniája éppen ellenkező hatását, arra sarkallja az olvasót, hogy a szöveg zenéjébe belefeledkezve gondolkodás nélkül haladjon tovább. Az olvasást lassító elemek közül kiemelendő a szabad szórendű orosz nyelvhez képest is gyakran szokatlan szórend (pl. inverzió), amely nemegyszer az alany hátravetését eredményezi, valamint a hosszú, bonyolult, de erősen – gyakran pontosvevővel – ta-

4 „Andrej Belij prózája [...] a belij-i költészet gyermeke [...], amely a század elején *Az ezüst galamb*ban a ‘tisza’ ornamentikával indul” (Karancsy 1981: 131).

5 Maria Carlson (1987: 68–73) a motívumok „akusztikus-szemantikai komplexumáról” beszél a regény poétikájával kapcsolatban.

golt mondatok használata, ami szintén nem ennyire gyakori az oroszban sem.⁶ Ebben a szakaszban is van népnyelvi elem, de nem a stílus meghatározó motívuma. Ellenben van benne Belij által alkotott szó (a клинькать ige nem létezik a mai oroszban, valószínűleg a клин „ék” főnévből képzett alak), s ráadásul az egész szakasz hemzseg a metaforáktól, megszemélyesítésektől – sőt, legalább egy nyilvánvaló szinesztézia is van benne – amelyek a szimbolista líra gyakran igen emelkedett szövegeivel rokonítják a részletet. Zeneisége ugyanakkor szinte andalító: alliteráció alliterációt követ, végződések rímelnek össze, a párhuzamos mondat szerkesztés következtében a tagmondatok ritmusa majdhogynem versszerűen ismétlődik. Feltűnő a bekezdés gondos megszerkesztettsége: keretbe foglalja az első két mondat tartalmának és jórészt képeinek módosított ismétlése az utolsó mondatban, miközben a kulcsfontosságú в синюю бездну дня kifejezés összesen háromszor ismétlődik, egyszer szinte a szakasz abszolút közepén. Összességében tehát kiemelkedően nagy a különböző fajtájú ismétlések száma (rím, ritmus, szógyök a szóbokor egy más elemében, szó, szó szerkezet, mondat szerkezet), ami helyenként – de nem az egész bekezdésre kiterjedően – ritmikus próza jellegű szövegrészeket is eredményez. Így végül még sincs benne egyetlen felesleges szó sem. A bekezdésben egyébként van egy „kakukktójás mondat”, amely mind a költői képek sorát, mind az uralkodóan emelkedett, lírai hangnemet megtöri: az izzadó, arcán a port szétkenő paraszt leírása az egyházi kontextusból származó „buzgólkodjék az úr dicsőségére” kifejezéssel kombinálva határozottan ironikus felhangú. Ez a mondat jelentheti a finom átkötést a következő bekezdésben egyre tisztábban körvonalazódó szakasz elbeszélői hangjához: már az első sorból kihallatszik az anekdotázgató, a poros kis Celebejevót a világ közepé-ként leíró falubeli elbeszélő népies, ironikus távolságot teremtő hangja.⁷

6 Janecek (1978: 93) meggyőzően bizonyítja, hogy ezek a strukturális elemek *Az ezüst galamb* gyakran ritmikus prózát közelítő szövegében Belij legkedveltebb eszközei.

7 A magyar fordítás szempontjából a szövegrész néhány specifikus problémát is tartalmaz: a szakasz egyik kulcsszavaként megjelenő день szó nem fordítható „nap”-ként, mert képzeletre vezetne; a pravoszláv kultúrkörben használt Троицын день megfelel ugyan a pünkösd vasárnapnak, de az orosz kifejezés szó szerint Szentháromságot jelent; a „szó szerinti” fordítás a „rózsaszínű vadrózsa” kissé bugyuta szóismétlését eredményezi, ami az eredeti stílusától azért messze áll; a голубой „világoskék” szó a regény központi szimbólumaiként megjelenő голубь „galamb” és глубь „mélység” szavakkal is összecseng, és egy akusztikai-szemantikai komplexumot alkot; az ártatlannak tűnő душный „fülledt” szó az oroszban etimológiailag is jól felismerhető rokonságban áll a душа „lélek” és a душиить „fojtogatni” szavakkal, amelyek szintén a regény visszatérő motívumai.

Peterdi István fordításának bemutatása előtt érdemes kitérni egyrészt néhány, a fordítás korával összefüggő, részletesebben nem elemzendő sajátosságra, másrészt a fordítást befolyásoló olyan alapvető tényezőkre, mint a magyar irodalmi és fordítói hagyomány, valamint Peterdi fordítói személyisége. Peterdi Belij-szövegére több objektív tényező miatt is talán fokozottan igaz, hogy a fordítások jóval gyorsabban veszítik el időszerűségüket, mint az eredeti műalkotások (Popovič 1980: 165, Geher 1981: 69). 1926-ban nem állt rendelkezésére még megbízható orosz szótár sem, nemhogy megbízható tájnyelvi szótár (utóbbi ma sincs, a Hadrovics és Gáldi által összeállított ma használatos akadémiai szótár a II. világháború utáni megváltozott politikai légkör terméke). Így aztán ahol Peterdi nem érti a szöveget, ott költ valamit – a szöveghűség, illetve -hűtlenség kérdésén esetében bosszankodni sem érdemes sokáig. A fordítási hagyományban a századfordulón nem szilárdult még meg a cirill betűs nevek átírásával és/vagy fordításával kapcsolatos gyakorlat, így azokat Peterdi hol átírja, hol – szinte észrevétlenül – fordítja (pl. ugyanaz a szereplő Katyerinaként és Katinkaként is említésre kerül), hol meg félig fordítja, félig átírja [pl. Фе́кла Матвеевна Tekla Matréjevna (sic!) lesz]⁸. Ezek a kérdések azonban az orosz művek fordításának kortörténeti sajátosságaihoz tartoznak, s bár nyilván nagymértékben hozzájárultak Peterdi szövegének időnapelőtti „beporosodásához”, nem az orosz szöveg interpretációjával függnek össze. Ez utóbbi szempontból három másik tényező játszik döntő szerepet. Először is, a magyar irodalmi hagyomány 1926-ban mindenképpen pozitív légkört biztosított Belij regényének fordításához és fogadtatásához: nem egyszerűen kortárs író volt, hanem gyakorlatilag az irodalom közelmúltját és jelenét megtestesítő magyar szimbolista költők orosz kor- és eszmetársa. Ráadásul *Az ezüst galamb* tematikája nagyszerűen egybecsengett az 1920-as években pályakezdő népi írók törekvéseivel és érdeklődésével, hogy a parasztematikát magas szinten feldolgozó móríci életműről mint potenciális fordítói modellről már ne is beszéljünk⁹. Másodszor, a magyar

8 A gyermekcipőben járó orosz irodalmi műfordítás ilyen és ehhez hasonló bakijai szültként pl. Karinthy Frigyes *Sanyi* című, Acribasev botránykövé vált regényhősnének, Szanyinnak a nevén ironizáló fordításparódiáját (Karinthy 1979: 30–39).

9 E pozitív légkör fokmérője lehet, hogy 1926-ban jelent meg Bonkáló Sándor hiánypótló orosz irodalomtörténete (Laziczius 1926), 1926 és 1927 folyamán pl. hatkötetes orosz elbeszélésgyűjtemény jelent meg Puskinról a kortársakig, beleértve a szász nagy mesterét, Leszkovot is (Bonkáló 1927). S ami talán a legfontosabb, 1926-ban a *Nyugat* az ornamentális próza másik kortárs képviselőjének, Pilnyaknak egy elbeszélését is közli (Pilnyák 1926) – akárcsak Bonkáló Sándor méltató cikkét (Bonkáló 1926).

fordítói hagyomány elsősorban a versfordítást kezelte művészi fordításként, amelynek során – forma és tartalom elválaszthatatlanságának hangsúlyozása mellett – kimondva-kimondatlanul mégiscsak a forma prioritása érvényesült (Somlyó *passim*). A nyugatosok pedig, akiknek nemzedékéhez Peterdi is tartozott, kimondottan „a hangulati és zenei elemeket preferálták a tartalmi pontosság rovására is” (Tellér 205). S végül, de nem utolsósorban, a fordító Peterdi István személyiségének nem csak a keserű hétéves hadifogság alatt szerzett orosz nyelvtudás meghatározó eleme (Kenyeres 2001), hanem az a tény is, hogy maga is költő volt – lakonikus, főleg szerelmi témájú szabadversek írója (Komlós 1926). Mindemellett jó fordító hírében is állt, Gogol, Tolsztoj és Csehov írásai is megjelentek tolmácsolásában. Ezen háttérinformációk után talán nem meglepő, hogy Belij regényéhez írt bevezetőjében a népiesség és a líraiság elemeit hangsúlyozza (Peterdi 1926: v–vi) – nyilván nemcsak mint a mű kvalitását és remélhetőleg pozitív fogadtatását meghatározó jellegzetességeket, hanem egyúttal mint a fordítás során leginkább szem előtt tartott stilisztikai sajátosságokat is.

Mindezek tükrében lássuk a megfelelő szövegrészletet Peterdi fordításában:

És szórta és szórta a levegő végtelen kékjébe, a nehéz kegyetlen szikrázó ragyogásba a hívó szavát a celebéjevoi templom harangos tornya. Cikázott, szállt fölötte a fecske. A jó illatokkal kábító pümkösd napja pedig meghintette mindenfelé a bokrot rózsaszínű vadrózsapihével. És hőség füllesztette a mellet, fénylett, mint az üveg, a szitakötő szárnya a tó felett, elvillant, fel a ragyogó mennyei kékbe, eltűnt a nagy mennyei pusztaságba. Izzadt tenyerével törölte gyöngyöző homlokát a buzgó falubéli, amint kapaszkodott fel a toronyba, megkongatni a harang ércnyelvét, megizzadni, megerőlködni az Úr dicsőségére. És szórta, szórta szép csengését a kék végtelenbe a celebéjevoi harangos torony és cikázott, csicsergett, ujjongott felette a fecske, négy kergetőző fecskepár.

Híres szép falu Celebéjevo, majdnem város; csupa szép halom körülötte; meg rét... (Belij 1926: 1)

A fordító stratégiája az orosz szöveg legfontosabb formai komponenseként megítélt zeneiség előtérbe helyezéséről árulkodik az ornamentális próza művészi megformálásában legalábbis ugyanolyan fontos motívikus felépítés

pontos visszaadásának rovására, ami végső soron a szöveg stilisztikai színvonalának bizonyos fokú leszállítását és nivellálását eredményezi. Első pillantásra is nyilvánvaló, hogy Peterdi kitűnően ráérezett az orosz szöveg erőteljes ritmikusságára, az ismétlések fontosságára, felismerte a sokszor rendhagyó szórend és központosítás jellegzetességét, Belij szóalkotásra való hajlamát, egyszóval magával ragadta az áradó próza lendülete. Valószínűleg mivel a zeneiség néhány elemét, pl. az alliterációkat és az orosz nyelv sajátosságaiból adódó szóvégi összecsengést-rímeltést nem vagy csak korlátozott mértékben tudta visszaadni a magyar szövegben, a fordítási gyakorlat egyik bevett alapelvét alkalmazva (Tellér 1981: 204–205) az átültethető elemeket viszont felerősítette – sajnos el is túlozta. A Belijnél célzatosan alkalmazott ismétlés Peterdi szövegében helyenként öncélú szószátyárságba csap át, mint pl. a „cikázott, csicsergett, ujjongott” halmozott állítmánya esetén, ahol a három ige ráadásul külön-külön és együttesen is az eredeti szövegtől igen eltérő hangulati tartalmakat sugall. Gyakran viszont azt nem ismétli, amit kellene: nem adja vissza a motívumok szemantikai mezejének körülhatárolásában és eltolódásában fontos vagy a szöveg hangvételét döntően befolyásoló szó szerinti ismétléseket, akkor sem, ha ez a magyar nyelv „megezőszakolása” nélkül is lehetséges lenne – eltűnnek pl. az *усердно–оусердствовать* és *потным–пропотеть* szópárok részleges ismétlései, melyek a mondat ironikus-gunyoros hangvételének fontos forrásai. Belij szóalkotása sem öncélú, az utolsó sorban szereplő *клинькала* egyrészt metafora, másrészt az első mondatban megjelenő *клики*-vel összecsengő módosított ismétlés, ellentétben Peterdi „harangos tornyával,” amely meddő és stilisztikailag értéktelen szószaporítás. Peterdi egyébként is mintha időnként elfelejtené, hogy a poétikai újítások ellenére Belij szövege mégiscsak oroszul van, de legalábbis embernnyelven – pl. amikor a *megezőlködni* igét kreálja. Belij rendhagyó és kevésbé rendhagyó mondat szerkesztését sokszor tükörfordításban adja vissza – pl. a célhatározói mellékmondatok főnévi igenévvél történő kifejezésekor, az ige megszokottól eltérő pozíciójának elváló igekötők alkalmazásával való érzékeltetések, a párhuzamos mondat szerkesztések, a pontosvesszős gondolatrítmus-tagolások megszaporításakor –, s ezt még a szabad szórendű magyar nyelv sem mindig viseli el.¹⁰ Ugyanakkor Peterdi egybemossa az egyes szakaszokon belüli

10 Könnyen lehet, hogy ez utóbbi Peterdi saját prózai stílusának jellegzetessége, mivel a regényhez írott bevezetője igen hasonló, sokszor értelemzavaró mondat szerkezeteket tartalmaz. Talán esetében valóban a költő-író a „saját nyelvére” fordítja le a forrásnyelv szövegét (Somlyó 1981: 135).

hangsúlyos szüneteket és ritmusváltásokat – pl. a „туда, в голубой покой пустынь” tagmondatot megelőző gondolatjel és az előző tagmondattól eltérő szerkezet és ritmus a kiemelés fontos eszközei az oroszban, s ezt Peterdi a nyomatékos szünet eltüntetésével és az ige beékelésével a zeneiség erősítése érdekében felszámolja. A magyar szövegben mindezek eredményeképpen egyrészt az egyes szövegszakaszok jóval ritmusosabbak az orosznál. Másrészt Peterdi gyakorlatilag a szöveg minden szakaszára kiterjeszti ezt az erős ritmikuságot, megszünteti jel mivoltát, holott a ritmikuság jelenléte a kiemelésnek és az elbeszélői hangok megkülönböztetésének egyik fontos jegye lenne.

A szöveg zeneiségének megtartása mellett azonban háttérbe szorul a motívumok pontos nyomon követése. Ez részben az ismétlések fentebb említett problematikájához kötődik, részben a szóképek, elsősorban a metaforák fordításának kérdéséhez. Ezeket Peterdi vagy hasonlatokká bontja ki, vagy más hangulati elemeket sugalló képekkel cseréli fel, vagy félig-meddig magyarázatokkal, körülírásokkal helyettesíti. Így lesz a стекленели igei metaforájából hasonlat, a клинькала szintén igei metaforájából „szórta szép csengését”, azaz gyakorlatilag félrefordítás, a в голубой покой пустынь színesztéziájából „a nagy mennyei pusztaság” közhelyes magyarázata, miközben a bekezdés szerkezetileg is leginkább kiemelt metaforája, a бездна az ég végtelen mélyét a tó vételen mélyével azonosító szóképe egyszerűen elvész. A szóképek kibontása és részleges félrefordítása-elsikkadása fellazítja az eredeti szöveg az ismétlések ellenére is tömör, gazdaságos, ugyanakkor szemantikailag végtelenül sokrétű nyelvhasználatát, miközben a leírás hangulati kicsengése is alapvetően megváltozik. Az elmosódó-eltűnő trópusok helyén űr marad, hiányuk megváltoztatja a szöveg stílusának jellegét: pl. a szimbolista líra fennkölt képességét oly határozottan megidéző „ezüstösen kéklő nyugalmu pusztaság” nélkül az egész bekezdés némileg nivellálódik, hasonul a szakas botcsinálta történetmondójának népies stílusához. Megszelídül a haragszó érces, ámde fenyegetően a csendbe hasító kongása, elsikkad a madarak vérszjósól nyugtalansága, a rekkenő hőség sem fojtogató, az ég kéksége sem az elnyelő, a halál „ezüstösen kéklő” örök nyugodalmaival kecsegtető tenger mélyét idézi. Így aztán, miközben a regény tragikus végkifejletére utaló szimbolikus előjelek az orosz szövegben már az első sorokban hangsúlyt kapnak, Peterdi szövege tiszta idillt sugall.

Összességében elmondható, hogy Peterdi szöveginterpretációjának a fordítás szempontjából súlyos következményei vannak. Olvasatában Belij szövege népies stílusú prózavers, ez az az olvasásélmény, amelyet a szöveg egészének globális megformálásakor szem előtt tart. Fordítói stratégiájának lényege, hogy a szöveg legfontosabb specifikumának tartott zeneiségét, elsősorban ritmikusságát tolmácsolja, egyébként Belij saját eszközeinek eltúlzott használatával. Mivel versként olvassa a regényt, e formai sajátosság visszaadásához költői szabadsággal kezeli a szöveg egyéb jellemzőit, sajnálatos módon az ornamentális próza struktúráját legalább ennyire meghatározó szókép- és motívumrendszert is. Ami a szöveg egyik stilisztikai rétegének szempontjából stíluserosódás (vö. Popovič 1980: 149), az végeredményben mégis egyfajta nivellációhoz (vö. Popovič 1980: 150) vezet: mivel a szöveg legmagasabb, legtisztábban költői stilisztikai rétegeit Peterdi képtelen tolmácsolni, a népies elemek jelenléte sokkal dominánsabbá válik, miközben a ritmusosság, az ismétlések, a szószátyárság eltúl-zása nemcsak az egyes elbeszélői hangok közötti stilisztikai különbségeket – és ezzel a szöveg narrációjának legfontosabb sajátosságát – mossa el. A magyar szöveg az olvasót lassanként valami bugyuta csasztuskára kezdi emlékeztetni, mintha Peterdi fordítása Andrej Belij regényének – az orosz (szimbolista) iro-dalom befogadása szempontjából fentebb vázolt igen pozitív irodalmi légkör és Peterdi elkötelezett fordítói gyakorlata ismeretében feltételezhetően nem szán-dékos – paródiája lenne.

Mielőtt Peterdi fordítási stratégiáját összevetnénk az angol szövegrészlettel, célszerű ismét csak egy pillantást vetni az angol fordítást döntően befolyáso-ló tényezőkre. Elsworth 2000-ben megjelent szövege összehasonlíthatatlanul kedvezőbb pozícióban van a fordítások értékelését sokban meghatározó idő-tényező szempontjából. Természetesen a korszerűség, frissesség benyomását kelti, hiszen az aktuális nyelvi és átírási normákat tükrözi, miközben korunk technikai és tudományos fejlettségéből adódóan minden szükséges objektív eszköz a fordító rendelkezésére állt a szöveg megalkotásához. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy az angol anyanyelvű – és Nagy-Britanniában élő – fordító nehezebb helyzetben volt az irodalmi hagyomány tekintetében, mint Peterdi: az angol irodalom történetében a szimbolizmus nem jelentkezett önálló kor-stílusként (Bradbury és McFarlane 1991: 31). Elegendő azonban a szimboliz-musnak az angol nyelvű költészetre és modernista prózára gyakorolt alapvető

fontosságú hatására gondolni e nézet felülbírálásához, nem is szólva az orosz szimbolista regény és az angol modernista próza poétikai újításainak párhuzamairól. Jelentős problémákat okozhat viszont a kimondottan népi tematika és stílus hiánya az élvonalbeli angol nyelvű irodalomban – talán Hardy, Lawrence és Synge kivételével –, no és persze a két kultúra közötti jóval jelentékenyebb távolság. A francia és angol fordítói tradíció viszont Peterdinél sokkal nagyobb szabadságot biztosított Elsworth számára, hiszen ott messze nem vált normává a formai jellegzetességek kötelező visszaadása, sőt pl. a versek prózafordításainak is komoly hagyománya van (Somlyó 1981: 140). Elsworth fordítói hátterének nemcsak kitűnő nyelvtudása meghatározó eleme, hanem az is, hogy Belij-kutatóként és egy nemzetközileg elismert Belij-monográfia szerzőjeként¹¹ évtizedek óta kutatja az orosz költő-író életművét. A regény interpretációjához könyvtárnyi szakirodalom állt rendelkezésre – amit Peterdi természetesen nem mondhatott el magáról –, s így nem meglepő, ha a fordításhoz írt bevezető tanulmányában biztos kézzel azonosítja a regény poétikájának meghatározó elemeiként nemcsak a szöveg népiességét és versszerű zeneiségét, hanem az ornamentális próza motívumrendszerének kulcsfontosságát, valamint az elbeszélői hangok stílusa közötti különbségeket és finom átmeneteket (2000a: 20–21). A szöveg akusztikai sajátosságai is elsősorban e motívumrendszer kiépítésének szempontjából érdeklők, s bár törekszik visszaadásukra, a szöveghűséget, illetve a szemantikai tartalmak visszaadását nem rendeli alá a szöveg zeneiségének (2000b: 27–28). Tudatában van, hogy a szöveg népies stílusa gyakorlatilag áldozatul esik a fordításnak, hiszen a kortárs fordítói gyakorlatnak és normának megfelelően (vö. Popovič 1980: 186) Belij népies és nyelvhelyességi normákat sértő fordulatait nem egy „megfelelő” brit angol vagy ne adj’ isten amerikai angol dialektus segítségével kívánja visszaadni. S végül, de nem utolsósorban, Elsworthnek bizonyára nagy segítségére volt – akár hibái, akár erényei miatt – a regény korábbi, 1974-es angol fordítása (2000b: 28).

11 Vö. J. D. Elsworth (1983).

S most íme *Az ezüst galamb* felütése Elsworth tolmácsolásában:

Again and again, into the blue abyss of the day, hot and cruel in its brilliance, the Tselebeyevo bell-tower cast its plangent cries. In the air above it the martins fretted about. And heavy-scented Whitsuntide sprinkled the bushes with frail pink dogroses. The heat was stifling; dragonfly wings hung glassy in the heat above the pond, or soared into the heat of the day's blue abyss, up into the blue serenity of the void. A perspiring villager assiduously smeared dust over his face with his sweat-soaked sleeve, as he dragged himself along to the bell-tower to swing the bell's bronze clapper and sweat and toil to the glory of God. And again and again the Tselebeyevo bell-tower pealed out into the blue abyss of the day; and above it the martins darted with shrill cries, tracing figures of eight.

It's a fine village, Tselebeyevo, not far from the town, surrounded by hills and meadows [...]. (35)

Elsworth Peterdiével szinte gyökeresen ellentétes fordítói stratégiája a magyar változattól drasztikusan eltérő stilisztikai sajátosságokkal rendelkező szöveget eredményez. A szöveg zeneisége szinte a nullára redukálódik – ki gondolná az angol változat alapján, hogy *Az ezüst galamb* sok helyütt gyakorlatilag ritmikus próza, alliterációiról, rímeiről nem is beszélve. A Beljire jellemző párhuzamos frázis- és mondatszerkesztés megmarad, bár Elsworth ezt sem erőlteti. Az angol nyelv kötött szórendje miatt a Peterdiéhez hasonló szórendi játékok eszébe sem juthatnak – a keretmondatok viszont sokkal sikeresebbek, mint Peterdi változatában, éppen, mert az angol nyelv igen jól tűri a határozók kiemelését a mondat elejére. Ezzel ellentétben viszonylag pontosan nyomon követhetők a szöveghely meghatározó szóképei és motívumai. Szerencsés a *бездна* és az *abyss* párhuzama, Elsworth a metaforákat, megszemélyesítéseket és a szakaszban központi helyet elfoglaló szinesztéziát az oroszhoz hasonló markáns tömörséggel juttatja kifejezésre. Mivel az orosz és az angol szavak denotációja és konnotációi a legritkább esetben esnek egybe, az ezekre épülő szó szerinti ismétlések száma csökken, azaz az angol szöveg az eredetnél sokkal kevésbé repetitív. Mivel Elsworth eszközei jócskán korlátozottak a népies elemek átadásának terén, a különböző elbeszélői hangok stílusa között itt is jóval kisebb a különbség, mint az orosz eredeti-

ben – pl. a második bekezdés első sorai köznyelvi, de nem népies stílust tükröznek, noha ez már a szkaz falusi elbeszélőjének hangja. Ebben a tekintetben Elsworth fordítása Peterdiéhez hasonlóan bizonyos fokig nivelál. Csakhogy miközben a magyar szöveg a különböző stílusrétegeket lefelé transzponálja, Elsworth változata egyfajta középértéken állapodik meg: a tisztán költői, a szimbolista líra eufóniáját, pátoszatát és komplex képeit egyaránt ötvöző szövegrészletek a zeneiség híján nyilvánvalóan megfakulnak mégoly szöveghű és az ornamentális próza motívumrendszerét lelkiismeretesen nyomon követő prózafordításában is, míg a népies stílusréteg némileg egybemosódik a köznyelvi és irodalmi nyelvi rétegekkel. Ezért – a vezérmotívumok megőrzése mellett – feltűnő erőssége a lihovi és gugolevoi elbeszélői hang fanyar iróniájának és stílusának tolmácsolása. Összességében Elsworth kissé színtelen, ámde határozottan szöveghűbb fordítása, mely Peterdi változatával összehasonlítva jóval kisebb mértékben tér el a prózai köznyelv normáitól, mindenképpen sikeresebb abban a tekintetben, hogy Belij regényét komoly művészi értékekkel rendelkező, az olvasó érdeklődésére méltán számot tartó műalkotásként tolmácsolja.

A fenti elemzések során nyilvánvalóvá vált, hogy az ornamentális próza fordításának problémái gyakorlatilag a versfordítás kulcskérdéseihez igencsak hasonlóak, valószínűleg azért, mert maga a műfaj is a líra és a próza hátrmezsgyéjén helyezkedik el. A két elemzett fordítás alapelvei pedig éppen ezen a ponton válnak el: Peterdi – némi rosszindulattal – szimbólumok nélküli népies-szimbolista (próza)versként kezeli *Az ezüst galambot*, Elsworth pedig szóképekben rendkívül gazdag prózaként. Bár a két megközelítés különbsége természetesen döntő fontosságú, nyilvánvalóan a fordítók egyéni művészi adottságától sem függetleníthető az a tény, hogy Peterdi elképzelése paródiát, Elsworth interpretációja igényes prózafordítást eredményez – ezúttal a versek prózafordításához hasonló értelemben. Peterdi magasra tör, és belebukik, Elsworth realista, és jó iparos módjára következetesen végigviszi elképzeléseit. Elsworth fordítása a prózafordításokhoz régóta hozzáadódott nyugati kultúrkörben jól megállja helyét. A telhetetlen magyar olvasó viszont nem tud nem vágyakozva gondolni egy olyan – talán csak a fordítók vágyálmaiban létező – magyar fordításra, amely valóban Belij regényének „szöveg-szintű”, az eredetivel „egyenértékű” (vö. Popovič 1980: 123) változata lehetne. Ez esetben az ornamentális próza ezen egyedülálló alkotása talán nem

csak az „Ezüstkor” irodalmát újra felfedező orosz könyvpiacra és az orosz kultúra produktumait még mindig kissé a kuriózumoknak kijáró különleges érdeklődéssel kezelő angol nyelvű könyvkiadásban lehetne jelen, hanem a XX. századi orosz irodalom történetét oly nagyon lassan újraíró magyar irodalmi köztudatban is.

Irodalom

- Bonkáló Sándor. 1926. Az orosz forradalom írói – Borisz Pilnják. *Nyugat* 16 (1926). Elérhető online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00401/12411.htm> (Letöltve 2016. 07. 06.)
- Bonkáló Sándor. 1927. Orosz elbeszélők. *Nyugat* 12 (1927). Elérhető online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00421/13161.htm> (Letöltve 2016. 07. 06.)
- Bradbury, Malcolm és McFarlane, James. 1991. The Name and Nature of Modernism. In: Bradbury, Malcolm és McFarlane, James (szerk.). *Modernism – A Guide to European Literature 1890-1930*. London: Penguin Books. 19–56.
- Carlson, Maria. 1987. *The Silver Dove*. In: Malmstad, John E. (szerk.). *Andrey Bely – Spirit of Symbolism*. Ithaca and London: Cornell UP. 60–95.
- Elsworth, J. D. 1983. *Andrey Bely: A critical Study of the Novels*. Cambridge: Cambridge UP.
- Elsworth, J. D. 2000a. Introduction. In: Bely, Andrey. *The Silver Dove*. Ford. John Elsworth. Evanston, Illinois: Northwestern UP. 7–25.
- Elsworth, J. D. 2000b. A Note on the Text and the Translation. In: Bely, Andrey. *The Silver Dove*. Ford. John Elsworth. Evanston, Illinois: Northwestern UP. 26–29.
- Geher István. 1981. A műfordító természetrajza: helyzetjelzés. In: Bart István és Rákos Sándor (szerk.). *A műfordítás ma – Tanulmányok*. Budapest: Gondolat. 61–101.
- Janecek, Gerald. 1978. Rhythm in Prose: The Special Case of Bely. In: Janecek, G. (szerk.). *Andrey Bely – A Critical Review*. Lexington, Kentucky. 86–102.
- Karancsy László. 1981. Ornamentális próza és tudatregény. In: *A. Blok – A. Belij 100. (kerekasztal-konferencia)*. Debrecen. 131–138.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 2001. *Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990*. Elérhető online: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html> (Letöltve 2016. 07. 06.)
- Komlós Aladár. 1926. A hallgatag költő. *Nyugat* 11 (1926). Elérhető online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00396/12271.htm> (Letöltve 2016. 07. 06.)
- Lazicius Gyula. 1926. Bonkáló Sándor könyve – Az orosz irodalomról. *Nyugat* 14 (1926). Elérhető online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00399/12362.htm> (Letöltve 2016. 07. 06.)

- Peterdi István. 1926. Bevezetés. In: Belij, Andrej. *Az eziüst galamb*. Ford. Peterdi István. Budapest: Genius. v–viii.
- Pilnják, Borisz. 1926. Ezer év. *Nyugat* 16 (1926). Elérhető online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00401/12410.htm> (Letöltve 2016. 07. 06.)
- Popovič, Anton. 1980. *A műfordítás elmélete*. Bratislava: Madách.
- Somlyó György. 1981. Két szó között – Megjegyzések a fordítás poétikájához. In: Bart István és Rákos Sándor (szerk.). *A műfordítás ma – Tanulmányok*. Budapest: Gondolat. 102–146.
- Tellér Gyula. 1981. Versstruktúra és versfordítás. In: Bart István és Rákos Sándor (szerk.). *A műfordítás ma – Tanulmányok*. Budapest: Gondolat. 147–215.
- Szilárd Léna. 2001. Andrej Belij pályakezdése. Útja a *Pétervárhoz*. In: Szilárd Léna. *Andrej Belij és az orosz szimbolista regény poétikája*. Budapest: Széphalom Könyvműhely. 77–88.
- Szilárd Léna. 1986. Орнаментальность/Орнаментализм. *Russian Literature* XIX (1986). 65–78.
- Бахтин, М. М. 2000. Белый – Записи лекций М. М. Бахтина по истории русской литературы – Записи Р. М. Миркиной. Собрание сочинений. Том 2. Москва: Русские словари. 328–339.
- Белый, Андрей. 1990. Котик Летаев. Серебряный голубь – Повести, роман. Москва: Современник. 307–460.
- Белый, Андрей. 1994a. Петербург. Paris: Booking International.
- Белый, Андрей. 1994b. Символизм как миропонимание. Szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Л. А. Сугай. Москва: Республика.
- Белый, Андрей. 1996. Гоголь и Белый. Мастерство Гоголя. Москва: МАЛП. 317–328.
- Долгополов, Л. Андрей Белый и его роман Петербург. Ленинград: Советский Писатель, 1988.
- Козьменко, М. 1989. Автор и герой повести Серебряный голубь. In: Белый, Андрей. 1989. Серебряный голубь. Москва: Художественная литература. 5–29.
- Лавров, А. В. 1995. Андрей Белый в 1900-е годы. Москва: Новое литературное обозрение.
- Мущенко, Е. Г., В. П. Скобелев és Л. Е. Кройчик. 1978. Поэтика сказа. Воронеж: Издательство Воронежского Университета.
- Пискунов, В. М. 1995. Наваждение над Россией. In: Белый, Андрей. 1995. Серебряный голубь. Рассказы. *Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta* В. М. Пискунов. Москва: Республика. 5–13.

- Рейхманн, Ангелика. 1997. Профанированные 'Священные цвета' – Сер(ебрян)ый голубь Андрея Белого. *Annales Instituti Slavici Universitatis Debreceniensis XXVIII* (1997), 117–133.
- Сёке Каталин. 1991. К вопросу об орнаментализме ранней прозы А. Белого (Серебряный голубь). In: Андрей Белый – Мастер слова – искусства – мысли. Bergamo: Istituto Universitario di Bergamo. 125–134.
- Сёке Каталин. 2001. Усадьба Гуголево – Символистская трактовка дворянской культуры в романе Андрея Белого Серебряный голубь. Научные издания Московского Венгерского Колледжа I (2001). 195–206.
- Шкловский, Виктор. Орнаментальная проза – Андрей Белый. О теории прозы. Москва: Федерация. 1929.

Források

- Belij, Andrej. 1926. *Az ezüst galamb*. Ford. Peterdi István. Budapest: Genius.
- Belij, Andrej. 1969. *Keresztrefeszítés*. Ford. Makai Imre. Budapest: Magyar Helikon.
- Belij, Andrej. 1985. *Pétervár*. Ford. és utószó Makai Imre. Budapest: Európa.
- Bely, Andrey. 2000. *The Silver Dove*. Ford. John Elsworth. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics. 1975. *Ördögök*. I–II. kötet. Ford. Makai Imre. Utószó Molnár Gábor. Jegyzeteket összeállította Bakcsi György. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Karinthy Frigyes. 1979. *Így írtok ti*. I–II. köt. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Белый, Андрей. 1989. Москва. Москва: Советская Россия.
- Белый, Андрей. 2001. Серебряный голубь. Сочинения. Szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Н. А. Богомолов. Москва: Лаком-книга. 158–394.

KALÓ KRISZTINA

A fordítás szerepe a francia levélregény kialakulásában és elterjedésében

A 17. század második felében még alig-alig született francia szerző tollából levél formában írt regény, míg az azt követő évszázad vitathatatlanul a levélregény aranykora lett Franciaországban. A műfaj történetével foglalkozó irodalomtörténészek (többek között François Jost, Laurent Versini és Thomas O. Beebee) egyetértenek abban, hogy bár a műfaj egész Európában elterjedt, a legjelentősebb levélregények, melyeket ma a műfaj nagy klasszikusaiként tartunk számon, Angliában, Franciaországban és Németországban születtek: *Pamela, or Virtue Rewarded* (1740, magyarul *Pamela, avagy az erény jutalma*, ford. Kis János, 1806), *Clarissa, or the History of a Young Lady* (1747–1748), *The History of Sir Charles Grandison* (1753–1754), *Lettres persanes* (1721, Perzsa levelek, ford., Palásti Sándor, 1874; Orbók Attila, 1948; Rónay György, 1955), *Julie, ou La Nouvelle Héloïse* (1761, Júlia, avagy az Új Héloïse, ford. Mihalkovics Árpád, 1882), *Les Liaisons dangereuses* (1782, Veszedelmes viszonyok, ford. Örkény István, 1973), *Die Leiden des jungen Werthers* (1774, *Az ifjú Werther szenvedései*, Kazinczy Ferenc, 1790¹) és a *Hyperion oder Der Eremit in Griechenland* (1797; 1799², *Hüperion*, Szabó Ede, 1958), hogy csak néhányat említsünk a legjelentősebbek közül.

1 Más fordításban *Werther szerelme és halála*, illetve *Az ifjú Werther keservei*. Ford. Bölöni Farkas Sándor (1818), Kissolyosi Simó Károly (1823), Koszta József (1827), Bajza Jenő, Szabó Lőrinc, Bor Ambrus (1995).

2 Hölderlin eszméinek összegzéseként a *Hyperion* című lírikus, eredetileg prózában (1794), majd versben is megírt, végül prózaverses formában átfogalmazott regénytörredék első része 1797-ben, a második része 1799-ben jelent meg.

Jelen tanulmányban a levélregény műfajának franciaországi születését vizsgáljuk, azaz a 18. századot megelőző időszakot. Laurent Versini, a téma egyik legkiemelkedőbb elméleti szakemberének kutatásai nyomán feltételezzük, hogy a levélregény nem francia „találmány”. Ebből adódóan szükséges és érdemes megvizsgálni a Franciaország és más európai országok között fennálló irodalmi kölcsönhatásokat a francia felvilágosodást megelőző időszakban. A más nyelveken íródott levélregények szöveghű fordításai és fordítási adaptációi, legyenek azok jelentős művek vagy kevésbé időtálló írások, nemcsak elősegítették a műfaj születését Franciaországban, hanem úgy tűnik, biztosították is annak 18. századi sikerét.

Közelebbről megvizsgáljuk, hogy milyen hatásokra is alakult ki ez a prózai (al)műfaj Franciaországban, melyek voltak azok az idegen nyelvű szövegek, amelyek a legnagyobb befolyással bírtak az első francia szerzőkre, és hogyan kerültek ezek a szövegek Franciaországba. Mindehhez elengedhetetlen áttekintnünk a műfaj előtörténetét.

Jelen keretek között arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy hosszasan taglaljuk mindazt, ami a levélregény születését és fokozatos kialakulását megelőzte Európában. Megtette ezt számos kutató. A leghozzáértőbbek közül François Jost csak nagy vonalakban vázolta a műfaj fejlődéstörténetét Európában, de nagyon is helyénvaló következtetésekre jutott (Jost 1968). Laurent Versini azonban nagyon alapos kutatásokat végzett a témában, melyek eredményét a műfajról írt, alapműnek tekinthető munkájának első fejezeteiben foglalta össze (Versini 1979). Versini nemcsak a gyökereket jelentő szövegeket kutatta fel, hanem kijelölte az episztoláris műfaj önállóvá válásának legjelentősebb állomásait, és meggyőző érveket sorakoztatott fel a műfaj sikerének magyarázatára. A levélregény előtörténete Ch.-E. Kany értekezésének is témája volt (1937), aki az ókortól a 17. századig vizsgálta a műfajt. Vegyük tehát sorra azokat az állomásokat, amelyek a mi szempontunkból a legfontosabbak!

A levél mint irodalmi műfaj kezdetének kijelöléséhez az ókorig, Horacius és Ovidius episztoláiig kell visszamennünk, de mellettük vissza kell nyúlunk az ókori retorikához, a levélgyűjteményekhez, a levelezési kézikönyvekhez és a levélbeékelésekhez. Igazat adhatunk tehát Frédéric Calas-nak, aki ennek megfelelően a műfaj születését két irodalmi forma, a levél és a regény ötvöződéssel magyarázza: „A levélregény egy történelmileg megsza-

bott forma, amely egy kifejezési forma, a levél, és a 17. század végén folytonos változásban lévő irodalmi műfaj, a regény találkozásának köszönheti létét”³ (Calas 1996: 13).

Laurent Versini szakkönyvében, a *le Roman épistolaire* második, javított kiadásában (1998) kimutatja, hogy a francia irodalom már a 14. századtól kezdve élt azzal a különleges írástechnikával, hogy prózaleveleket ékeltek be regények vagy elbeszélések szövegébe. Versini két szerzőt emel ki: Guillaume de Machaut-t (*Livre du voir-dit, où sont contées les amours de Messier Guillaume de Machaut et de Peronnelle dame d’Armentières avec les lettres et les réponses, les ballades, lais et rondeaux dudit Guillaume et de ladite Peronnelle*, 1363) és Froissart-t (*Prison amoureuse*, 1372–1373).

Az ezt követő időszakban egyértelműen a fordítások veszi át a vezető szerepet. Az idegen nyelven, elsősorban a katalánul, olaszul és spanyolul íródott episztoláris elbeszélések fordításainak köszönhetően az állítólagos magánjellegű levelezések óriási sikert aratnak a francia olvasóközönség körében. A 15. és 16. században a szerelmi párbeszéd (kérdések-feleletek) műfaja levélformát ölt, és az ezekhez nagyon közel álló, tanító célzatú közmondások, bölcsességek és szentenciák egyre szélesebb körben terjednek el levélformában. Az első katalán regények, amelyekben levélbetéteket találunk, a *Fronchino y Brisona* (anonim szerző 1400 körül) és a Johanot Martorell által elkezdett, majd Marti Johan de Galba által befejezett *Tirant lo blanch* (1460), amely abban is ritka és különleges, hogy a cselekménye boldog véget ér. Æneas Silvius Piccolomini latin nyelvű szövege, a *Historia de duobus amantibus* ou *Euryale et Lucrèce* (1444), amely szintén jelentős hatást fejtett ki a francia irodalomra, ellenben éppen arra inti a fiatalokat, hogy kerüljék a szerelem csapdáját, és helyette a tanulást és az erényt részesítsék előnyben.⁴ Octovien de Saint-Gelais 1493-ban készült francia fordítása hosszú időre biztosította a mű sikerét Franciaországban.

Spanyol részről Diego de San Pedro *Tractado de los amores de Arnalte y Lucenda* (1491) című műve számos francia fordításban jelent meg egészen az 1650-es évekig. A szerző másik műve, a *Cárcel de Amor* (1492), illetve

3 „Le roman épistolaire est une forme conditionnée historiquement, qui doit son existence à la conjonction d’une forme d’expression, la lettre, et d’un genre littéraire en mutation permanente à la fin du XVIIe siècle, le roman.” (Ez és minden további idézet jelen cikk szerzőjének saját fordítása.)

4 „Æneas Silvius entendait [...] mettre en garde les jeunes gens contre les pièges de l’amour et leur faire préférer l’étude et la vertu.” (Versini 1996:14)

annak olasz verziójából 1526-ban, majd az eredeti szövegből 1552-ben Gilles Corrozet által készült francia fordítása nagyszerű példa a „la peinture du désespoir et de la solitude d’un amant” (Versini 1996: 16), vagyis egy reménytelen szerelmes magányának kifejezésére. A *Penitencia de amort* (1514), amely a *Cárcel* egyik továbbélése Pedro Manuel de Urrea tollából, René Bertraud fordította, jobban mondva adaptálta franciára. Ezen kívül még két másik spanyol szöveg könyvelhetett el óriási sikert Franciaországban: az *Historia de Grisel y Mirabella* (1495) és a *Breve Tractado de Grimalte y Gradissa* (1495) – mindkettő Juan de Flores műve. Az elsőt Gilles Corrozet fordította franciára 1530-ban az olasz verzió alapján, majd kétnyelvű kiadások (spanyol–francia és olasz–francia) is napvilágot láttak, amelyek gyakorlatilag az idegennyelv-tanulásban játszottak fontos szerepet. Juan de Flores másik művét Maurice Scève ültette át franciára 1535-ben. Etienne Pasquier *Lettres amoureuses* (1555) című műve Giralamo Parabosco levelezését imitálja, amely *Lettere amorose* címen jelent meg. Ezeket a leveleket viszonylag gyorsan lefordították franciára, és a francia olvasók nagyon jól fogadták őket.

A 16. században a humanisták vitték tovább a latin episztola hagyományait. Nekik köszönhetően jelenik meg a műfaj történetében először az az törekvés, hogy az olvasók elől rejteni próbálják a levelek fiktív mivoltát. Az előszók sorra próbálják igazolni a közreadott levelek valós eredetét, hosszasan taglalják nyomtatásban való megjelenésük fontosságát és okát – előrevetítve ezzel a 18. századi legnagyobb levélregény hasonló technikáját. Végül – a beékelések, a levélgyűjtemények és a levelezési kézikönyvek után – Spanyolországban megjelenik a tiszta forma, azaz az olyan regény, amelynek cselekménye csak és kizárólag levelekből bontakozik ki. (Juan de Segura: *Processo de cartas de amores que entre dos amantes passaron y una quexa y aviso contra amor*, en français *Echange prolongé de lettres entre deux amants et plainte et mise en garde contre l’amour*, 1548.) Az első olasz nyelven írt, kizárólag levelekből álló regény 1563-ban jelent meg: (Pasqualigo: *Lettere amorose*). Franciaországban még a *préciosité* időszakáig kellett várni, hogy a levélforma ennyire fontos szerepet játsszon a regény műfaján belül.⁵

5 Vö. Honoré d’Urfé: *L’Astrée*, 1607–1627; Mlle de Scudéry: *Ibrahim*, 1641; *Mathilde*, 1667; *Cyrus*, 1649–1653; *Clélie*, 1654–1660; *Almahide*, 1660–1663, és még néhány regény Guez de Balzactól és Voltaire-től.

Ismert tény, hogy a francia, legszűkebb értelemben definiált levélregény kezdetei a 17. század második feléig nyúlnak vissza. Az első igazi remekmű Franciaországban az *Egy portugál apáca levelei* (*Lettres portugaises traduites en français*, 1669), melyeket valójában Gabriel de Guilleragues (1628–1685) írt. Háromszáz évvel a sikerkönyv megjelenése után Guilleragues-ot tartjuk az első francia levélregényírónak, akinek sikerült „átejtenie” az olvasókat egy olyan valóságnak beállított történettel, amelyet csak kitalált a levelek köré. Tudniillik, hogy a levelek eredetiek, van igazi szerzőjük, tehát az olvasó egy magánlevelezést tart a kezében. Ennek a látszólagos, de hihető háttérmesének az volt a célja, hogy elterelje a gyanút a valódi szerzőről, amit olyannyira sikerült elérni, hogy nagyon hosszú ideig Guilleragues szándékai szerint őt, a valódi szerzőt csak közvetítőnek vélték. Ennek megfelelően Guilleragues leveleit nagyon fontos, szöveghű fordításként tartották számon⁶, amellyel létrehozta a levélregény egyik prototípusát, a női monodikus (egy hangra írt) levélregényt, és olyan műveknek szolgált modellként, mint az *Histoire des amours de Cléante et de Bélise, avec le recueil de ses lettres* (1689) vagy a *Lettres galantes de Madame* **** (1691) – mindkettő Anne Ferrand (1657?–1740) írása. A *Portugál levelek* hatalmas sikere a levelezés folytatásaiban is lemérhető. 1669-től kezdve a csábító francia nemes férfiú apokrif válaszainak sora jelent meg, párbeszéddé alakítva így az addigi egyoldalú levelezést. *A portugál apáca levelei* szintén a fordításnak köszönhetően az olasz levéltudományban is megjelentek modellként (Germont: *Le Napolitain ou Le Défenseur de sa maîtresse*, 1682). Hat verses angol fordítása 1678-tól kezdve és Mrs. Aphra Behn két művére is gyakorolt hatása (*Love-Letters to a Gentleman*, 1671 és *Love Letters Between a Nobleman and his Sister*, 1683) egyértelműen mutatják az irodalmi kölcsönhatásokat és a fordítások szerepét a korabeli Európában. Szintén Angliában Mrs. Mary de La Rivière 1696-ban megjelenteti

6 J.-J. Rousseau *Lettre à d'Alembert* című írásában már gyanította, hogy a leveleket egy férfi írta. Azt a ravaszul keltett illúziót, hogy a leveleket eredetileg egy portugál apáca, egy bizonyos Mariana da Costa Alcoforado írta, azonban csak 1962-ben sikerült véglegesen szerzetoszlatni F. Deloffre és J. Rougeot közös kutatásainak köszönhetően. (Lásd *Lettres de la religieuse portugaise*, Paris, Garnier, 1962.)

az *A Letter from a supposed Nun in Portugal to a Gentleman in France* című művét, és az 1680 és 1740 között kiadott angol levélregényekben vagy Guilleragues, vagy Boursault-nak, a *Babet levelei* (*Lettres de Babet*⁷) szerzőjének hatása mutatható ki.

Jelen írás terjedelmében lehetetlen vállalkozás lenne felsorolni a műfajban született valamennyi művet vagy fordítást a 18. századot megelőző időszakból. Ezért a továbbiakban három szerző, illetve fordító kulcsfontosságú szerepének kiemelésére szorítkozunk.

Időrendi sorrendben Jean de Meung (kb. 1240 – kb. 1305) irodalmi tevékenysége mindenképpen említésre méltó, hiszen ő fordította először Franciaóra Pierre Abélard és Héloïse levelezését – bár ez a fordítás csak közvetetten lehetett hatással a 18. századi francia levéltudományra. Jean de Meung-t, akit gyakran a középkor Voltaire-eként emlegettek, elsősorban Guillaume de Lorris *Roman de la Rose* (*Rózsaregény*, ford. Rajnavölgyi Géza, 2009) című műve folytatásának írójaként ismerjük (amelynek kiadását 1268 és 1285 közé tesszük), miközben korának egyik legjelesebb fordítója is volt. A szerzetesrendek és a Szentszék ellen írt satírája, a szerelem művészetére iránti érdeklődése, a fennálló intézmények tiszteletének hiánya és a (feudális) konvenciók iránti megvetése részben elegendő magyarázattal szolgál arra, hogy miért fordult érdeklődéssel a lázadó apáca és a tudós pap botrányért kiáltó levelei felé. Charlotte Charrier szerint „[a] *Rózsaregény* 22 000 nyolc szótagú verssorából Jean de Meung 174 sort szentel Héloïse és Abélard történetének elmesélésére. Mivel a házasságnak ő maga is ellensége volt, csodálatát fejezte ki az apátnő szenvedélyes szavai iránt, aki elutasította a házasságot, és »hívó szóra érkező szajhád« akart lenni”⁸ (Charrier 1933: 379).

Az 1270-es években keletkezett első francia változatot tehát Jean de Meung-nek tulajdonítjuk, bár a szöveg körül heves viták alakultak Meung szerepét illetően, hiszen egyesek azt feltételezték, hogy nem fordítója, hanem

7 A különböző nyomdai munkák miatt ez utóbbinak nehéz megállapítani a megjelenési dátumát, de hozzávetőlegesen 1669 és 1683 közé tehető. A levélregény angliai megjelenéséhez lásd: Hughes (1923) és Singer (1933).

8 „Sur les 22 000 octosyllabes du roman de la Rose, 174 vers sont consacrés par Jean de Meung pour relater l’histoire d’Héloïse et d’Abélard. Lui-même adversaire du mariage, dit son admiration pour la merveilleuse parole de celle qui a refusé le mariage et voulait ‘Estre ta putain apelée.’”

szerzője volt a leveleknek.⁹ Tény, hogy minden jelenleg ismert kézirat Jean de Meung szövege után keletkezett, ennek a tanulmánynak azonban nem tárgya vizsgálni a levélgyűjtemény hitelességét illető *pro* és *contra* érveket.

A címben megjelölt témánk szempontjából fontos és talán elégséges annyit megállapítanunk, hogy Jean de Meung első verziója modellként szolgált a későbbi fordításokhoz, melyek közül a legnagyobb hatással Roger de Bussy-Rabutin (1618–1693), Bussy grófjának fordítása bírt. Bussy-Rabutin művelt libertinus, a királyi hadsereg altábornagya, államtanácsos, udvaronc, bebörtönzött, majd száműzött frondista, filozófus, művészetpártoló, hírhedt pamfletíró, *galant homme* és arisztokrata körökben elismert levélíró volt a maga korában. Szintén neki köszönhetjük, hogy kuzinja, Sévigné márkiné magánleveleinek tartalma és stílárís szépsége nem maradt rejtve az utókor számára. Bussy-Rabutinnek a francia levéltudomány szempontjából tehát több érdeme is van. Korának heves janzenista/jezsuita vitájától távol tartva magát a szerelmi maximák műfajában alkotott kiemelkedőt. A kivételes pár, Héloïse és Abélard levelezésének franciára fordítása pedig – ahogy fentebb említettük – az első volt Jean de Meung után. A fordítás 1687-ben jelent meg, Bussy-Rabutin halála után, mint műveinek nagy része. Az egymás iránt gyengéd érzéseket tápláló és ezzel botrányt keltő apátnő és tudós pap története a fordításnak köszönhetően még több olvasót vonzott. Sikere miatt a 17. század végén már nem is annyira a szerelmi vallomás fordításai, mint inkább annak szabad átíratai készítették elő a francia levélregény kezdeti, átütő sikerét.¹⁰

A 17. század utolsó harmadában Franciaországban, ahol a műfaj elterjedése Itáliához és Spanyolországhoz képest még némi késedelmet mutat, továbbra is nagy számban vesz át idegen nyelvű szövegeket – természetesen fordításban. Ebből az időszakból az irodalomtörténészek egy rejtélyes és sokat vitatott szöveget említene a leggyakrabban, Gian Paolo Marana (1642–1693) *L'esporsatore turco e le di lui relazione segrete alla Porta ottomana scoperte in Parigi nel regno di Luiggi il Grande [Tradotto dall'arabo in italiano da Gian Paolo Marana, e dall'italiano in francese da ***]* (1684) című művét.

Az 1721-ben anonim szerző, valójában Charles de Secondat Montesquieu által írt *Lettres persanes* tekinthető az első francia levélregénynek, még akkor is, ha François Jost megkérdőjelezi annak regény mivoltát. Bizonyított tény, hogy Montesquieu Marana művéből kölcsönözte az egzotikus, keleti háttérhangulatot.

9 Vö. Silvestre (1985).

10 Vö. Rousset (2000: 67).

Gian Paolo Marana, a Párizsban élő genovai nemes olyannyira vitatott személyiség az olasz irodalomban, hogy nem is szerepel Paolo Mauri *Nord. Scrittori in Piemonte, Lombardia e Liguria* című munkájában, amely pedig hiánytalan listát szándékozott összeállítani a címben jelölt régiók íróiról – ahogyan ezt Giovanni Raboni meg is jegyezte a *Corriere della Sera* 2000. január 9-i számában megjelent cikkében. Szerencsére Salvatore Rotta *Gian Paolo Marana* című esszéjében a legapróbb részletekig feltárja Marana politikai és írói karrierjét. Mindehhez egy nagyon alapos bibliográfiát is közread. Rotta esszéjéből megtudjuk, hogy Maranának politikai nézetei miatt nehézségei támadtak műveinek kiadásával Itáliában. Emiatt önkéntes száműzetésbe vonult Franciaországba, és egy lyoni kiadó segítségével kiadta egyik művét (*La Congiura di Raffaello della Torre con le mosse della Savoia contra la republica di Genova*, 1682), majd Párizsban telepedett le, ahol szépirodalmi tevékenységével vált közismertté.

Bernard Bray, aki több alkalommal is tanulmányozta Marana művét, „bizarrnak, furcsának” találja a szöveget, és a levelezésben megjelenő terek (*espaces*) kapcsán a következőket állapítja meg: „Ebben a műben a levelek, a keltezésük, a címezésük, a rengeteg címezett esetben használt egzotikus megszólítások, a katolikus szertartások összehasonlítása a muzulmán rituálékkal, a Földközi-tengeri csaták elbeszélése utalások formájában két tér szembeállításának, jobban mondva versengésének irányába tereli az olvasót, de itt elsősorban politikai és vallási terekről beszélhetünk, melyek élén Mourad szultán, ill. XIV. Lajos áll”¹¹ (Bray 2002: 146). Bray azt is hozzáteszi, hogy véleménye szerint a szerző minden ismerete az Oszmán Birodalomról másodkézből származik. A Maranának feltételezhetően leginkább ihletet adó források egyike Charles-François Olier, Nointel márkijának (1635–1685) magánkönyvtára volt, aki 1670 és 1680 között Franciaország képviselőjében nagyköveti teendőket látott el a török szultán udvarában, majd hazahívták, illetve egy rövid időre száműzték. A Nointel és Marana közötti közvetítő kapocs nyilvánvalóan Sinibaldo Fieschi, egy szintén genovai származású

11 „Ici, les lettres, leur datation, leurs adresses, les titulaires exotiques à employer à l’endroit des très nombreux destinataires, les rites catholiques comparés aux rites musulmans, la relation des batailles navales en Méditerranée, tout en jeu d’allusions oriente le lecteur vers la confrontation, ou plutôt la rivalité, de deux espaces, mais ici il s’agit essentiellement d’espaces politiques et religieux, à la tête de chacun desquels se dressent le sultan Mourad et le roi Louis XIV.”

férfiú, aki szintén száműzetését töltötte Franciaországban. Fieschinek köszönhetően Marana bejuthatott Charles de Nointel dolgozószobájába, és szabadon böngészhetett a közismert és szenvedélyes könyvgyűjtő által Franciaországba vitt évkönyvek és kéziratos könyvek között. Tudomásunk van róla, hogy azok között az Európában ritkaságnak számító könyvek között megtalálható volt például Kàtib Celebi (1608–1658), a híres és elismert török életrajzíró, történész és földrajztudós *Chronique de l'Empire ottoman* (*Az Ottomán Birodalom krónikája*) című munkájának egy példánya.

Marana másik inspirációs forrása minden bizonnyal a Pidou de Saint-Olon fivérek (az idősebb Louis-Marie és a fiatalabb François) voltak, akik mindketten élénk érdeklődést mutattak a Kelet iránt, és XIV. Lajos uralkodás idején számos politikai megbízást is kaptak fontos nem-keresztény személyek mellett. Louis-Marie-t konzullá nevezték ki Perzsiába, aki 1687-től kezdődően mintegy harminc éven át látta el ezt a posztot. François a szíami uralkodó párizsi nagykövetei mellett volt királyi biztos, majd 1693-ban ő vezette a tárgyalásokat a marokkói királlyal. Tehát szintén Fieschi közreműködésével Marana kapcsolatba került a Pidou testvérekkel, akik nyilvánvalóan hasznos tudnivalókkal szolgáltak neki az iszlám kultúrával kapcsolatban.

Az egyszerűség kedvéért csak *L'Espion turc* (*A török kém*) címen emlegetett fordításról viszonylag keveset tudunk. A hosszú eredeti cím azt próbálja meg elhíttetni az olvasóval, hogy az eredetileg arabul írt leveleket Marana találta meg és fordította le. Ez azonban nem bizonyított. Egyelőre az az állásfoglalás az elfogadott, hogy a levelek első változata olaszul keletkezett. Valószínűsíthető, hogy az olasz szöveget maga Marana fordította franciára, de nem zárható ki az sem, hogy François Pidou de Saint-Olonnak fontos szerep jutott a fordításban.¹² A különböző kiadások annyira eltérőek egymástól, hogy nehéz megállapítani a levelek pontos számát. Az első olasz nyelvű kézirat harminc levélből állt, a végleges kötetek¹³ azonban már 634 levelet tartalmaznak. A legfrissebb kutatások bebizonyították, hogy az első kötetnek Marana a szerzője, és ennek francia fordítása 1686-ban készült. A levelek száma azonban egyre nőtt a későbbi kiadásokban, melyek 1750-ig folyamatosan láttak napvilágot a meglehetősen hosszú *L'espion du Grand Seigneur et ses relations secrè-*

12 F. Pidou-ról bebizonyosodott, hogy Marana egyik művének fordítója is volt. (*Les événements les plus considérables du règne de Louis le Grand*, Párizs, M. Jouvenel, 1690.)

13 Angol nyelven nyolc, franciául kilenc kötet.

tes envoyées au divan de Constantinople, découvertes à Paris pendant le règne de Louys le Grand, traduites de l'arabe en italien par le sieur Jean-paul Marana, puis L'espion dans les cours des princes chrétiens, ou Lettres et mémoires d'un envoyé secret de la Porte dans les cours de l'Europe címmel.

Barbier arra az álláspontra jutott, hogy Marana legfeljebb négy kötetnyit publikálhatott a levelezésből, és más szerzők (például Ch. Cotelendi) folytatták a művet, amely nemcsak Franciaországban és Angliában aratott nagy sikert, hanem számos más európai nyelvre is lefordították. Csak Franciaországban mintegy tizenöt kiadása ismeretes.

Ők tehát azok a fordítók, akik a legtöbbet tették a levélregény műfajának terjesztésért Franciaországban a 18. századot megelőzően. De ha a fordítás szerepéről beszélünk a műfaj kialakulásával kapcsolatban, feltétlenül meg kell említenünk Prévost abbé nevét, ugyanis 1742 és 1756 között az ő tolmácsolásában ismerhette meg a francia olvasóközönség Samuel Richardson (1689–1761) három szentimentális levélregényét, a *Pamelát* (1740), a *Clarissa Harlowe-t* (1747; 1748) és a *Sir Charles Grandison* (1753–1754) című regényt, amelyekkel a műfaj hihetetlen népszerűsége tett szert. Prévost fordításai, helyesebben szólva szabad átíratok modellként szolgáltak a francia íróknak. Tudjuk, hogy néhány kutató szerint nem Prévost fordította a *Pamelát*, hanem Desfontaines abbé, az ismert naplóiíró.¹⁴ Ettől a nézettől függetlenül vitathatatlan, hogy a 18. század második felének legnagyobb *best-sellere*, J.-J. Rousseau *Julie, ou La Nouvelle Héloïse* (1761) című regénye sokat köszönhet ennek a fordításnak.

Összefoglalva a francia levélregény kezdeteit vizsgáló fenti kutatásokat megállapíthatjuk, hogy az európai országok közötti kulturális, elsősorban irodalmi kölcsönhatások és azon belül is a fordítások óriási szerepet játszottak a levélregény műfajának kialakulásában. A francia olvasók fordítók közvetítésével jutottak hozzá azokhoz az eredetileg latin, katalán, spanyol, olasz és angol nyelven írt művekhez, amelyek nemcsak önmagukban arattak sikert Franciaországban, hanem követendő példaként is szolgáltak a francia levélregényíróknak. Kétségtelen, hogy Héloïse és Abélard levelezésének francia fordítása is jelentőségteljes ihletforrása volt a francia levélregénynek. A Jean de Meung, majd később Roger de Bussy-Rabutin által

14 Vö. kiadói előszó, Richardson: *Paméla, ou la vertu récompensée*, ford. Prévost abbé, Bordeaux, Editions Ducros, 1970, 9. o.

készített fordításoknak köszönhetően Héloïse legendás alakja bekerült a francia kollektív tudatba. Gian Paolo Marana legfőbb érdeme pedig az, hogy a satirikus levélregény előfutáraként megalkotta az *idegen szemlélő* alakját, amelyet később Montesquieu is nagy sikerrel alkalmazott. Ezek a fordítások nagyon sokban járultak hozzá ahhoz, hogy a műfaj Franciaországban is megszülessen, és önálló regényfajtvává váljon. Richardson regényeinek francia változatai Prévost abbénak köszönhetően tovább növelték az olvasók érdeklődését a műfaj iránt – előkészítve ezzel a terepet J.-J. Rousseau-nak és más nagy francia levélregényszerzőknek a 18. század második felében.

Irodalom

- Bray, Bernard. 2002. Espaces épistolaires. *Etudes Littéraires*, 34. kötet, 1–2. szám (2002. tél). 133–151.
- Calas, Frédéric. 1996. *Le roman épistolaire*. Paris: Nathan.
- Charrier, Charlotte. 1933. *Héloïse dans l'histoire et dans la légende*. Paris: Honoré Champion.
- Hughes, Helen Sard. 1923. *English Epistolary Fiction before Pamela*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jost, François. 1968. L'évolution d'un genre : le roman épistolaire dans les lettres occidentales. In: *Essais de littérature comparée*, II. köt.: *Europaena*, 1. sorozat. Fribourg: Editions Universitaires. 89–179.
- Kany, Ch.-E. 1937. *The Beginnings of the Epistolary Novel in France, Italy and Spain*. University of California Press. Szintén megjelent: *Modern Philology*, n°27, 1–158.
- Mauri, Paolo. 2000. *Nord. Scrittori in Piemonte, Lombardia e Liguria*. Torino: Einaudi.
- Rousset, Jean. 2000. *Forme et signification*. Paris: José Corti.
- Rotta, Salvatore. 1992. Gian Paolo Marana. In: *La letteratura ligure. La Repubblica aristocratica (1528–1797)*, II. rész. Genova: Costa & Nolan. 153–187.
- Silvestre, H. 1985. L'idylle d'Abélard et d'Héloïse: la part du roman. *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques de l'Académie Royale de Belgique*, 5. sorozat, 71. 157–200.
- Singer, Godfrey Frank. 1933. *The Epistolary Novel, Its Origin, Development, Decline and Residuary Influence*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Versini, Laurent. 1998. *Le roman épistolaire*. Paris: Presses Universitaires de France.

KÖRÖMI GABRIELLA

Franciáról franciára,
avagy francia forrásnyelvi reáliák
a *The Da Vinci Code* magyar és francia műfordításában

1. Bevezetés

A reália¹ szó fordítástudományi jelentését két bolgár kutatónak, Vlahovnak és Florinnak köszönhetjük, akik 1980-ban megjelent könyvükben definiálták a fogalmat, illetve felhívták a figyelmet arra, hogy a reáliák fordítása pontos célnyelvi ekvivalens híján fejtörést okoz a fordítóknak (Влахов–Флорин 1980). Jóllehet az azóta eltelt közel négy évtized alatt a fordításkutatóknak nem hogy a reália fogalmának meghatározásában, de még elnevezésében sem sikerült egyetértésre jutniuk,² a reáliák mégis a fordítástudomány egyik kedvelt és gyakran tárgyalt témájává váltak.

Bár nem céлом a reáliák különböző definícióinak elemzése, a reáliafordítások vizsgálata nehezen képzelhető el a fogalom tisztázása nélkül. Tanulmányomban a reáliák fogalmát a tágabb értelmezésben használom, amelybe nemcsak egy adott kulturális közösségre jellemző sajátosságok (pl. ételek, ruhák, földrajzi egységek) tartoznak, hanem az adott közösség számára fontos történelmi, vallási, politikai stb. események, háttérismeretek is, azaz mindaz,

1 A *Magyar értelmező kéziszótár* szerint a reáliák szó két jelentéssel bír. „1. A természettudományok (mint tantárgyak) <a humán tárgyakkal ellentétben>. 2. A valóságos, kézzelfogható dolgok.” (ÉKsz, 2004: 1128)

2 Mujzer-Varga a fogalom különböző elnevezéseit vizsgálja összegző tanulmányában (Mujzer-Varga 2007).

ami egy nép vagy népcsoport kultúrájával összefüggésben áll. Ahogyan Valló Zsuzsa definiálja: „Kulturális reália fogalmával jelölünk minden olyan nyelvi megnyilvánulást, amelyben kifejeződik egy adott kultúrközösség sajátos élmény- és ismeretanyaga, tárgyai, fogalmai, mentális, emotív sémái, amelyek az adott kulturális kontextusban speciális jelentéssel bírnak” (Valló 2000: 45). A fogalom tágabb értelmezésébe beletartoznak bizonyos nyelvhasználati elemek is, mint például a köszönés, a bemutatkozás, vagy akár a káromkodás.

A magyar fordításkutatók (is) számtalan elnevezést használnak a fogalom jelölésére –kultúrszó, lefordíthatatlan elem, kultúraspecifikus kifejezés, kultúrafüggő elem, etnokulturéma stb. –, de mivel a reália szó tűnik a leginkább elterjedtnek, ezért én is ezt használom tanulmányomban.

Abban minden kutató egyetért, hogy a forrásnyelvi reáliák célnyelvre való átültetése –természetükből adódóan – nehéz feladat, néha már-már a lehetlennel határos, így fordításukhoz a célnyelv magas szintű tudása messze nem elégséges. Mivel a reáliák gyakran meghatározó szerepet töltenek be egy-egy irodalmi műben, ezért nem mindegy, hogyan fordítják le őket. A nem megfelelő fordítás következtében ugyanis elvész vagy megváltozik a reáliák jelentéstartalma, ez pedig számos negatív következménnyel jár: megváltozik a szöveg mondanivalója, nyelvi-stilisztikai jellegzetességei pedig elszűrülnek.

Mivel a reáliák a célnyelvi közönség számára ismeretlen fogalmakat jelölnek, a fordító egyfajta kultúraközvetítő szerepet is betölt, ezért a nyelvtudás mellett különböző kulturális és interkulturális kompetenciákkal is rendelkeznie kell. Tellingier szerint: „Mindenkinek, aki fordítással foglalkozik, szüksége van arra, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi kultúrával kapcsolatos »háttérismeretekkel«, vagyis nyelven kívüli információkkal rendelkezzen. Ezen információ birtokában tud a fordító arról is dönteni, miként oldja meg az egyik nyelvben létező, ugyanakkor egy másik kultúra számára ismeretlen reáliák fordítását” (Tellingier 2005: 123). Mivel a reáliák a célnyelvben lexikai hiányt jelölnek, ennek kitöltésére a fordító kulturális ismereteire támaszkodva szubjektív döntéseket hoz. Először is el kell döntenie, hogy a lefordítandó, forrásnyelvi kultúrához kötődő reáliák milyen jelentést hordoznak, illetve milyen szerepet töltenek be az adott szövegben. Ennek tudatában azt kell eldöntenie, mi a feltétlenül megőrzendő, és mi a mellőzhető, elhagyható információ. Ezek a szavak, esetleg kifejezések szintjén meghozott döntések gyakran szövegszintű változásokhoz vezetnek a fordításban. Ráadásul a for-

dítót ilyenkor két ellentétes törekvés mozgatja: szeretné megőrizni a reália idegen „ízét”, ugyanakkor minél gördülékenyebb formában akarja beilleszteni a célnyelvi kultúrába. Bármilyen stratégiát válasszon is, legfőbb célja az, hogy a kultúrafüggő reáliákat a célnyelvi átlagolvasó számára minél érthetőbben adja vissza, döntését tehát nagyban befolyásolja a potenciális olvasóközönség feltételezett háttértudása is.

Az előbbi megállapítások tükrében nem meglepő, hogy a reáliák fordítása sokat elárul a fordító munkamódszereiről és fordítói „filozófiájáról”. Klaudy és Gulyás is azt hangsúlyozzák, hogy a reáliák „olyan helyek a célnyelvi szövegben, melyekben tetten lehet érní a fordítót, le lehet leplezni a fordítói gondolkodást” (Klaudy és Gulyás 2014: 75).

De mi történik akkor, ha a fordítandó szöveg olyan reáliákat tartalmaz, amelyek nem a forrásnyelvi kultúrához tartoznak, és nem a forrásnyelven íródtak? Ismerünk olyan szépirodalmi műveket, amelyekben az író idegen szavakat vagy kifejezéseket használt, esetleg hosszabb-rövidebb passzusokat idegen nyelven írt, és ezekben bizony gyakran szerepelnek az adott idegen nyelv kulturális kontextusába tartozó reáliák. Ezen reáliák fordítása további kihívásokat jelent a fordító számára. Először is azt kell eldöntenie, hogyan jelzi fordításában, vagy egyáltalán jelzi-e, hogy az adott reália idegen nyelven szerepel az eredeti műben. Sajnos az is előfordul, hogy a fordító nem beszéli az adott nyelvet – ami tehát se nem a forrásnyelv, se nem a célnyelv –, és/vagy nem ismeri az adott nyelvhez tartozó kulturális közösséget. Felismeri-e egyáltalán, hogy reáliákról van szó? Hogyan fogja lefordítani a számára ismeretlen reáliákat? És akkor még nem beszéltünk arról az izgalmas kérdésről, hogy az író valóban reáliákat szűrt-e be könyvébe, vagy hiányos nyelvtudása, elégtelen kulturális ismeretei miatt esetleg tévesen vagy hibásan használta azokat. Észreveszi-e az adott kultúrát nem vagy nem jól ismerő fordító ezeket a hibákat? Ha igen, akkor mit kezd velük?

Ez utóbbi kérdés különösen élesen vetődik fel akkor, amikor a „forrásnyelv” és a célnyelv egybeesik, azaz amikor a forrásnyelvi szövegbe beszűrt idegen nyelvű reáliákat ugyanerre az idegen nyelvre kell fordítani, már amennyiben itt fordításról beszélhetünk. Ebben az esetben a fordító jól ismeri a célnyelvet és a célnyelvi kultúrát is, ezért vélhetően nem kerüli el a figyelmét, ha az író egy-egy reáliát nyelvi hibásan vagy rossz kulturális kontextusban használ.

Egy ilyen helyzet nehéz választás elé állítja a fordítót: javítsa az író által elkövetett hibát, és a valódi reáliát szerepeltesse fordításában, vagy a nyilvánvalóan hibás reáliát változtatás nélkül illessze be a lefordított szövegbe.

A változatlanul hagyás mellett szól a fordítókkal szemben támasztott legfontosabb elvárás, az eredeti szöveghez való hűség, azaz az adott fordításban elérhető legnagyobb tartalmi és formai pontosság. Ahogyan M. Nagy Miklós műfordító mondja: „Az eszményem az, hogy a fordító ne tolja magát előtérbe, és [...] ne akarja feljavítani, vagy más regiszterbe tenni a szöveget” (Varga 2012). Az idegen nyelvű reáliák használata, még ha hibás is, sokat elárul arról, hogy az író mennyire ismeri azt az idegen kultúrát, azt a társadalmat és történelmi korszakot, amelynek reáliáit művében eredeti nyelven szándékszik felhasználni.

Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról a rendkívül fontos tényről, hogy ebben a speciális fordítási szituációban a célnyelvi olvasók reáliáiról van szó, melyek saját kulturális emlékezetük szerves részei, ezért számukra nem egyszerűen közismertek, hanem magától értetődőek. Nyilvánvaló, hogy a célnyelvi olvasóknak azonnal szemet szúr, ha hibás vagy téves a használatuk. Egy rosszul vagy rossz kontextusban használt reália negatív hatással lehet a mű befogadására, kikezdheti, sőt le is rombolhatja a fiktív világ illúzióját.

Látjuk tehát, hogy a forrásnyelvi szövegben szereplő idegen nyelvű reáliák használata jelentős mértékben megnehezíti a célnyelvre fordítók dolgát. Bár a jelenség nem új – gondoljunk csak Lev Tolsztoj *Háború és béke* című regényének francia nyelvű betéteire –, a globalizációnak köszönhetően az elmúlt években egyre gyakrabban megfigyelhető az irodalmi művekben. Amíg az olvasók számára is ismert forrásnyelvi reáliák használatával a szerző a *couleur locale*-t teremti meg, addig a közönség számára ismeretlen reáliák szövegbe illesztésével ismeretterjesztő és kultúraközvetítő szerepet is betölt. Ezt a jelenséget leginkább azoknak az íróknak a regényeiben figyelhetjük meg, akik különböző okokból kifolyólag nem az anyanyelvükön, hanem valamilyen idegen nyelven kezdtek el írni. Ilyen például az afgán származású Atiq Rahimi, aki minden eddig megjelent művében szülőhazája véget nem érő testvérháborúját ábrázolja. Első franciául írt regényében, melynek már a címe is reália, pontosabban szólva reáliafordítás – *Syngué Sabour. Pierre de patience*³

3 A regény 2008-ban elnyerte a legrangosabb francia irodalmi elismerést, a Goncourt-díjat (*Syngué sabour. Pierre de patience*. Paris, P.O.L., 2008). Magyarul a fonetikai átírás szempontjából vitatható *Türelmekő – Szange szabúr* címmel jelent meg (Magvető, 2010, ford. Mészáros Ernő).

–, még csak néhány reáliát találunk, de a másodikban, *Maudit soit Dostojevski*,⁴ már annál többet. Ebben a regényében Rahimi semmilyen módon nem magyarázza meg a perzsa forrásnyelvi reáliákat, egyszerű fonetikus átírással használja őket, gondolván, hogy az olvasó a szöveggörnyezetből úgylis kikövetkezteti az afgán kultúrához kötődő, számára ismeretlen reáliák jelentését.

Tanulmányomban Dan Brown *The Da Vinci Code* című regényében szereplő francia forrásnyelvi reáliák kérdéskörével foglakozom. Dan Brown regényét nem irodalmi értékei miatt választottam vizsgálatom tárgyául, az ugyanis nincs neki, hanem azért, mert minden idők egyik legnagyobb könyvsikeréről van szó, amely egyben a francia nyelvű reáliák gazdag tárháza. A könyv magyar és francia műfordítását hasonlítom össze egymással és az eredeti angol szöveggel a francia reáliák közvetítése szempontjából. Azt vizsgálom, hogy az eredeti angol szövegben francia nyelven szereplő reáliák magyarra fordítása során milyen problémákkal találkozott a magyar fordító, hogyan oldotta meg ezeket, milyen műveletek segítségével őrizte meg a kifejezések kultúraspecifikus jellegét. A francia fordítás korpuszba emelése lehetőséget ad azon kérdések megválaszolására, melyeket a forrásnyelv és a célnyelv azonossága kapcsán fentebb feltettem.

A *The Da Vinci Code* cselekménye nagyrészt Franciaországban (Párizsban és a Château Villette-ben) játszódik, szereplőinek többsége francia, középontjában pedig egy számtalan francia vonatkozással rendelkező összeesküvés-elmélet áll. Ezért aztán nem meglepő, hogy az író sok szót, kifejezést, sőt teljes mondatokat is franciául írt regényében, melyek között szép számmal találunk reáliákat.

A francia nyelvű elemeket általában kurziválással emelik ki az eredeti szövegben, egyrészt azért, mert így lehet nyomatékosítani azokat, másrészt a dőlt betűvel kiemelt francia szavakat így lehet a legegyszerűbben elkülöníteni az eredeti angol szövegtől. Ugyanakkor a kurzív írást nem csak a francia szövegeknél használja Dan Brown: egyrészt angol szavakat, mondatokat is kurzivál, másrészt nem minden francia nyelvű kifejezésnél alkalmazza a dőlt betűs írást. Nem tudni, hogy ez a következtetlen kurziválási gyakorlat a szerzői szándékot tükrözi, vagy a szerkesztői tevékenység eredménye, mindenesetre, ahogyan azt a konkrét példákban látni fogjuk, visszaköszön majd

4 A regény, melynek címe magyarul Átkozott legyen Dosztojevskij, még nem jelent meg Magyarországon (*Maudit soit Dostojevski*, Paris, P.O.L., 2011).

a magyar műfordításban. A francia fordítás is igyekszik igazodni az eredeti szöveg kurziválásához, de az angol szövegben franciául használt kifejezések-nél általában nem őrzi meg a dőlt betűs írást.⁵ A fordító tehát úgy döntött, hogy a francia verzióban nem emeli ki az eredeti szövegben franciául szereplő kifejezéseket, mondatokat.

A regényben szereplő reáliákat négy csoportba lehet sorolni aszerint, hogy a francia kultúrközösség mely területét írják le: nevek, tárgyi környezet, kulturális és társadalmi jelenségek és a nyelvhasználat reáliái.

Mivel a regény számtalan francia reáliát tartalmaz, ezért olyan példákat választottam, amelyek vagy tipikusak, vagy valamilyen szempontból egyedi használatra utalnak. Míg az előbbiek lehetővé teszik, hogy felfedjük a magyar és a francia fordítók által leggyakrabban használt fordítási műveleteket, az utóbbiak inkább az író francia nyelvi és kulturális kompetenciájáról árulkodnak.

2. Nevek

2.1. Személynevek (tulajdonnevek, ragadványnevek)

2.1.1. A személynevek legfontosabb funkciója az identifikáció. Mivel ugyanaz a név több különböző nyelvben is egyformán azonosíthatja jelöltjét, ezért a személyneveket általában nem fordítják le. Ezt látjuk a következő példában is:

'P.S. is the nickname he called me when I lived with him. It stood for *Princesse Sophie*.' (Brown 101)

– A P.S. az én becenevem volt, így szólított, amikor még együtt éltünk. A *Princesse Sophie* rövidítése. (Bori 110)

– PS, c'était le surnom qu'il m'avait donné quand je vivais chez lui. L'abréviation de *Princesse Sophie*. (Roche 118)

A fordító megtartja a magyar nyelvben idegen Sophie nevet, csakúgy, mint a *princesse* megszólítást is. A P.S. rövidítés – mely többször is szerepel a szövegben –, egyfajta kódként szerepel, amelyet a különböző szereplők külön-

⁵ A tanulmányban szereplő példákban az eredeti tipográfiát követem, azaz a kurzív kiemelés a szerzőtől, ill. a fordítóktól van.

bözőképpen értelmeznek.⁶ A fordítás ebben az esetben nem indokolt, a megtartás a leglogikusabb megoldás. A francia fordítás kurziválás nélkül őrzi meg az eredeti szövegben szereplő elnevezést, és a látszólagos monogramot a gyakoribb írásmóddal, pont nélkül adja meg.

2.1.2. A példában szereplő ragadványnév nem dőlt betűvel szedett, így az is előfordulhat, hogy nem francia, hanem angol nyelven szerepel a szövegben – a *sphinx* írásmódja a két nyelvben azonos –, de a Dan Brown kurziválási gyakorlatáról fentebb tett megállapítások tükrében ezt nem jelenthetjük ki egyértelműen.

Single-handedly responsible for filling Paris with Egyptian obelisks, art and artefacts, François Mitterrand had an affinity for Egyptian culture that was so all-consuming that the French still referred to him as the Sphinx. (Brown 32)

François Mitterrand személyesen felelős azért, hogy Párizs tele van egyiptomi obeliszkekkel és műtárgyakkal, és az egyiptomi kultúrához való ellenállhatatlan vonzódása miatt a franciák mind a mai napig Szfinxnek nevezik. (Bori 33)

On avait même surnommé ce grand amateur d'égyptologie « le Sphinx ». (Roche 118)

A fordító számára a legelső feladat az, hogy tulajdonnévként értelmezze az adott idegen nyelvi kifejezést. Mivel jelen esetben egy tulajdonnévként használt köznévről van szó, így leginkább a nagybetűs írásmód segíthet neki a névként való értelmezésben. A fenti példában azonban nemcsak ez utóbbi, hanem maga a magyarázó szöveg is segíti a magyar fordítót: egyértelmű, hogy a köztársasági elnök ragadványnévéről van szó, tehát a kifejezés magyar fordítását nagybetűvel adja meg. A francia fordító számára egyértelmű a reália jelentése, így a nevet, a helyesírási szabályoknak megfelelően, idézőjelben adja meg, természetesen nagybetűvel. Bár Mitterrand elnök vonzódása az egyiptomi kultúra iránt közismert volt, becenevét nem ennek, hanem kiismerhetetlen, titkolózó természetének köszönhette. A reáliát magyarázó szöveg tehát nem felel meg a valóságnak, és mivel ez a francia olvasók számára köztudott, így a francia fordító ezt a szöveget kihagyja a fordításból.

6 Postscriptum, Princesse Sophie vagy Prieuré de Sion.

2.2. Szervezetek neve

2.2.1. Bár a nyelvi közelség miatt a következő példában az angol olvasóközönség könnyedén felismerheti a francia reáliában szereplő köznevet, az író mégis megadja az angol fordítást is, mert fontosnak tartja, hogy az olvasók pontosan megértsék a név jelentését.

They call themselves the *Prieuré de Sion* – the Priory of Sion.
(Brown 154)

Úgy nevezik magukat: *Prieuré de Sion*, azaz a Sion-rend. (Bori 168)

Celle-ci s'appelle le Prieuré de Sion. (Roche 85)

A magyar fordítás ugyanezt a logikát követi. A francia, értelemszerűen, elhagyja az eredeti szöveg magyarázó jellegű reáliafordítását, ami a célnyelvben teljesen okafogyottá válik.

2.2.2. Ebben a példában az előzőhöz nagyon hasonló jelenség figyelhető meg, de itt a francia reáliát nemcsak a szervezet nevének fordítása, hanem egy magyarázó mondat is követi: az író, az amerikai átlagolvasó kedvéért elmagyarázza a francia szervezet mibenlétét, amikor is amerikai megfelelőjéhez hasonlítja.

'My name is Lieutenant Jérôme Collet. Direction Centrale Police Judiciaire.' Langdon paused. *The Judicial Police?* The DCPJ was the rough equivalent of the US FBI. (Brown 21)

– Jérôme Collet hadnagy vagyok. Direction Centrale Police Judiciaire. Langdon megtorpant. *Ügyészégi Nyomozóhivatal?* A francia DCJP nagyjából az amerikai FBI-nak felel meg. (Bori 22)

– Inspecteur Jérôme Collet, direction centrale de la police judiciaire. (Roche 20)

A magyar fordítás megint hű marad az eredeti szöveghez: változatlanul hagyja a reáliát, és lefordítja a magyarázatot. A francia verzió ismét elhagyja a francia olvasók számára érdektelen és felesleges magyarázó szöveget.

2.3. Intézmények neve (múzeumok, nevezetességek)

2.3.1. A Louvre és a Tuileriák kertje között található diadalív – amely nem keverendő össze a Diadalívvel – neve szintén franciául szerepel az eredeti szövegben: ez az emlékmű köznyelvben használatos, rövid neve.

Arc du Carrousel. (Brown 30)

Az Arc de Triomphe du Carrousel. (Bori 31)

L'arc du Carrousel. (Roche 31)

Szokatlan módon a magyar fordító kijavítja az angol szövegben szereplő francia elnevezést, ugyanis a hivatalos nevet adja meg fordításában, azaz a valódi reáliát, holott használhatná a magyarban használatos Carrousel-diadalív elnevezést is, amely az olvasók számára nagyobb jelentéssel bírna. A francia fordítás a köznyelvben használatos reáliát használja, csakúgy, mint az eredeti szöveg, de nyelvtanilag javítja, amikor elé teszi a határozott névelőt.

2.3.2. Az eredeti szöveg négy párizsi múzeumot említ, ezek közül hármat nevesít (a Louvre neve nem szerepel az angol eredetiben). Két nevet – a Pompidou Központot és a benne található Modern Művészetek Múzeumát – angolul, kettőt pedig franciául ad meg a szerző.

From the esplanade at the end of the Tuileries, four of the finest art museums in the world could be seen... one at each point of the compass. Out of the right-hand window, south across the Seine and Quai Voltaire, Langdon could see the dramatically lit facade of the old train station – now the esteemed Musée d'Orsay. Glancing left, he could make out the top of the ultramodern Pompidou Center, which housed the Museum of Modern Art. Behind him to the west, Langdon knew the ancient obelisk of Ramses rose above the trees, marking the Musée du Jeu de Paume. But it was straight ahead, to the east, through the archway, that Langdon could now see the monolithic Renaissance palace that had become the most famous art museum in the world. (Brown 30)

A Carrousel-diadalívnél egykor orgiasztikus szertartásokat rendeztek, ám a művészet szerelmesei teljesen más okból tisztelik ezt a helyet: a Tuileriák végi sétányról mindjárt négyet is lehet látni a világ legnagyobb-szerűbb múzeumai közül... egyet-egyet minden égtáj felé. A jobb oldali ablakon, déli irányban, túl a Szajrán és a Quai Voltaire-en Langdon láthatta a régi pályaudvar – a mai Musée d’Orsay impozánsan ki-világított homlokzatát. Bal felé pillantva ki tudta venni az ultramodern Pompidou Központ tetejét, amelyben a Modern Művészetek Múzeuma kapott helyet. És Langdon tudta, hogy nyugatra, a háta mögött a fák fölül emelkedik Ramszesz ősi obeliszkje, amely a Musée du Jeu de Paume-ot jelzi. De keletnek, közvetlenül előtte, a Diadalíven túl, már látta is annak a reneszánsz palotának a monolitikus tömbjét, amelyben a világ leghíresebb múzeumát rendezték be. (Bori 31–32)

Ce n’est pas à cause des orgies rituelles qui s’y déroulaient autrefois que les amoureux de l’art vénéraient cet édifice, mais parce que, debout sous l’arche sculptée, on pouvait voir à l’ouest le musée du Jeu de Paume et à l’est le musée du Louvre. Le monolithique palais Renaissance qui était devenu le plus célèbre musée au monde se dévoila progressivement sur leur gauche. (Roche 31)

Ahogy az már az előző példákban is láhattuk, a magyar verzió itt is hű marad az angol szöveghez: a két francia reáliát megtartja, a két angol nevet viszont magyar fordításban adja meg. A francia verzió nevesíti a Louvre-t, és megtartja a „le musée du Jeu de Paume” reáliát, csak a „múzeum” szó nagybetűjét kisbetűre cseréli.

Ez a példa nemcsak a múzeumok neve miatt érdekes, hanem azért is, mert egy korábbi állításomat is alátámasztja. Az eredeti szöveg a célnyelvi olvasók számára nyilvánvaló tárgyi tévedéseket tartalmaz: a Carrousel-diadalívtól csak a Louvre és – esetleg – a „musée du Jeu de Paume” látható, a Pompidou Központ és az Orsay múzeum viszont nem. Ez a téves információ egy magyar vagy amerikai átlagolvasónak nem tűnik fel, a franciák számára viszont kimondottan zavaró, ezért a fordítónak valamit kezdeni kell a problémával. A francia fordító azt a döntést hozta, hogy fordításában csak a korrekt információkat tartja meg, a téveseket viszont a szöveggörnyezettől és a szövegben betöltött szerepüktől függően javítja vagy elveti. A reáliák valóságának, ill.

valótlanságának alapján hozott döntés szövegszintű következménnyel jár: a hibás információt tartalmazó mondatokat átírja, illetve kihagyja a fordítót, így a francia verzió sokkal rövidebb, mint az eredeti szöveg.

2.4. Földrajzi nevek (városnevek, utcanevek)

2.4.1. Ebben a példában az egyik párizsi pályaudvar, a Gare Saint-Lazare⁷ kijelzőjének szövegét látjuk. Ami rögtön szemet szúr az olvasónak, az a három verzióban szereplő három különböző városnév.

LILLE – RAPIDE – 3:06 (Brown 206)

LYON – RAPIDE – 3:06 (Bori 222)

Caen, 5 h 38 (Roche 245)

Az eredeti szövegben szereplő Lille-be nem erről a párizsi pályaudvarról⁸ indulnak a vonatok. A magyar fordításban szereplő Lyon kiválasztása már érdekesebb probléma. Feltételezem, hogy a magyar fordító azért változtatta meg a városnevet, mert fordításában – az angol *ticket* szó ellenére – következetesen hálókocsijegyet használ. A Párizs és Lille közötti távolságot a TGV, a francia szuperexpressz 65 perc alatt teszi meg, ilyen rövid útra pedig nem váltható hálókocsijegy. A fordító tehát valószínűleg keresett egy azonos betűvel kezdődő városnevet, amely nagyobb távolságra található Párizstól. A gond csak az, hogy a Gare Saint-Lazare-ról Lyonba sem közlekednek vonatok, így a reália megváltoztatásával ugyanazt a tévedést követte el, mint az író. A francia verzióban szereplő Caenba valóban az adott párizsi pályaudvarról indulnak a vonatok, az indulás időpontjának megváltoztatása pedig minden bizonnyal a menetrendhez való igazodás miatt történt. Ebben az esetben is olyan hibás reáliahasználatról van szó, amelyet nagy valószínűséggel csak a célnyelvi olvasók vesznek észre.

⁷ A fenti példa a regény 35. fejezetében található, ahol a szöveg a Gare du Nord nevét említi. Ez nyilvánvalóan figyelmetlenségéből származó elírás, hiszen a 33. fejezetben Dan Brown a Gare Saint-Lazare pályaudvart írja le. A magyar és francia verziók mindkét fejezetben ez utóbbi pályaudvart nevezik meg, hiszen ez a pályaudvar esik a menekülő szereplők útvonalára.

⁸ A Gare du Nord-ról ellenben igen.

2.4.2. Az itt szereplő cím Dan Brown regényében egy svájci bank székhelyét jelöli. Valós utcánév, bár a reáliát az író rossz helyesírással írja: a házszám után a francia nyelvben vesszőt kell használni, a *rue* „utca” szót pedig kisbetűvel kell írni.

24 Rue Haxo (Brown 209)

24 Rue Haxo (Bori 209)

24, rue de Longchamp (Roche 248)

Látjuk, hogy a magyar fordító ismét átveszi az eredeti szöveget, a helyesírási hibákkal együtt. A francia verzió itt is megváltoztatja az eredeti szövegben szereplő reáliát, amely több szempontból is hibás, bár ezek a hibák megint csak a francia olvasóknak tűnhetnek fel. Valójában az adott utcában nincs ilyen házszám, mivel a páros oldalon a 18–34. között a ménilmontant-i víz-tározó található. A cselekmény szempontjából nagyobb gond az, hogy a valódi Haxo utca Párizs keleti részén, a Père Lachaise temető mellett található, és nem a város nyugati részén, a Roland Garros teniszpálya közelében, ahogyan azt Dan Brown többször is említi könyvében. A francia fordító tehát egy olyan utcánévvel helyettesíti az eredeti szövegben szereplő nevet, amely az író által megadott városrészben, valamint a fent említett Saint-Lazare pályaudvar közelében található.

3. Tárgyi környezet (hotelben található tárgyak, utcai tárgyak)

A regény cselekményéből adódik, hogy kevés lakásban, illetve utcán játszódó jelenetet tartalmaz, következésképpen az ebbe a csoportba tartozó reáliák száma alacsonyabb, mint az előző csoportba tartozó reáliáké volt.

3.1. Az eredeti szövegben szereplő francia mondatot egy reáliával magyarázza meg az író, mégpedig a hotelszobák kötelező felszerelési tárgyának, a kilincsre kiakasztandó kartonlapnak a francia verziójával.

'Messieurs,' Fache called out and the men turned. *'Ne nous déranger pas sous aucun prétexte. Entendu?'* [...] Langdon had hung enough NE PAS DERANGER signs on hotel room doors to catch the gist of the captain's orders. (Brown 42)

– *Messieurs* – szólalt meg Fache, mire a férfiak mind felé fordultak. – *Ne nous dérangez pas sous aucun prétexte. Entendu?* [...] Langdon éppen elégszer akasztotta már ki szállodai szobájára a NE PAS DERANGER táblát ahhoz, hogy tudja, mit parancsolt a kapitány. (Bori 45)

– *Messieurs, déclara Fache d’une voix ferme, je me rends sur les lieux du crime avec M. Langdon. Ne nous dérangez sous aucun prétexte, entendu?* (Roche 45)

Érdekes, hogy a magyar verzió itt sem fordítja a kifejezést, holott a „Kérem, ne zavarjanak!” tábla közismert, így használata kézenfekvő lett volna. Ráadásul, bár a szövegkörnyezetből kiderül, miről is van szó, a franciául nem tudó olvasók számára elég nehéz lehet összevetni a kartonlap szövegét a francia mondat bonyolultabb nyelvtani szerkezetével. A francia fordító következetes marad munkamódszeréhez, a tárgyi reáliát említő mondatot, mely felesleges és erőltetett lehet a célnyelvi olvasók számára, egyszerűen elhagyja. Nem a reáliák problematikájához tartozik, de felhívnam a figyelmet arra, hogy a fordító természetesen javítja a francia mondatban található súlyos nyelvtani hibát: a tagadószervezetekben a *pas* és az *aucun* kizárja egymást. Mivel a magyar szövegben ez a hiba is megmaradt, feltételezhető, hogy a magyar fordító nem vagy nem jól ismeri a francia nyelvet.

3.2. Az író regényében igyekszik franciás hangulatot teremteni, ezért említi meg az utcai árusokat, noha a történet szempontjából semmilyen funkciójuk nincs. Az általa használt reália felemásra sikeredett: a „mandula” szót franciául, a „cukrozott” szót angolul adja meg.

Outside, the city was just now winding down – street vendors wheeling carts of candied *amandes*... (Brown 27)

Odakint elvonult előtte a város: az utcai árusok kerekcsapjait a cukrozott mandulával... (Bori 28)

Dehors, dans les rues de la ville, l’effervescence commençait seulement à s’apaiser: des vendeurs de marrons chauds poussaient leur Caddie devant eux... (Roche 29)

Talán ezért döntött a magyar fordító a fordítás mellett, hiszen ahogyan azt az eddigi példákban is láthattuk, a francia kifejezéseket a legtöbb esetben megőrzi. A francia verzió a cukrozott mandulát sült gesztenyével cseréli fel, hiszen ez a párizsi utcaképhez tartozó valós reália, a tradicionális francia utcai gasztronómia jellegzetessége. Ha ősszel vagy télen járunk Párizsban, gyakran botlunk utcai gesztenyeárusokba, akik kiabálva – „Chauds les marrons, chauds!” – kínálják gyorsan fogyó, hagyományosan helyben sült gesztenyéjüket.

4. Kulturális és társadalmi jelenségek (művészetek)

4.1. A vizsgált mondat három francia reáliát is tartalmaz. Da Vinci festményének francia címét dőlt betűvel szedik az eredeti szövegben, amit egy rövid magyarázat követ az amerikai olvasók kedvéért, akik ezt a nevet nem igazán ismerik. A festmény francia címe, *La Joconde*, valójában az olasz *Gioconda* szó transliterációja⁹, azaz maga is reáliafordítás. A Louvre egyik leghíresebb termének a neve franciául szerepel, csakúgy, mint a terem jellemzésére szolgáló mellékneves szerkezet.

Since taking up residence in the Louvre, the *Mona Lisa* – or *La Joconde* as they call her in France – had been stolen twice, most recently in 1911, when she disappeared from the Louvre’s ‘*salle impénétrable*’ – Le Salon Carré. (Brown 161)

Mióta *Mona Lisa* – vagy másik nevén *Gioconda* – a Louvre-ba került, kétszer lopták el, legutóbb 1911-ben, amikor a múzeum „át-hatolhatatlan terméből,” a Salon Carréből tűnt el. (Bori 175)

Depuis son admission au musée du Louvre, la *Joconde* a été dérobée deux fois, le vol le plus récent datant de 1911. Cette année-là, elle disparut du Salon carré, la « *salle impénétrable* » du Louvre de l’époque. (Roche 192)

9 A kép feltételezések szerint Francesco del Giocondo feleségét ábrázolja. A *la Gioconda* a Giocondo név (amely magyarul „gondtalan”-t jelent) nőnemű alakja. Így tehát a kép francia címe, az olasz címhez hasonlóan, e kettős jelentéssel játszik.

A magyar szöveg nem tartja meg Da Vinci festményének francia nevét, hiszen a magyar nyelvnek is megvan rá a saját transliterációja. Elhagyja a magyarzó félmondatot is, hiszen annak információtartalma érdektelen a magyar célközönség számára. A „Salon Carré” elnevezést megtartja a fordító, csak a határozott névelőt hagyja el előle. A megtartás ez esetben indokolt: bár a nagyszótár tartalmazza a reália fordítását – „Négyszögű Terem” (Eckhardt–Oláh 2001: 205) –, ez a kifejezés nem terjedt el sem a köztudatban, sem a szakirodalomban. Az „áthatolhatatlan terem” kifejezés kissé sutának tűnik, bár a jelzőnek valóban ez az első jelentése. A kifejezés itt inkább azt jelenti, hogy a Louvre-nak ez a terme biztonságosnak számított akkoriban, amikor a festményt ellopták. Ezért őrzi meg a kifejezést a francia fordító is, de időzőjelek közé teszi, ezzel emelve ki a jelentésmódosulást. A francia célközönség körében nem használatos *Mona Lisa* címet és a magyarázatot viszont elhagyja.

4.2. A következő leírásban szerepel a *gargariser* („öblöget”, „gargarizál”) francia ige, amellyel Dan Brown a vízköpők elnevezését magyarázza.

’Princess, look at these silly creatures,’ he had told her, pointing to the gargoyle rainspouts with their mouths gushing water. ’Do you hear that funny sound in their throats?’ [...] ’They’re *gargling*. *Gargariser*. And that’s where they get the silly name gargoyles.’ (Brown 303–304)

– Hercegnő, nézd csak meg ezeket az ostoba lényeket – mondta neki, rámutatva a vízköpő szobrokra, amelyek tátott szájjal nyelik magukba a vizet. – Hallod ezt a furcsa hangot a torkukban? [...] *Gargalizálnak*. Innen kapták a nevüket, amely hangutánzó szó: „gargoyle”. (Bori 330)

– Regarde, Princesse, ces affreuses créatures. Tu entends ce drôle de bruit qu’elle font quand elles recrachent l’eau? Elles gargouillent! [...] C’est pour cela qu’on leur a donné ce nom! (Roche 365)

A magyar fordító ezt az igét fordította le, a francia viszont a *gargouiller* igével cserélte fel, melynek magyar jelentése „csobog”, „zubog”, és amelyet pontosan a vízvezetőkől kiömlő víz hangjához hasonlatos zaj leírására használ-

lunk. A magyar fordítás egyébként téves, hiszen a vízköpők, ahogyan azt a magyar elnevezés is mutatja, nem elnyelik, hanem elvezetik, azaz „kiköpik” a vizet.

5. A nyelvhasználat reáliái (káromkodások, indulatszavak)

5.1. Az eredeti szöveg valódi francia nyelvhasználati reáliát tartalmaz, amely bár eléggé vulgáris, de az adott szituációhoz tökéletesen illik. Furcsátlom, hogy Dan Brown nem magyarázza meg a kifejezést, hiszen a nyelvi közelség ellenére sem biztos, hogy az angol anyanyelvű olvasók megfejtik, mit is jelent a francia reália.

'Ferme ta gueule!' Rémy shouted over his shoulder at Teabing.
(Brown 489)

– *Ferme ta gueule!* – szólt hátra Rémy a válla felett Teabingnek.
(Bori 537)

– *Ta gueule!* cria Rémy par-dessus son épaule. (Roche 605)

A magyar fordító Dan Brown eljárását követve megtartja a francia kifejezést, ami szerintem kifejezetten rossz döntés, hiszen a magyar célközönséget semmi nem segíti a kifejezés megértésében. Ráadásul a „szólt hátra” kifejezés eufemizmusa tévútra vezetheti a franciául nem tudó olvasókat, akik számára semmi nem jelzi, hogy itt egy durva kifejezésről van szó. A magyar fordító megoldása azért is meglepő, hiszen a reália magyar megfelelőjét, a „Fogd be a pofád!” állandósult szókapcsolatot ugyanazzal a kommunikációs szándékkal, ugyanarra használjuk – arra, hogy elhallgattassunk valakit –, így a fordítás tartalmi és stilisztikai szempontból is szerencsésebb lett volna. A francia fordító az eredeti reália elliptikus mondatváltozatát használja, amelyet napjainkban jóval gyakrabban hallhatunk, mint az eredeti kifejezést.

5.2. A merde a legelterjedtebb francia indulatszó, amely konkrét jelentését („szar”) már rég elvesztette, és amelyet, ahogyan azt Ádám Péter írja, „kiváltságos hely illet meg a káromkodások sorában” (Ádám 2016). A szót a franciák düh, bosszankodás, zavarodottság, csodálkozás vagy fizikai fájda-

lom kifejezésére használják, azaz szinte minden helyzetben, amikor szitkozódni támad kedvük. Dan Brown tehát korrekt formában, megfelelő beszédhelyzetben használja a reáliát.

Vernet glanced down and saw the glistening band of his absurdly expensive watch peeking out from beneath the sleeve of this jacket. *Merde.* (Brown 260)

Vernet odanézett, és látta, hogy a méregdrága óra aranyszíja kikanaláz az egyenkabát ujjá alól. *Merde.* (Bori 284)

Le banquier baissa les yeux sur cette montre absurde qu'il avait payée une fortune. *Mince!* (Roche 313)

A magyar fordítás megtartja a francia kifejezést, ami megint csak meglepő, hiszen a magyar olvasók számára ismeretlen, teljesen értelmezhetetlen. Mivel a szó a 19. század végéig a francia nyelvben durva káromkodásnak, kimondhatatlan tabuszonak számított, ezért több eufemisztikus változata is született. Ezek közül a bosszúság kifejezésére leggyakrabban a *mince!* indulatszót használják, itt is ezzel helyettesíti a francia fordító az eredeti káromkodást. Bár manapság már nem számít kimondhatatlan durvaságnak, a *merde* szóval mégis ritkán találkozunk irodalmi szövegekben, valószínűleg ezért használja szalonképesebb szinonimáját a francia célnyelvi szöveg.

6. Összefoglalás

Összességében elmondható, hogy a magyar és a francia fordító különböző megoldásokat alkalmazott a regényben eredetileg is franciául szereplő reáliák fordításakor. Ez nem elsősorban azért van így, mert másként gondolkodnak, más fordítói filozófiát követnek – bár ez is igaz –, hanem azért, mert a francia fordító elméletileg franciáról franciára „fordítja” az adott reáliákat. Mivel fordítását leginkább a francia nyelvű olvasóközönség kulturális háttértudása befolyásolja, ezért az eredeti szövegben gyakran előforduló téves reáliahasználatokat, nyelvi vagy stilisztikai hibákat javítania kell, különben a regény egyes mondatai nevetségessé, zavaróvá, sőt értelmezhetetlenné válnának. A magyar fordító, feltételezhetően francia nyelvtudás híján, már-már szolgai-an ragaszkodik az eredeti szöveghez, legyen szó kurzíválásról, magyarázatról, téves vagy hibás reáliahasználatról. Kivételes esetben fordul csak elő, hogy észreveszi az eredeti szövegben ejtett hibát, és javítja azt saját fordításában. Mivel Dan Brown gyakran hosszabb-rövidebb szöveggel maga is elmagya-

rázza a francia nyelvű reáliákat, a magyar fordítónak már nem kell betoldást alkalmaznia, elég, ha lefordítja a magyarázatot. A francia nyelvű reáliák fordítására vagy honosítására alig-alig találunk példát a magyar verzióban. A magyar műfordítás stílusa ezért is nehézkes, megőrzi a forrásnyelvi szöveg rossz stílusát. A francia műfordítás értelemszerűen és szükségszerűen sokkal jobban eltér az eredeti francia nyelvű szövegbetétektől, de a reáliák nyelvi, stilisztikai, kultúraspecifikus javításai után a szöveg a francia nyelvű vagy franciául tudó olvasók számára csiszoltabbá, élvezhetőbbé válik.

Irodalom

- Ádám Péter. 2016. Hogyan káromkodnak a franciák? *LeMonde diplomatique* magyar online kiadás 2016. június. Elérhető online: http://www.magyardiplo.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=205#Itemid=96 (Letöltve 2016. 05. 10.)
- Eckhardt Sándor és Oláh Tibor. 2001. *Francia–magyar nagyszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós. 2004. *Magyar értelmező kézi-szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy Kinga és Gulyás Róbert. 2014. Terminusok és reáliák az európai uniós kommunikációban. In: Bartha-Kovács Katalin, Gécseg Zsuzsanna, Kovács Eszter, Nagy Ágoston, Ocsovai Dóra és Szász Géza (szerk.). *Transfert nec mergitur. Albert Sándor tiszteletére 65. születésnapja alkalmából*. Szeged: JATE Press. 75–84.
- Mujzer-Varga Krisztina. 2007. A reáliafogalom változásai és változatai. *Fordítástudomány* 9. évf. 2. szám. 55–84.
- Tellingner Dusán. 2005. Az etnokulturémák szerepe a műfordításban. *Fordítástudomány* 5. évf. 2. szám. 123–129. Elérhető online: <http://docplayer.hu/4273122-Az-etnokulturemak-szerepe-a-muforditasban-tellingner-dusan.html> (Letöltve 2016. 05. 19.)
- Valló Zsuzsa. 2002. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány* 2. évf. 1. szám. 34–49.
- Varga Betti. 2012. „Régóta nincs ütős ellenkultúra” – interjú M. Nagy Miklóssal. *Kötve-fűzve* 2012. február 15. Elérhető online: <http://kotvefuzve.reblog.hu/interju-az-europa-kiado-foszerkesztojevel-m-nagy-miklossal> (Letöltve 2016. 05. 12.)
- Влахов, Сергей – Флорин, Сидер. 1980. *Непереводимое в переводе*. Москва: Международные отношения.

Források

- Brown, Dan. 2009. *The Da Vinci Code*. Corgi Books.
- Brown, Dan. 2004a. *Da Vinci code*. Ford. Daniel Roche. JC Lattès.
- Brown, Dan. 2004b. *Da Vinci-kód*. Ford. Bori Erzsébet. Budapest: Gabo Kiadó.

BAKTI MÁRIA

Brit és egyesült államokbeli reáliák magyarul

Kulturális átváltási műveletek Bill Bryson *Jegyzetek
egy nagy országból* című művének magyar fordításában

1. Bevezetés

A fordítás, ezen belül is a reáliák fordítása segíthet abban, hogy a célnyelvi (CNY) nyelvközösség megismerje a forrásnyelvi (FNY) kultúrát (Klaudy 2004: 36), azaz a fordító szerepe kulturális közvetítőként is felfogható.

A fordítói stratégiákat Venuti két nagy csoportra osztja (1998), a honosításra és az idegenítésre. Venutinál az eredeti fogalmak erős etikai töltettel rendelkeztek, mára azonban már inkább semleges elemzési kategóriák a leíró fordításelemzésben (Paloposki 2011: 40). Tágabb értelmezésben a honosítás leginkább a kulturális kontextus vagy a kultúraspecifikus kifejezések adaptálására használatos (Paloposki 2011: 40). A fordító igyekszik természetesen hangzó CNY-i szöveget előállítani, minimalizálja az idegenséget, kihagyja a FNY-i reáliákat, és minél kevesebb feldolgozási erőfeszítést kíván a CNY-i olvasótól (Klaudy 2015: 74). Az idegenítés tágabb értelemben az eredeti kulturális kontextus, nevek stb. megőrzését jelenti (Paloposki 2011: 40), az idegenítő fordítás esetében a fordító szándékosan megszegi a CNY-i konvenciókat, megtartja az eredeti idegenségét, megtartja a FNY-i reáliákat, nagyobb feldolgozási erőfeszítésre kényszeríti a CNY-i olvasót (Klaudy 2015: 74).

A honosító–idegenítő stratégiák különösen hangsúlyosan jelen vannak a *reáliák* fordításánál. A reáliák Klaudy szerint „a forrásnyelvi kultúrára sajátosan jellemző jeltárgyak (ételek, ruhák, edények, táncok stb.) elnevezései,

ezek a CNY-i kultúrában nem is léteznek” (Klaudy 2004: 34, 163). Ennél pontosabb és alaposabb definíciót fogalmaz meg Drahot-Szabó (2015: 23): „a reáliák olyan nyelvi jelek vagy jelkombinációk, amelyek egy bizonyos korban a jelhasználók egy csoportja számára denotációjukon túlmenően többértékkel, konnotációval rendelkeznek, s így a csoport tagjaiban megközelítően azonos, illetve hasonló asszociációkat keltenek. Ez [...] annak tulajdonítható, hogy a csoport történelmével, társadalmi-politikai berendezkedésével, művészetével, szokásaival és erkölcsrendszerével, azaz röviden: a nyelv- és kultúrák közösség tagjainak életével, gondolkodásával szorosan összefüggnek”.

Vermes *reália* helyett a *kultúraspecifikus kifejezést* használja, és kultúraspecifikusság alatt azt érti, hogy egy feltevés, amely eleme egy közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének (Vermes 2004: 9). Heltai tanulmányában a *kulturálisan kötött kifejezést* használja (2008), de a definiálásnál egyenlőséget tesz a reália és a kulturálisan kötött kifejezés között (2008: 61).

A reáliák csoportosítására Klaudy (2005: 60–63) Vlahov és Florin rendszerét alkalmazza, amely a következő kategóriákat különbözteti meg: földrajzi reáliák (geográfiai képződmények, ember alkotta földrajzi objektumok, endémiák), néprajzi reáliák (a mindennapi élet reáliái, a munkatevékenység reáliái, művészet és kultúra, etnikai reáliák, mértékegységek és pénzek), társadalmi-politikai reáliák (közigazgatás, államberendezés, hatalmi szervek, politikai élet, katonai reáliák). Természetesen ez csak egy általános megközelítés, az empirikus vizsgálatok a saját korpusz típusának és tulajdonságainak függvényében újabb kategóriákat is bevezethetnek a fentiek mellett (például Drahot-Szabó 2015: 24–33, Vermes 2004: 12).

Heltai szerint a reáliák fordításánál a fordító, ha teheti, olyan stratégiát választ, amely optimális hasonlóságot biztosít, ami a relevancia elve felől megközelítve azt jelenti, hogy az idegenítő fordítás során a CNY-i olvasó feldolgozási erőfeszítése nő, azonban ezt ellensúlyozza az az extra információ, amelyet az idegenítő fordítás ad. A honosító fordítás esetén a fordító feltételezett szándéka az, hogy a CNY-i olvasó minél könnyebben fel tudja dolgozni a CNY-i szöveget, azaz csökkentse a feldolgozási erőfeszítést (Heltai 2008: 62).

Klaudy aszimmetria hipotézise szerint a fordítók, ha van lehetőségük, előnyben részesítik az explicitációval járó műveleteket az implicitációval járó műveletekkel szemben (Klaudy 2001). A hipotézist Klaudy kiterjeszti a kul-

turális aszimmetriára is; az alapfeltevés szerint az idegenítő stratégiák az elterjedtebb lingvakultúrákról kevésbé elterjedt lingvakultúrára való fordítás során jellemzőek, míg a honosítás a szűkebb körben elterjedt lingvakultúráról az elterjedtebb lingvakultúrára való fordításra lesz jellemző (Klaudy 2015: 74–75). Műfordítások elemzése alapján Klaudy azt a megfigyelést tette, hogy mindkét irányban inkább a honosítás jellemzi a fordításokat. Azaz a kulturális átváltási műveletek esetében az aszimmetria hipotézis azt jelenti, hogy a fordítók, ha van lehetőségük, inkább a honosítást választják, és nem terhelik feleslegesen a célnyelvi olvasó befogadási kapacitását.

Az aszimmetria hipotézis tesztelésére jó alkalmat nyújt a reáliák fordítása. Jelen tanulmányban 72 reália angolról magyarra fordítását vizsgálom Bill Bryson *Notes from a Big Country* című cikkgyűjteményének magyar fordításában, melynek címe *Jegyzetek egy nagy országból*, a fordító Pék Zoltán. A vizsgálat során a következő kérdésekre keresem a választ:

(1) A kötetben szereplő reáliák fordításánál alkalmazott kulturális átváltási műveletekre érvényes-e Klaudy aszimmetria hipotézise, azaz a fordító valóban előnyben részesíti-e a honosító stratégiákat?

(2) Milyen kulturális átváltási műveleteket alkalmaz a fordító az úgynevezett összehasonlított (brit és egyesült államokbeli) reáliák esetében, vagyis azokban az esetekben, ahol a FNY-i szerző nyelven belüli honosító stratégiát alkalmaz, azaz az egyik kultúra (egyesült államokbeli) reáliát úgy magyarázza meg a brit olvasóknak, hogy a reáliát egy brit reáliával hasonlítja össze?

2. A vizsgált forrásnyelvi mű és szerzője

Bill Bryson 1951-ben született az Iowa állambeli Des Moines-ben. 1973-ban Angliába költözött, ahol újságíróként a *The Times* és a *The Independent* munkatársa volt. Emellett útikönyvek szerzőjeként is ismert lett. 1995-ben családjával az USA-ba költözött, 2003 óta újra Angliában él.

Könyvei változatos témákat dolgoznak fel: találunk közöttük népszerű tudományos munkákat (*A Short History of Nearly Everything*, *Bryson's Dictionary of Troublesome Words*, *Mother Tongue: The English Language*), de műve-

inek túlnyomó része a Brysonra jellemző humorral fűszerezve mondja el úti élményeit. Európai utazásait meséli el a *Neither Here, nor There*, Ausztráliáról szól az *In a Sunburned Country*, afrikai útinaplója *Bill Bryson's African Diary* címmel jelent meg 2002 decemberében. Választott hazájáról, Nagy-Britanniáról szól a *Notes from a Small Island*, illetve folytatása, a 2015-ben megjelent *The Road to Little Dribbling. More Notes from a Small Island*.

Az Egyesül Államokban tett utazásait is több mű örökíti meg: a kisvárosi Amerikát mutatja be a *The Lost Continent. Travels in Smalltown America*, az Appalache-hegységet átszelő túráról és megtételének tanulságairól szól az *A Walk in the Woods*.

A *Notes from a Big Country* című könyve az 1996 októbere és 1998 májusa között a *Mail on Sunday Night and Day* magazinban megjelent cikkek gyűjteménye. A cikkeket az USA-ból írta a brit magazinnak, brit olvasóknak; a téma rendszerint az amerikai mindennapi élet egy-egy érdekes vagy éppen furcsa mozzanata volt.

A reáliák szempontjából azért érdekes ez a cikkgyűjtemény, mivel nagyon sokszor fordulnak elő benne hivatkozások az amerikai mindennapi élet jellegzetességeire: márkanevekre, használati tárgyakra, intézményekre, amerikai hírességekre. Ezek a kifejezések esetenként a brit célközönség számára is ismeretlenek, így a szerző, hogy megkönnyítse az olvasók dolgát, néha a brit megfelelőikkel hasonlítja össze az amerikai reáliákat. Mindez nagyon nehéz feladat elé állítja a fordítót, hiszen ezt a kettős reáliarendszert kell a magyar olvasók felé közvetítenie, segítenie a megértést. Feladatát az is nehezíti, hogy a humoros stílusban megírt cikkekben a humor forrása sokszor éppen a magyar olvasó számára ismeretlen személy, márkanév vagy egyéb reália.

Pék Zoltán ismert műfordító, első fordításai a Galaktika magazinban jelentek meg, azóta szépirodalmat, science fictiont is fordít, többek között Philip K. Dick, Paul Auster, Neil Gaiman, Douglas Coupland, Christopher Moore és Ray Bradbury regényeit.¹ Saját regénye is megjelent 2015-ben, *Feljövök érted a város alól* címmel.²

1 <http://ekultura.hu/olvasnivalo/egyeb/cikk/2011-03-11+11%3A00%3A00/interju-pek-zoltan-2011-marcius>

2 <https://olvassbele.com/2015/09/23/budapest-budapest-te-csodas-pek-zoltan-feljovok-erted-a-varos-alol/>

3. Anyag és módszer

A kötetben 72 reáliát határoztam meg Drahota-Szabó definíciója alapján. Az elemzéshez két reáliacsoportot különítettem el: önmagukban álló brit vagy amerikai reáliák és az egymás mellé állított, egymással összehasonlított brit és amerikai reáliák. A 72 reáliából 60 reália önállóan állt, 12 pedig egy vagy több másik reáliával összehasonlítva. Az 1. táblázat az elemzett reáliák típusainak megoszlását mutatja be.

Reália	önálló %	összehasonlított %
Földrajzi reáliák	8,3	0
Mindennapi élet / ételek	16,7	0
Mértékegységek és pénzek	3,3	16.65
Intézmények	11,7	33.3
Márkanevek	16,7	0
Ünnepek	11,7	33.3
Történelem	8,3	0
Katonai reáliák	1,6	0
TV / internet	5	0
Sport	6,7	0
Személyek	10	0
Közigazgatás	0	16.65

1. táblázat. Az elemzésben szereplő reáliák típusai

A reáliák csoportosítása után Klaudy (2005) és Heltai (2008) alapján elemeztem, hogy milyen típusú kulturális átváltási műveletek alkalmazott a fordító. Az idegenítő fordításnál a tükörfordításra és a közvetlen átvételre találtam példákat (Heltai 2008: 63), a honosító fordításnál pedig a jelentések és magyarázatok hozzáadására, az általánosítás, a kihagyás és a teljes átalakítás (Klaudy 2005) kategóriáit használtam, emellett előfordult a lábjegyzetek beszúrása is.

4. Eredmények

Az önálló reáliák közül 33 esetben, azaz 55%-ban a fordító honosító kulturális átváltási műveletet végez el. A 2. táblázat a reáliák megoszlását mutatja a honosító műveleteknél.

Reália	%
Márkanevek	25
Intézmények	15
Mindennapi élet	9
Ünnepek	9
Történelem	9
TV / internet	9
Személyek	9
Sport	6
Földrajzi reáliák	6
Mértékegységek és pénzek	3
Összesen	100

2. táblázat. Reáliacsoportok, amelyeknél honosító kulturális átváltási műveletet alkalmazott a fordító

A 2. táblázat azt mutatja, hogy a fordító leggyakrabban a márkanevek és az intézmények esetében alkalmazott honosító kulturális átváltási műveleteket. A fordító által alkalmazott honosító átváltási műveleteket öt csoportra tudtam felosztani, ezek a következők: általánosítás, jelentések vagy magyarázatok betoldása, lábjegyzet, kihagyás, teljes átalakítás. Előfordulásuk gyakoriságát a 3. táblázat mutatja.

Honosító művelet	%
Jelentés, magyarázat betoldása	52
Általánosítás	18
Lábjegyzet	18
Kihagyás	9
Teljes átalakítás	3
Összesen	100

3. táblázat. A honosító kulturális átváltási műveletek

A leggyakrabban alkalmazott honosító művelet a jelentések, magyarázatok betoldása. A második és a harmadik helyen azonos gyakorisággal az általánosítás és a lábjegyzet állnak, mivel ebben a műfajban megengedhető és elfogadható a lábjegyzet beszúrása.

Az alábbiakban néhány példát olvashatunk a honosító átváltási műveletekre. Az (1) példában a fordító magyarázatot fűz a FNY-i olvasók számára ismert bolthálózat nevéhez, a magyarázattal a CNY-i olvasó számára is világos lesz, hogy pontosan miről is van szó:

(1) I had conversations with the sales clerk at our local **True-Value** that went something like this: (Bryson 276)

Hónapokon keresztül ilyesféle beszélgetéseket folytattam a helyi **True-Value boltban** az eladóval. (Pék 10)

A (2) példában egy márkanév (Ryvita) esetében fűz magyarázatot a FNY-i szöveghez a fordító:

(2) and she kept bringing home healthy stuff like fresh broccoli and packets of **Ryvita** (Bryson 325)

... márpedig ő folyton csupa olyan egészséges holmit hozott haza, mint friss brokkoli meg **Ryvita, a vékony, ropogós rozskenyér** (Pék 66)

A vizsgált reáliák 10%-a személynév volt, a (3) példa azt mutatja, hogy a fordító egy, a FNY-i kultúrában ismert személy nevéhez ad magyarázatot. Ebben az esetben a humoros hatás elérése miatt is fontos, hogy a CNY-i olvasók számára világos legyen, hogy a szóban forgó személy régen élte fénykorát:

(3) and certainly it hadn't been cleaned since **Theda Bara** was in her prime (Bryson 390)

és egész biztosan nem takarították ki azóta, hogy **a némafilmsztár Theda Bara** fénykorát élte (Pék 142)

A (4) példában a fordító az általánosítás kulturális átváltási műveletét alkalmazza egy márkanév esetében:

(4) Sometimes it feels like the whole nation has taken **Nytol** and the effects haven't quite worn off. (Bryson 288)

Néha úgy érzem, hogy az egész ország **altatót** vett volna be, aminek a hatása még nem teljesen szállt el. (Pék 22)

Az (5) példában pedig az amerikai himnusz nevét általánosítja a fordító:

(5) I even know about two-thirds of the words to “**The Star-Spangled banner**”. (Bryson 276)

Sőt még a **himnuszunk** kétharmadát is tudom fejből. (Pék 10)

Habár a szépirodalmi fordításokra nem jellemző, de a jelen műfajban elfogadható kulturális átváltási művelet a lábjegyzet beszúrása, erre példa a (6) mondat:

(6) A guy who looked as if he had bought all the clothes he would ever need during one shopping trip to the **C&A** in 1977 (Bryson 290)

aki mintha egész életre szóló ruhatárát egyetlen vásárlás során szerezte volna be a **C&A-ban** 1977-ben (Pék 25)

Lábjegyzet: **Olcsó ruhákat árusító, népszerű angol bolthálózat.**

Ebben az esetben fontos kiemelni Drahot-Szabó definíciójának egy részét: „a reáliák olyan nyelvi jelek vagy jelkombinációk, amelyek **egy bizonyos korban** a felhasználók egy csoportja számára denotációjukon túlmenően többletértékkel, konnotációval rendelkeznek, s így a csoport tagjaiban megközelítően azonos, illetve hasonló asszociációkat keltenek (Drahot-Szabó 2015: 23). Ez a példa jól mutatja, hogy fontos lehet a fordítások keletkezési idejét is figyelembe venni az elemzések során.

Az önálló reáliák fordításakor a fordító 27 esetben idegenítő stratégiát követ, ez az esetek 45%-a. A 4. táblázat azt mutatja, hogy az idegenítő stratégiák melyik reáliatípusokat és milyen arányban érintették.

Reáliatípus	%
Mindennapi élet / ételek	26
Ünnepek	14,8
Földrajzi reáliák	11,1
Személyek	11,1
Sport	7,4
Intézmények	7,4
Márkanevek	7,4
Történelem	7,4
Katonai reáliák	3,7
Mértékegységek és pénzek	3,7
Összesen	100

4. táblázat. Reáliacsoportok arányai – idegenítő kulturális átváltási műveletek

Az idegenítő fordítást a leginkább ünnepeknél, földrajzi reáliáknál és személyneveknél alkalmazta a fordító, és két kulturális átváltási műveletet alkalmazott: a tükörfordítást és a közvetlen átvételt (Heltai 2008: 63), ez utóbbit főleg tulajdonneveknél, márkaneveknél, amelyeket a magyar olvasók már ismernek, vagy a kontextusból kikövetkeztethetőek.

Az 5. táblázat az idegenítő fordításnál alkalmazott kulturális átváltási műveletek típusainak megoszlását mutatja.

Idegenítő művelet	%
Tükörfordítás	55,5
Közvetlen átvétel	44,5
Összesen	100

5. táblázat. Az idegenítő kulturális átváltási műveletek típusainak eloszlása

A tükörfordítások esetében van magyar megfelelő, amelyet a CNY-i olvasóközönség nagy valószínűséggel már ismer. A (7) példában a történelemből ismert reáliák fordításakor alkalmazza a tükörfordítás kulturális átváltási műveletét a fordító:

(7) Two thirds had no idea when the **US Civil War** took place or which president penned the **Gettysburg Address**. (Bryson 287)

Kétharmaduknak fogalmuk sem volt, hogy mikor zajlott az **amerikai polgárháború**, vagy hogy melyik elnök nevéhez fűződik a **gettysburgi beszéd**. (Pék 21)

A (8) példa esetében már nehezebb volt a fordító dolga, hiszen a karácsonnyal kapcsolatos reáliák esetében a tükörfordítás nem feltétlenül csökkenti a CNY-i olvasók feldolgozási erőfeszítését:

(8) No mince pies and hardly any **Christmas pudding**. There is no bellringing on Christmas eve. No **crackers**. No big double issue of the **Radio Times**. No **brandy butter**. (Bryson 309)

Nem dívik a töltött sütemény, és a **karácsonyi puding** se igen. Nincs harangjáték karácsonyestén. Nincs **petárdázás**. Nincs a **Radio Times**-ből vaskos dupla kiadás. Nincs **konyakos vaj**. (Pék 32)

A (8) példa reáliáiból véleményem szerint különösen félrevezető lehet a crackers – petárdázás megfeleltetés, mivel a magyar CNY-i olvasók számára a petárdázás inkább a szilveszterhez köthető.

A közvetlen átvétel műveletét a fordító főleg olyan esetekben alkalmazza, ahol a reália ismert a magyar olvasók számára, vagy a kontextusból világos lesz a jelentése. A (9) és a (10) példák olyan eseteket mutatnak, ahol a FNY-i reália ismert a magyar olvasóközönség számára is:

(9) That and the **pubs** and Branston pickle and country churchyards and a great deal else. (Bryson 340)

Ezért meg a **pubokért** meg a Branston savanyúságért meg sok minden másért. (Pék 84).

(10) Worse, she's wearing what I nervously call her Nike expression – the one that says, '**Just do it**.' (Bryson 379)

S mintha ez még nem lenne elég, arcán ott az a kifejezés, melyet idegesen Nike-arcnak hívok, s amely azt mondja: „**Just do it**”. (Pék 129)

Előfordulnak olyan esetek is, amikor a közvetlen átvétel esetében a reália nem feltétlenül világos a CNY-i olvasók számára, ami akár többlet feldolgozási energiát is megkövetelhet, mint például a (11) példában:

(11) He has, at conservative estimate, 6,100 pairs of running shoes, and every one of them represents a greater investment in cumulative design than, say, **Milton Keynes**. (Bryson 299)

Konzervatív becsléssel is legalább 6100 futócipője van, melyek mindegyikébe darabonként nagyobb tervezési leleményt investáltak, mint mondjuk amennyivel **Milton Keynes** bír. (Pék 35)

A tágabb szöveggörnyezetből sem lesz világos a magyar olvasók számára, hogy Milton Keynes az 1960-as években megtervezett város, amelyet a New Towns Act eredményeként, alaposan kidolgozott fejlesztési stratégia alapján terveztek (Morris 1997: 112–113).

Honosítás		Idegenítés	
kihagyás	25%	tükörfordítás	41,6%
jelentés, magyarázat betoldása	16,7 %	--	--
teljes átalakítás	16,7	--	--
Összesen	58,4 %	Összesen	41,6%

6. táblázat. Kulturális átváltási műveletek az összehasonlított reáliák esetében

Az összehasonlított reáliák esetében a fordító igen érdekes problémával szembesül, mivel a FNY-i szöveg szerzője a kettős reáliákkal honosító intralingvális kulturális átváltási műveletet (jelentések, magyarázatok betoldása) alkalmazott, melynek segítségével a FNY-i szöveget olvasó brit olvasók számára könnyítette meg a FNY-i szöveg megértését. A FNY-i szövegben hat összehasonlított reáliapárt találtam, ezeknek a fordításánál a fordító részben honosító, részben idegenítő stratégiákat alkalmazott. A kulturális átváltási műveleteket a 6. táblázat foglalja össze.

Az összehasonlított reáliák esetében is többször alkalmaz a fordító honosító műveletet, mint idegenítő műveletet, azaz ebben az esetben is helytállónak látszik Klaudy aszimmetria hipotézise.

A (12) példában a fordító kihagyja a brit reáliákat, és magyarázza az egyesült államokbeli reáliákat, azaz két honosító műveletre is találunk példát:

(12) This year between **Memorial Day** and **Labour Day** – our equivalents of the **May and August bank holidays** – Americans will spend \$2 billion on cinema tickets. (Bryson 388)

Ez évben **a háborús hősök emléknapja, a Memorial day (május 30.)** és **a munka ünnepe** (szeptember első hétfője) között az amerikaiak kétmilliárd dollárt fognak költeni mozijegyre. (Pék 140)

A (13) példában a fordító tükörfordítást alkalmaz:

(13) A **social security number** is approximately equivalent to the **British national insurance number**, but far more important. (Bryson 398)

A **társadalombiztosítási szám** nagyjából megegyezik az **angol nemzeti biztosítási számmal**, csak sokkal nagyobb szerepe van. (Pék 153)

5. Összegzés

A jelen tanulmányban azt vizsgáltuk, hogy Bill Bryson *Jegyzetek egy nagy országból* című, Pék Zoltán által fordított művében a reáliák fordításakor milyen stratégiákat alkalmaz a fordító. Eredményeink azt mutatják, hogy mind az önállóan álló, mind pedig az összehasonlított egyesült államokbeli és brit reáliák esetében a fordító gyakrabban alkalmazott honosító kulturális átváltási műveleteket, mint idegenítő átváltási műveleteket. Ezek az eredmények alátámasztják Klaudy kulturális átváltási műveletekre vonatkozó aszimmetria hipotézisét (2015).

Azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a jelen tanulmányban csak egyirányú (angolról magyarra) elemzést végeztünk, viszonylag kevés reália elemzésével; a kulturális átváltási műveletekre vonatkozó aszimmetria hipotézis igazolásához további vizsgálatok szükségesek.

Irodalom

- Drahota-Szabó E. 2015. *Fordíthatóság, fordíthatatlanság és ami közöttük van. A kultúraspecifikus nyelvi elemek átültetéséről.* Szeged: Grimm Kiadó.
- Heltai P. 2008. Kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása az *Under the Frog* című regényben. *Fordítástudomány.* X. év. 2. szám. 61–75.
- Klaudy K. 2001. Az aszimmetria hipotézis. In: Bartha M. (szerk.). *A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai.* Székesfehérvár: KJF. 371–378.
- Klaudy K. 2004. *Bevezetés a fordítás elméletébe.* Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. 2005. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába.* Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. 2015. A nyelvi és a kulturális aszimmetria hatása a fordításra. In: Gaál Zs. (szerk.). *Nyelvészet, művészet, hatalom. Írások Tóth Szegej tiszteletére.* Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Morris, E.S. 1997. *British Town Planning and Urban Design. Principles and Policies.* Harlow: Longman.
- Paloposki, O. 2011. Domestication and foreignization. In: Doorslaer, L. és Gambier, Y. (szerk.). *Handbook of Translation Studies 2.* Amsterdam: John Benjamins. 40–42.
- Venuti, L. 1998. *The Scandals of Translation. Towards an Ethics of Difference.* London and New York: Routledge.
- Vermes A. 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* VI. évf. 2. szám. 5–17.

Források

- Bryson, Bill. 2002. *Jegyzetek egy nagy országból.* Fordította Pék Zoltán. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Bryson, Bill. 2000. *Notes from a Big Country.* In: Bryson, Bill. *The Complete Notes.* London: Doubleday.

PETERECZ ZOLTÁN

Az amerikai sport- és politikai kifejezések magyar nyelvbe való átültetésének kérdései és problémái

1. Bevezetés

A mindennapi magyar közbeszédben rengeteg, az angol nyelvből átvett kifejezéssel találkozunk. Ez nem rossz vagy jó kérdése, hanem a velünk élő valóság. Nehéz ellene hathatósan tenni és talán majdnem felesleges is. Részben azért, mert az a kulturális dömping, amely országunkat éri, angol nyelven érkezik – elsősorban az Egyesült Államokból. Másrészt ez az angol nyelvbe burkolózott kulturális hatás könyörtelen sebességgel és kíméletlen empátiahiánnyal töri át az esetlegesen fennálló anyanyelvi gátakat. Meglehet, a védekezésnek léteznek különböző módjai, de a nyelv rugalmassága, állandó változásra való készsége és ennek következtében elkerülhetetlen változásai miatt érdemes okos taktikát választani. Ez pedig leginkább a kultúra megfelelő szintű közvetítésben rejlik. Azt valószínűleg egyik ország, illetve nyelv sem tudja megakadályozni, hogy újabb, elsősorban amerikai eredetű kifejezések lépjenek el, de megfelelő mechanizmusokkal ezeket észszerű kordában lehet tartani.

Az érem másik oldala az, hogy a gyors ütemben érkező nagy mennyiségű idegen szó, melyek közül igen sok a különböző szakzsargonok közé tartozik, nem feltétlenül baj, hogy megjelenik. Pontosabban fogalmazva, ezek megjelenése szinte elkerülhetetlen, mert az idegen kultúra különböző gondolatokkal, fogalmakkal és nyelvi kompozíciókkal alkotott meg bizonyos kultúraspecifikus elemeket, amelyek hazánkban korábban nem léteztek, illetve tekintélyes jelentéskülönbséget hordoztak. Így amikor megjelenik hazánkban

valami újdonság, és a mai technikának köszönhetően ez szinte egyik napról a másikra történik, a magyar nyelv nem áll készen annak lassú befogadására és integrálásra, hanem hirtelen, sokkszerűen kénytelen eltérni azt. Ennek azután az eredménye még több idegen eredetű szó a magyar nyelvben. Az igazi probléma szerintem abban rejlik, hogy a „közvetítők”, azaz azok az emberek, csoportok és különböző felületek, akik ezeket a terminusokat többé-kevésbé tudatosan próbálják megteremteni a magyar nyelvben, sokszor érdektelenséget mutatnak a szélesebb értelemben vett magyar társadalom ezen idegen szavak valódi értelmének megértésére és egészséges befogadására mutatott természetes hajlama iránt.

Nyilván több területet meg lehetne vizsgálni az előbb említett szempontból, de én két olyan területre szeretnék koncentrálni, amelyek szinte a mindennapi életünk részei, ha akarjuk, ha nem. Ez a két terület a sport és a politika. Mindjárt hozzá kell tenni, hogy az amerikai sportélet és politika nyelvi közegéről van szó. Ez nem azt jelenti, hogy más nyelvek, illetve más országok ne kölcsönöznének időről időre szavakat, akár ezeken a területeken is, de az amerikai dominancia mindkét területen elvitathatatlan, csakúgy, mint a zenében, étkezésben vagy akár az öltözködésben.

2. Az amerikai sportkifejezések átvételének akadályai

Az amerikai sportélet sok szempontból alapvetően különbözik az európai és így a magyar sporttól is. Ez különösen igaz az ottani legnépszerűbb csapat-sportokra, azokból is elsősorban az amerikai „találmányokra”, a baseballra és az amerikai focira. Noha mindkettő feltehetőleg egy brit sportból nőtt ki, jelsül a krikettből, illetve a rögbiből, Amerikában átalakították, továbbfejlesztették, és végezetül kifejezetten amerikai sporttá alakították őket, amelyek a világ szemében jól illusztrálják az Egyesült Államokat.

A baseball a legrégebbi bajnokságokba szerveződő csapatsport az Egyesült Államokban, az amerikai életforma és szabadidő egyik legjellegzetesebb megvalósulási formája. Szinte nincsen olyan amerikai kisiskolás, aki ne gyakorolná rendszeresen ezt a sportot, és ne álmodozna arról, hogy talán egyszer majd a profik között játszhat. Noha már Magyarországon is vannak baseball-csapatok, sőt szövetség és bajnokság is, a baseball ismerete nálunk gyerekcipőben jár. Ezt a tudásunkat leginkább amerikai filmekből meríthetjük, mi-

vel a számos sportcsatornát is hiába nézzük, ott nem fogunk baseballmeccset találni – annyira idegen számunkra ez a sport, hogy a minimális nézőszám miatt műsorra sem tűzik. A filmekben is inkább csak háttéreményként jelenik meg ez a sport, konkrét baseballról szóló film pedig nem lehet nagyon sikeres itthon, még akkor sem, ha Brad Pitt játssza a főszerepet.¹ Ha viszont ez így van, mi a baj azzal, hogy nem vagyunk tisztában a játékkal?

A probléma az angol nyelvből, illetve az amerikai angolból fakad. A hazai nyelvoktatásban az angol a legelső helyet foglalja el. Felesleges lenne akadémikus vitát nyitni arról, hogy a magyar nyelvoktatás mennyire eredményes, és egy magyar érettségiző valóban rendelkezik-e használható angol nyelvtudással, amellyel külföldön boldogul, akár a munkaerőpiacon is. Talán arról is hiábavaló vitatkozni, hogy a brit vagy az amerikai angolt kell-e előtérbe helyezni a hazai oktatásban, hiszen végtére is mindkettő angol, és függetlenül a számtalan, elsősorban szókincsbéli és kiejtés területén tapasztalható különbségtől, gyakorlatilag egy nyelv. Az viszont tény, hogy az átlag magyar ember, de különösen a magyar diák sokkal többet hallja az amerikai angolt a brit angolnál, és ez azért van, mert jobban elmélyed az amerikai kultúra által kínált szórakozási lehetőségekben (gondoljunk csak a filmekre, zenére vagy a videojátékokra). Ez viszont azt feltételezi, hogy talán szerencsésebb, ha jobban ismeri és megismeri az amerikai angol szókincszet, és itt érkezünk vissza a kiindulóponttra: a baseball az egyik komoly forrása az amerikai gondolkodásnak és ezáltal a nyelvnek. Bár a sorrendet fel lehet állítani fordítva is: a baseball annyira gazdag forrása az amerikai szókincsnek, hogy meghatározza – bizonyos értelemben – az amerikaiak gondolkodását is. A lényeg: ha valaki nem rendelkezik legalább alapvető ismeretekkel a baseballtról, számtalan alkalommal nem fog tudni eligazodni egy olvasás alkalmával vagy egy beszélgetés során a hallottakat illetően, mert azok sok esetben mind a baseballra lesznek visszavezethetők.

Érdeemes megvizsgálni néhány példát, hogy tisztábban lássuk, miről is van szó. Az egyik leggyakrabban használt és legjobban elterjedt kifejezés a *homerun*, amit jobb híján *hazafutásnak* fordítanak. A baseballnak ez az az eleme, amikor is az ütőjátékos úgy üti el a labdát, hogy azt az ellenfél nem

1 A 2011 végén hazánkban bemutatott *Pénzcsináló* (*Moneyball*) film nézettsége egy év alatt nem érte el a tizenötezret. Ezért az információért Kompák Jánosnak, a Filmtrailer.hu főszerkesztőjének tartozom köszönettel.

tudja elkapni és visszajuttatni a kiindulóhelyre, és az ütőjátékos végigszalad a pályán, és visszaérkezik a kiindulópontra, tehát „hazafut”, így szerevezve pontokat csapatának. Az amerikai angol nyelvben ezt a szót metaforikusan használják a sikerrel záruló cselekedetekre. Az élet bármely területén is ér el valamilyen jelentős rész- vagy teljes diadalt egy személy, könnyen lehet, hogy a *homerun* szót használják. A baseball játék ismerete nélkül ezt lehetetlen megérteni. A problémát igazán azt jelenti, hogy a tradicionális magyar sportterminusokkal sem igazán írható le a kifejezés. Maga a *gól* szó talán közvetít valamennyit belőle, de közel sem adja vissza az eredetét.

Ugyanilyen probléma elé állítja az embert a *to throw a curve ball* („csavart labdát dobni”) baseballkifejezés. Ez arra utal, hogy a dobójátékos a labdát csavarva dobja, tehát sokkal nehezebbé teszi az ütőjátékos számára, hogy az eltalálja. Ezt a mindennapi nyelvben a váratlan és a másikat felkészületlenül érő cselekedetre használják. A szó szerinti fordítás teljesen felesleges, és sehol sem vezet, ezért jó lenne megtalálni a magyar sport szótárából az ideillő legjobb formulát, amennyiben ez lehetséges. A nehézséget megint az jelenti, hogy az angolul tanuló vagy tudó magyar ember, mivel a baseballt nem ismeri, nem fogja tudni értelmezni a kifejezést első hallásra, és nem biztos, hogy a szövegkörnyezet kisegíti. Hasonló lehet az *in the bottom of the ninth* („a kilencedik végén lenni”), ami arra utal, hogy a baseballmérkőzés legutolsó fázisában jár a játék. Tehát ha valaki a mindennapi életben ezt használja, akkor arra utal, hogy nagyon kevés idő maradt valaminek a befejezésére. Magyarul talán a *nem sokkal a lefújás előtt* kifejezés jól visszaadja a jelentés értelmét, de első hallásra és komoly baseballismeretek nélkül megint elképzelhetetlen a kifejezés megértése szövegkörnyezettől függetlenül.

Szintén jellemző a *batting average* („ütőátlag”) szókapcsolat gyakori használata. A baseballban (is) hihetetlen fontossága van a játékosokat jellemző különböző statisztikáknak. Ez alapján lesz valaki igazi szupersztár, és köthet dollármilliókat érő sport- és reklámszerződéseket. Az egyik legfontosabb ilyen számítás, hogy egy ütőjátékos milyen százalékban képes eltalálni pontot erően a labdát. Metaforikusan ezt a kifejezést a mindennapi életben nagyon sokat használják a hosszabb távon való sikeresség mérésére. Hogy mennyire mélyen gyökeredző amerikai gondolatról van szó, arra jó példa Franklin D. Roosevelt elnöksége megkezdésekor, 1933-ban adott egyik rádióbeszède. Ebben azt mondta: „Nem számítok arra, hogy minden ütésemmel eltalálom

a labdát. Amit akarok az az, hogy a legmagasabb ütőátlagot érjem el, nemcsak a magam, de a csapatom számára is.”² Az elnök azért használta ezt a fajta nyelvezetet, mert így mindenki értette, miről is van szó. Fogalmazhatott volna másképpen is, de igen sokat mond az amerikai nemzetről – a gondolati és a lelkivilágról egyaránt –, hogy ő mégis ezt választotta, talán tudat alatt. Nyilván számos egyéb példát lehetne hozni, de a lényeg talán ennyiből is jól kiviláglik: a baseball alapos ismerete nélkül vagy azokra előzőleg talált és megtanult fordítások nélkül a magyar (vagy más kultúrából jövő) ember sokszor érthetetlen kifejezésekkel találja magát szemben.

Az amerikai foci is sok hasonló beszédfordulattal ajándékozta meg az amerikai angolt amellet, hogy sokan szinonimát látnak benne az amerikai életformára és az amerikaiak külpolitikájára. Noha sok szó és kifejezés sikeresen átültethető a magyarba (pl. *quarterback* – irányító vagy *touchdown* – gól), vannak nehezebben megoldható feladatok. Az egyik hazai sportadó rendszeresen közvetít amerikaifutball-mérkőzéseket, és ilyenkor hallani olyan kommentátori támadásokat a magyar nyelv ellen, mint: „Remek elfutás volt!”, vagy: „Ez után szép elkapás volt Jacksontól!” Ezek a szó szerinti fordítások, noha nyers formában visszaadják a jelentést, összességében azonban fülbántóak, és biztosan meg lehetne oldani magyarosabban is ezeket, például igei formában.

De hogy más, az amerikai foci nyelvéből adódó nyelvi problémát is felvessünk, itt van a következő eset. Az ilyen mérkőzésnek az egyik kedvenc pillanata lehet a *to throw a Hail Mary*, azaz egy „Üdvözlégy Máriát dobni”. Ilyenkor a mérkőzésből csak néhány másodperc van hátra, és az irányító előredobja a labdát abban a minimális reményben, hátha egyik játékosársának sikerül azt elkapnia és *touchdown*t, azaz gólt elérnie. A vallási eredet érthető: a fohászt mint utolsó reményt rebegi el az ember, és már csak az isteni csodában hisz – a játékban is egy szinte kilátástalan helyzetből való fordításról és győzelemről van szó. Mivel ez az esemény rendre feltűnik a meccseken, és az életben is gyakran kerülünk ilyen helyzetekbe, a kifejezés hamar polgárjogot nyert az amerikai angolban. Megint csak meg kell említeni, hogy az előbb említett értelmezési háttér nélkül a nyelv tanulója, de nem megfelelő módon ismerője értetlenül áll a hallottak jelentése előtt.

Hogyan lehet ezen a problémán segíteni? Elsősorban kulturális közvetítésel. Nyilván nem arról van szó, hogy feltétlenül szeretnünk kell ezeket az amerikai sportokat. De jelenlétüket és az amerikai kultúrára, életvitelre, va-

2 F. D. Roosevelttel rádióüzenete a Fehér Házból, 1933. május 7.

lamint elsősorban a nyelvre gyakorolt hatásukat nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Mivel a gyerekek többsége a különböző sportnemekre eleve pozitívan reagál, és a felénk áradó amerikai mozifilmdömpinget kikerülni nem tudjuk – ráadásul ebből a szempontból a fiatal nemzedék még sokkal jobban ki van téve ezek hatásainak az átlagnál –, fontos lenne velük konstruktívan megismertetni ezeket a sportokat, azok legfontosabb szabályait. A nyelvtanulók esetén pedig különös figyelmet kellene arra fordítani, hogy az ezen sportokból származó szavakat és kifejezéseket, illetve a belőlük fakadó metaforákat megismerjék.

3. Az amerikai politikai kifejezések problémái

Noha kifejezetten nem szeretjük, mégis meghatározza mindennapjainkat, és időről időre komolyan előtérbe kerül mindnyájunk életében: a politika. Ez nemcsak a hazai politikával van így, ami érthető is, de a világpolitikai folyamatokkal nemkülönben. Mivel az Egyesült Államok a világ legerősebb országa (katonai, politikai és kulturális téren biztos, de gazdaságilag is az egyik legmeghatározóbb), nem meglepő, hogy Magyarországon sem tekintünk, nem tekinthetünk teljesen közömbösen az ottani bel- és külpolitikai folyamatokra. Az amerikai belpolitika leglátványosabb időszaki *showja* a négyévenkénti elnökválasztás, aminek persze komoly külpolitikai vonzatai is vannak. Ez a hosszan tartó, iszonyatos energiát és pénzt felemésztő tipikusan amerikai műfaj, melynek egyes elemei egyébként hazánkban is kezdenek meghonosodni, érthetően a magyar közönséget is érdekli. Valakit természetesen jobban, másokat kevésbé. De míg a magyar átlagember nem biztos, hogy tudja, ki a spanyol miniszterelnök, a francia elnök vagy a német kancellár, azt szinte biztosan mindenki tudja, ki a mindenkori amerikai elnök.

A legutóbbi elnökválasztás (2012) remek alkalmat nyújtott az amerikai politikai kifejezések magyar nyelvben való használatának, illetve abba való átültetésének kísérletére, de természetesen igaz ez a jelenleg folyó 2016-os kampányra is. Mondani sem kell, kemény dióval állunk szemben. Az angolszász, de különösen az amerikai politikai berendezkedés igen távol áll a magyar politikai hagyományoktól, térben és időben egyaránt. Ennek elsősorban a történelem és a hatalmas távolság a magyarázata. Az elmúlt közel két és fél évszázad alatt kialakult és finomodott amerikai politikai intézményrendszer

a vele együtt járó nyelvi közeggel legtöbb szempontból teljesen idegen a magyar fülnek. Sokszor nincsen magyar szó egy-egy ottani szóra, kifejezésre, illetve fogalomra. Mégis amikor az ember a télen megkezdődő és november elejéig tartó időszak folyamán nézte, illetve nézi a magyar televíziós csatornákon az amerikai elnökválasztási kampánnyal foglalkozó tudósításokat és elemzéseket, sokszor megdöbbenéssel hallgatta, hogy repkednek a számos magyar számára minden bizonnyal érthetetlen terminusok. Nézzünk meg ezek közül néhányat!

A már említett különböző politikai berendezkedés folytán rengeteg szó van, amelyet az Egyesült Államokban napi szinten használnak, de magyarra nagyon nehéz jól lefordítani őket. Mi sem természetesebb, mint hogy sok szó nem okoz ilyen problémát. Gondoljunk csak a következő néhány szóra: *elnök (president)*, *alkotmánykiegészítés (amendment)*, *Legfelsőbb/Alkotmánybíróság (Supreme Court)*, *regisztrált szavazó (registered voter)*, *Kongresszus (Congress)*, *Szenátus (Senate)* vagy *Képviselőház (House of Representatives)*. Ezeknek a szavaknak a fordítása problémamentes. Persze mindjárt tegyük hozzá: ez nem jelenti azt, hogy a magyar átlagember mindig tudja, miről is van szó. Noha evidens, hogy az elnök az ország vezetője, és most már sok magyar tudja, mit is jelent regisztrált szavazónak lenni, az amerikai törvényhozás két házával sokan már nem tudnak mit kezdeni. De többé-kevésbé kiderül a hallgató, illetve olvasó számára, akár a szövegkörnyezetből, hogy a politika melyik ágáról van szó.

Nagyobb gondot okoznak azok a szavak, illetve kifejezések, amelyek konkrét lefordítása nem feltétlenül visz előre a megértésben. Ilyen lehet például a *fékek és ellensúlyok (checks and balances)* esete. Ez a több évszázados demokratikus elv, amelyet az Egyesült Államokban használtak először sikeresen a hatalmi ágazatok közötti viszonyokban, hogy azok egyike se tudjon a másik kettő fejére nőni (törvényhozó, végrehajtó és bírói ágról van szó), Magyarországon is létezik. De a kifejezés nem. Ez egy új keletű próbálkozás az angol terminus lefordítására, több-kevesebb sikerrel. Azt lehet mondani viszont, hogy nagyjában-egészében visszaadja és ritmikailag is követi az eredetét. Szintén problémás a *kormányzó (governor)* szó. No nem a lefordítása, mert azzal nincs gond. Ebben az esetben a jelentéssel van baj. Ez a szó régóta megvan a magyar nyelvben, jelentése vezető, valamilyen kisebb-nagyobb testület irányítója. Ha megkérdezzük tíz magyar embert, kilenc nem fogja tudni, hogy az amerikai vonatkozásban mit is jelent a szó. És éppen ez a probléma. Hiába kell a *governor* szót *kormány-*

zónak fordítani, ha ez magában nem közvetíti megfelelően a jelentést. Elég csak Horthy Miklóstra gondolni, akire valószínűleg a magyar nép nagyobb zöme a *kormányzó* szó hallatán asszociál. Az amerikai relációban használt szó viszont az egyes tagállamok élére választott vezetőt jelent. Eme magyarázat nélkül a szó nem képes jelentéstartalmát maradéktalanul hordozni. Szintén ide lehet sorolni a *jelölőgyűlés (caucus)* szót is. A probléma itt is onnan ered, hogy a magyar politikai életben nem ismert formáról van szó. Noha a fordítás jó, sajnos nem veszi figyelembe a szó másik jelentését, amely már nem az *előválasztások* (ez is egy érdekes kifejezés, ami nálunk nem létezik), hanem a kongresszusi munkában jelentkező párton belüli különböző irányvonalat jelenti, de azért frakcióról nem beszélhetünk.

De ezek még mindig csak a rágósabb falatok. Vannak kifejezetten olyan kihívások, amelyek szinte megoldhatatlan feladat elé állítják az embert. Nézzük például az *Electoral College* („elektori kollégium”) esetét. Ez a szó szerinti fordítás kevés embernek jelent bármit is. Az *elektor* szó még csak-csak derenghet valakinek történelemórákról, amikor a görög demokrácia volt a téma, de a *kollégium* szó Magyarországon a diákok szálláshelyét jelenti, és nem lehet alatta politikai testületet érteni. Szokták *elnökválasztó testületnek* is fordítani, amelyik biztatóbb kísérlet, de szintén problémás. Noha talán jobban közvetíti a testület funkcióját, igen eltorzítva mutatja azt be, amiből valaki azt gondolhatja, egy bizonyos testület választja az elnököt, és nem az emberek.³ Ebben az esetben is tehát egy nálunk ismeretlen fogalommal állunk szemben, és ez nagyon megnehezíti a fordítását. Sajnos csak hosszabb körülírással lehet a pontos jelentést kifejezni, ami felveti a kérdést: az a cél, hogy pontosan lefordítsuk szóról szóra a fogalmat, vagy az, hogy a hallgató és olvasó megértse, miről is van szó? Természetes, hogy a kettő között nyilvánvaló feszültség áll fenn. Amikor egy televízió stúdiójába behívnak egy „Amerika-szakértőt”, hogy segítsen az elnökválasztási kampányban eligazodni, ő a saját szakértelmével pontosan átlátja a kevésbé érdeklődő és a témában jártas magyar ember számára igen kusza helyzetet. Mivel az általában élő adásban a néhány perc múlva fenyegető reklámszünet miatt minél tömörebben és lényegre törőbben kell fogalmaznia, nem tud mindig mindent

3 Az *Electoral College* az adott tagállamokban nyertes pártok által megnevezett személyekből álló testület. Csak formálisan van felhatalmazva az elnökválasztásra, valójában a tagállami szavazás kimenetele a döntő.

megmagyarázni, és sokszor inkább a kompakt, de majdnem érthetetlen fordítás mellett dönt. De sajnos számos alkalommal találkozik az ember az eredeti angol szó többé-kevésbé magyaros kiejtésével is. Egyik út sem jó.

Szintén érdekes példa a *gerrymandering* („választókerület-manipuláció”). Ez egy bevett amerikai tradíció, miszerint a nyertes párt (Republikánus vagy Demokrata) átrajzolhatja az adott választókerületeket saját érdekeinek megfelelően. Noha a pár évvel ezelőtt bevezetett rendelkezések Magyarországon is hasonló dolgot intéztek elő, még sok időnek és számos hatalmi átrendeződésnek kell lezajlania, hogy a fogalom igazi értelmet nyerjen hazánkban. Az *affirmative action* („pozitív diszkrimináció”) kifejezés is igen komoly gondot okoz. Noha a fordítás elég frappáns, a társadalom alapszerkezete, illetve annak különbözősége az egyesült államokbeliétől megint értelemzavarhoz vezethet.

Gyakran emlegetett kifejezés minden negyedik évben tavasztól kezdve a *swing state* („billenő állam” vagy „hintaállam”) kifejezés. Ez megint egy amerikai politikai sajátosság. Néhány tagállam választási küzdelmei dönthetik el az egész ország elnökválasztási versenyének kimenetelét. A magyar politikában ez a gyakorlat és fogalom teljesen ismeretlen. Így megint adódik a kérdés: fordítsuk csak le, vagy adjunk hozzá elegendő magyarázatot, esetleg próbáljunk más megoldást?

Az „abszolút kedvenc” – és komoly tétet mernék tenni arra, hogy elsőre senki sem érti, mit is hall – a *lame duck period* („bénakacsa-időszak”) kifejezés. A terminus a novemberi választásoktól az új elnök beiktatásáig tartó időszakra utal, amikor is a még hivatalban lévő régi elnöknek a politikai mozgástere teljesen leszűkül, politikailag gyakorlatilag megbénul. Innen a *béna kacsa* kifejezés.⁴ A fő probléma az, hogy valószínűleg a magyar nyelvben nincs meg a természetes asszociáció: ha valaki azt hallja, „béna kacsa”, nem valószínű, hogy érti a fentebb említett jelentést. Sőt, a magyar nyelvben az utóbbi időben a *béna* inkább az ügyetlenre, semmint a mozgásképtelenre utal, noha a kapcsolat világos. További problémát jelenthet, hogy a magyar

⁴ Az eredeti kifejezés Angliából származik, ahol először a pénzügyi világban használták a 18. században. A *lame duck* („béna kacsa”) egyébként a többi madártól hátramaradt, leszakadt és így könnyen a ragadozó prédájává váló egyedet jelenti. Az Egyesült Államokban a mai politikai jelentését a 19. század második felében nyerte el.

nyelvben a *kacsa* ritka forrása közmondásoknak, szólásoknak.⁵ Noha a fordítás szó szerinti, és ritmikailag is nagyjából helyénvaló, első hallásra magyarázat nélkül teljesen érthetetlen. Itt is az információ hordozójának felelőssége, hogy megértesse hallgatójával vagy olvasójával, miről is van szó.

4. Sport és politika az amerikai angolban

További érdekesség és fordítási probléma, amikor a politikai nyelvben megjelennek a sportmetaforák, és ez számos alkalommal megtörténik. Ez az anyanyelvi hallgatók számára teljesen természetes, hiszen ebben szocializálódtak. De egy külföldi, angolul közepesen vagy annál gyengébben tudó ember számára hatalmas gondot jelent. Érdeemes megvizsgálni néhány példát.

Amikor a 2003-ban Irak ellen indított háború kapcsán Robert Gates védelmi miniszter azt mondta, hogy „fontos megvédeni ezt az országot az extrém erők 10 yardos vonalán és nem a mi 10 yardos vonalunkon” (a fordítás itt és a továbbiakban is a sajátom), akkor a már említett amerikaifoci-szabály és a játék lényegét nem ismerő hallgató értetlenül állt.⁶ A magyarban a labdarúgásból jól ismert fogalomról, a hazai csapat és az ellenfél *tizenhatosáról* van szó.

Az egyik ismert konzervatív politikai elemző pedig a következőképpen nyilatkozott: „A külpolitika olyan, mint amikor az ember a baseballban üt: ha az esetek 70%-ában sikertelen, a hírességek csarnokában végzi majd” (Kagan 2012). De ha korábbra nyúlunk vissza, ugyanezt találjuk. 1952-ben, a Lisszabonban tartott NATO-értekezlet után az amerikai külügyminiszter így értékelte a politikai találkozót: „A grand slamhez egész közeli dolog jött létre” (Acheson 1969: 626). Ismét, ha a baseball ismeretét nélkülözi az ember, és a magyar ember tipikusan ilyen, akkor a *grand slam* semmit sem mond. A kifejezés a már korábban említett *homerun* egy speciális esete, amikor is a lehető legtöbb pontot lehet szerezni egy jól eltalált ütéssel.

De visszamehetünk egészen a huszadik század elejéig, és hasonló jelenséget fogunk találni, ami jól bizonyítja, mennyire mélyen gyökeredző jelenségről van szó. Woodrow Wilson kampányát illetően a *New York Times* úgy nyilatkozott, hogy az elnökaspiráns számára „a tizedik bekezdés zajlik, és azt kívánja, hogy más jelöltek is előlépjenek és magukat feláldozó ütésekkel vé-

5 Az egyetlen ilyen kifejezés talán a *kacsalábon forgó palota*.

6 Robert Gates sajtótájékoztatója, 2007. május 9.

gezzenek” (Chace 2004: 153). Zavaros? A baseball ismerete nélkül természetesen az. Magyarul talán úgy lehetne fordítani a fenti mondatot, hogy „nem sokkal a lefújás előtt állunk, s jó lenne, ha más jelöltek sem vonakodnának egy esetleges öngóltól”. De hogy egy igazán régi példát is mutassak, a tizennyolcadik század vége felé a későbbi elnök, John Adams hazáját „futball-labdához” hasonlította az európai hatalmi torzsalkodások közepette (Adams 1853: 9).

És egy talán igazi unikum a végére, ami egyben az amerikai és brit sportmetaforikus gondolkodás közti feszültséget is mutatja. Az 1920-as évek második felében a Magyarországra akkreditált amerikai követ a következőt írta külügyminiszterének Magyarországról szóló aktuális jelentésében: „Mindez bizonyítja a Bethlen-kabinet által bejelentett politika észszerűségét, miszerint a jelen pillanatban Magyarország gazdasági pozíciója konszolidációjának szenteli magát – mialatt nem vesztegeti az időt, hogy minden alkalommal pontot szerezzen, amikor bármelyik ellenfele a hálóba juttatja a labdát”. A brit elemzők valamilye így reagált az olvasottakra: „Teniszre vagy kosárlabdára gondol?”⁷

Mindezek a példák remekül illusztrálják az amerikai emberek gyakori sportmetafora-használatát, amely alól természetesen a politikusok sem kivételek. Mindezek arra kell sarkallják az angol nyelvet tanítókat és tanulókat egyaránt, hogy az angol nyelvterületről érkező kulturális hatásoknak megfelelően tanítsák és sajátítsák el az angol nyelvet, különös tekintettel az előbb felvázolt problémás sportmetaforákra, kifejezésekre, politikai szóhasználatra és ezek keveredésére.

5. Gondolatok a lehetséges megoldásról

Mi lehet a megoldás? Többszörösen összetett a probléma. Nyilván az idegen kultúra számunkra ismeretlen fogalmakat hordoz, amelyekre sokszor nincsen magyar megfelelő. Ilyenkor nagy kérdés, hogy a szolgai fordítást kell-e használni, vagy szerencsésebb megpróbálni egy informatívabb fordítással előrukkolni. Alternatíva lehet a szó szerinti fordítás magyarázattal kiegészítve. Ez viszont inkább az írott formában érvényesülhet, bár ott is zavaróan

7 J. Butler Wright Frank B. Kelloggnek, 1927. november 10, Microfilm Publications, Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Austria-Hungary and Hungary, 1912–1929. Microcopy No. 708, Roll 8, 864.00/709. National Archives and Records Administration (NARA).

hat a túl sok lábjegyzet.⁸ Az élő televíziós műsorokban pedig végképp problémás a túlzó magyarázat. A néhány percbe belesűrített szakértői vélemény telis-tele lesz a fentebb említett és hasonszórú kifejezésekkel, hiszen a szakértő számára e kifejezések egyértelműek. Az átlag tévénéző viszont sokszor nem tudja dekódolni ezeket a terminusokat, és elveszti érdeklődését, pedig az eredeti cél ennek pontosan a fordítottja lenne. A meghívott szakértő viszont úgy érzi, nem bocsátkozhat gyakori és hosszas magyarázatokba a kifejezéseket illetően, mert akkor nem tudja elemzői feladatát teljességgel ellátni. Némileg egy 22-es csapdájával állunk szemben. A megoldás tehát máshol, más módszerben keresendő.

Megoldást kínálhat egy szélesebb értelemben vett nevelői feladat, amelyet értelemszerűen az iskolarendszernek kell ellátnia. Legalább négyévenként, amely időszak egyébként megegyezik a középiskolában töltött évek számával, egy-két órát rá kellene szánni, hogy a diákok jobban megismerkedjenek az amerikai politikai rendszerrel. Nem túl mélyreható ismeretek megszerzéséről van szó, de legalább egy reggeli elemző műsorban hallottakkal tudjanak mit kezdeni. Egy jól felkészült tanár maximum kétszer 45 percben be tudja mutatni és el tudja magyarázni az amerikai elnökválasztás lényegét és a leggyakoribb terminusokat – azok jó vagy kevésbé szerencsés magyar megfelelőivel. Így amikor egy jelenlegi vagy volt diák azt hallja, hogy: „Ha a most hivatalban lévő elnök nem képes legalább három billenő államban nyerni, béna kacsává válik késő ősszel, az elektori kollégium új elnököt választ, amit a fékek és ellensúlyok rendszerében felnőtt amerikai társadalom politikai bukásnak vesz”, többé-kevésbé érteni fogja, miről is van szó. A nyelvi órákon pedig értelemszerűen még célzottabban lehet és kell ezzel a kérdéskörrel foglalkozni a kifejezések metaforikus vonzata miatt. Mivel a sportok alapjában véve népszerűek, de a fentebb említett problémák miatt nyelvvezetükben az angolul tanulóknak érdemes valamennyire elmélyedni, ezekre is meg kellene találni azt az időt, amikor az országspecifikus sportok és azok nyelve bemutatható lenne a diákok számára. S mivel a két terület gyakran kapcsolódik össze, a sport és a politika területéről érkező metaforikus gondolat- és nyelvhasználat nagy szolgálatot tesz az angol nyelv tanulásakor.

Természetesen jogos a felvetés, hogy miért is fontos tisztában lenni ezekkel a szavakkal és kifejezésekkel. Miért is „kell” nekünk, magyaroknak tisztában lenni az amerikai politikai rendszerrel és különösen az elnökválasztás mecha-

8 Közismert, hogy a lábjegyzetek igen kis részét olvassák el, mint ahogy valószínűleg ez a sorsa ennek a lábjegyzetnek is.

nizmusával? A magyarázat kézenfekvő: az Egyesült Államok a világ legerősebb és ezért politikailag legjelentősebb állama. Bármit tesz, annak kihatása van a mi életünkre is, még ha sokszor csak áttételesen is. Ezért igenis fontos, ki lesz az amerikai elnök, és nem árt tudni azt sem, mi húzódik meg a háttérben, vagyis hogyan funkcionál az amerikai politikai szisztéma, legalább nagy vonalakban. Ez nem azt jelenti, hogy más államok politikai rendszereivel nem kellene tisztában lennünk. Ugyanígy fontos a brit, a francia, a német vagy az orosz minta ismerete is kielégítő szintig. És nem utolsó sorban nagyon fontos lenne, hogy az érettségiző diáknak legyen némi valós fogalma az Európai Unió felépítéséről és működési mechanizmusáról is, mely minket nagyon is közvetlenül érint. Ezek csak kitarító pedagógiai és oktatói munkával megoldható feladatok.

Ehhez kapcsolódik ebből a szempontból talán a legjelentősebb probléma: az átlag magyar diáknak vajmi kevés ismerete van a magyar politikai rendszer mibenlétéről, működéséről. Ennek nem csak a gyakori változás és az érdektelenség az oka. Ezen a területen elsősorban az iskolák dolga lenne előrelépni. Információt kell nyújtani, politikai ismeretekre kell a tanulókat megtanítani, hogy minél közvetlenebb tájékozottságot érjenek el. Beszélgetni kell velük és megtanítani őket arra, hogy tudjanak beszélni a témáról, a hazai politikai rendszer alapvető elemeiről és működéséről. Meg kell találni az időt és energiát, hogy a legfontosabb ismeretekkel rendelkezzen egy magyar ember, mire eléri a 18. életévét és rendelkezhet politikai akaratával. Példát vehetnénk e szempontból az Egyesült Államokról, ahol az Alkotmány és az ebből kinövő helyi és szövetségi politikai rendszer ismeretének átadása magas fokon áll. Magyarországon még nagyon sokat kell haladni ezen az úton, hogy sikeresek legyünk.

Irodalom

Acheson, Dean 1969. *Present at the Creation. My Years in the State Department*. New York: W. W. Norton & Company Inc.

Adams, Charles Francis (szerk.) 1853. *The Works of John Adams, Second President of the United States: with a Life of the Author, Notes and Illustrations*. Vol. 8 of Vols. 1-10. Boston: Little, Brown & Company.

Chace, James. 2004. *1912: Wilson, Roosevelt, Taft & Debs – the Election That Changed the Country*. New York, London, Toronto, Sidney: Simon & Schuster.

Kagan, Robert. 2012. Not Fade Away: Against the Myth of American Decline. *The New Republic*, 2012. január 17. Elérhető online: <http://www.brookings.edu/research/opinions/2012/01/17-us-power-kagan> (Letöltve 2012. 11. 24.)

ÖRSI TIBOR

A „sziget” szó használata a *Mandeville utazásai* című útleírásban és néhány bibliafordításban

1. Az *Île-de-France* kifejezés értelmezése

A Franciaország iránt érdeklődőket elgondolkodtathatja az *Île-de-France* kifejezés. Ha rátekintünk a mai Franciaország térképére, akkor láthatjuk, hogy így hívják Párizs környékét. 1976 óta ugyanis a korábbi *Région parisienne* helyett az *Île-de-France* kifejezés használatos, mely nyolc *département*-t foglal magában (Paris, Hauts-de-Seine, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Essonne, Val-d’Oise, Yvelines, Seine-et-Marne). Mindez kiderül többek között a *Petit Robert 2* (1991) második *Île-de-France* szócikkből.

A kifejezés eredetének tisztázásához természetesen történeti megközelítés szükséges. A *Petit Robert 2* első *Île-de-France* szócikke szerint ez „Franciaország történelmi tájegysége, amely a Párizsi-medence közepén helyezkedik el. Megközelítőleg a Szajna, az Oise, az Aisne és a Marne határolja (innen származik az île »sziget« név). Történelmi szerepe minden tekintetben fontos. Ez volt a Capeting monarchia bölcsője. Az itt beszélt dialektus (a francia) emelkedett ki a szomszédos nyelvjárások közül, és lett a francia királyság nyelve. Itt alakult ki a gótikus stílus, és számos királyi rezidencia épült itt.”

Vossler (1913: 27) azt írja, hogy az *Île-de-France* kifejezés először 1429-ben fordul elő. A Losique által szerkesztett *Dictionnaire étymologique des noms de pays et de peuples* (1971) szerint az elnevezés a XV. században alakult ki. Első attesztációja 1434-ből származik: *es pays de lisle de France*. Bloch (2011) adja meg a legkorábbi előfordulást. Azt állítja, hogy Froissart használja a kifejezést legelőször, mégpedig 1387-ben.

Az egyik nagy francia egynyelvű szótár, a *Grand Robert de la langue française* hasonló magyarázatot ad az *ÎLE* szócikken belül szereplő *Île-de-France* kifejezésre: „Ez a neve annak a tartománynak, ahol Franciaország első politikai központja kialakult, és amelyet a Szajna, az Oise, a Marne és e két utóbbi mellékfolyói határolnak.”

A *Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára* (Kiss 1988) szerint e kifejezés jelentése „tulajdonképpen Franciaország szigete”. Az 1429 óta adathozható név a francia királyság magvát alkotó tartománynak a szigetszerű voltára utal: öt folyó, éspedig a Marne, a Szajna, az Oise, a Thève és a Beuvronne határolja”.

Meggyőző-e ez a magyarázat? A „határfolyók” száma és neve sem egyezik. Kételyeink akkor támadtak, amikor *Jean de Mandeville lovag utazásait* tanulmányoztuk már hosszabb idő óta. A következőkben az *Île-de-France* kifejezésnek egy lehetséges másik magyarázatát kíséreljük meg megadni. Ehhez azonban röviden ismertetni kell a művet, melynek francia nyelvű eredetije szolgálhat bizonyítékkal.

2. Jean de Mandeville

A középkor folyamán a Szentföldre vezető zarándokútvonalakat és az európaiak által alig ismert Ázsiát vagy Afrikát bemutató hiteles vagy hitelesnek vélt útleírások és útikalauzok nagy népszerűségnek örvendtek. Ezek egyike a *Jean de Mandeville lovag utazásai*. Az erre vonatkozó tények ismertetéséhez a *Dictionnaire des Lettres Françaises*-ben (Grente 1992) szereplő adatok szolgálnak alapul. Bár a mű keletkezése körül sok a bizonytalanság, annyi többé-kevésbé biztosra vehető, hogy az eredeti változat 1357 körül készült francia, azaz korai középfraancia nyelven, valószínűleg Liège-ben. Mandeville feltehetőleg angol származású volt, és 1372-ben halt meg.

A mű a középkorban rendkívül népszerű volt. Ezt bizonyítja a tíz nyelven (francia, angol, latin, német, holland, cseh, olasz, spanyol, ír) fennmaradt több mint 250 kézirat és az 1600 előtt megjelent 90 nyomtatott kiadás. A legrégebbi francia verziót 1371-ben másolták, az első nyomtatott francia kiadás 1480-ból származik. A legelső angol fordítás 1390 előtt készült. A mű Angliában tartotta meg legtovább népszerűségét. 1496 óta folyamatosan kiadták a „tudós angol utazó” művét. Az angol próza atyjaként is emlegették. Angol és belga középkorkutatók vehemensen követelték maguknak0

a Mandeville név mögött rejtőző igazi személyt. 1830-tól kezdődően bebizonyosodott, hogy valójában nem is utazott, hanem korábbi szerzők műveiből ollózta össze a sajátját. Ettől kezdve mint a „nagy hazudozó” élt a köztudatban. Hajdani népszerűségének azonban ez a felfedezés már nem tudott ártani.

Maga a mű két részre osztható. Az első rész a Szentföldre vezető útvonalakat és magát a Szentföldet mutatja be, a második pedig azt, ami azon túl van, egészen Kínáig és Szumátráig. Útleírásról lévén szó, sok földrajzi fogalommal is találkozunk. Ezek egyik kulcsszava modern francia helyesírással az *île* szó, amelynek mai és régebbi általános jelentése is: „sziget”.

3. A francia *île* és az angol *isle* és *island* szavak etimológiája

A fenti három szó etimológiájának ismertetésénél elsősorban a *Chambers Dictionary of Etymology* (Barnhart 2000) szótárra támaszkodunk. A mai francia *île* szó a vulgáris latin **isula* etimonból származik, melynek klasszikus latin megfelelője az *insula* alak. A korai francia nyelvben a szó alakja *isle* volt, de mivel az *s*-et nem ejtették, végül elhagyták írásban is. Ebben a formában került át a szó a középanyol nyelvbe. Mandeville bizonyos kéziratai az *île* alak helyett az *yle* írásmódot is használják. A korai középfraancia nyelvben, tehát a *Mandeville utazásai* francia eredetije keletkezésének időpontjában restaurálták az *s*-et az írott alakban, mivel az szerepel a klasszikus latin *insula* szóban, és ekkortájt ezt tekintették etimonnak. Azonban továbbra sem ejtették. Ez az *isle* írásmód használatos az általunk használt Warner-féle francia szövegkiadásban is. A mai francia nyelvben, mint azt tudjuk, *île* az írott forma. A XVI. században, a későbbiekben általánossá vált gyakorlatnak megfelelően a szóban szereplő néma *s* helyett az azt megelőző magánhangzó kap egy *accent circonflexe*-et. Angliában a XV. századtól kezdték használni az etimológus *s* betűt, amelyet a XVI. században egyre gyakrabban alkalmaztak. Végül 1700 körül az *isle* alak teljesen kiszorította az *ile*-t.

Vizsgált szavunknak az angol nyelven belüli viszonyosságait tovább bonnyolította az a tény, hogy összetévesztették a mai *island* szó eredetijével. Az *island* és az *isle* szavak etimológiai szempontból teljesen különbözőek. Az *island* az óangol *igland* alakra vezethető vissza, és két elemből tevődik össze: *ig* és *land*. A *land*, mint ahogy azt sejtjük, „föld”-et jelent. Furcsa módon az *i* elem külön szóként is előfordul az óangolban, mégpedig „sziget” jelentés-

ben. Így tehát az *igland* szót tulajdonképpen „szigetföld”-ként értelmezhetjük. Ennek az *ig* szónak a maradványait tartalmazza sok angliai helynév, mind például a *Chertsey*, *Lindsey*, *Mersea* szavak utolsó szótagjai, vagy az angol történelemből jól ismert *Runnymede* *y* eleme. Az említett *ig*, *ieg* elem külön figyelmet érdemel, hiszen az óangol *ea* „folyó” szóval áll rokonságban, megfelelő alakja a legtöbb germán nyelvben megtalálható, és végső soron a latin *aqua* „víz” szóból származtatható, mégpedig egy „víz”, „vízzel kapcsolatos”, „vízparti”, „vízzel körülvett terület” metonimikus jelentésváltozás és megfelelő hangtani levezetés alapján.

De miért szerepel *s* betű a modern angol helyesírás szerinti *island* szóban? A XV. századtól kezdve előfordulnak *ile-land* alakok is. Ezek arról tanúskodnak, hogy már akkor is úgy érezték, hogy az összetétel első tagja az ófrancia *ile*-ből származik. Innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy az *ile*, *isle* alakok hatására egy *s*-et adjanak az *ile-land* szóhoz, és a XVI. századtól kezdve fordulnak elő olyan alakok, mint *isle-land*, *ysle-land* és a ma is használt *island*. A modern angol nyelvben az *isle* szó a földrajzi nevek kivételével már archaikusnak számít, az általánosan használt szó az említett germán eredetű *island*.

Az általunk tanulmányozott szó jelentéstani és alaktani kérdésköréhez kapcsolódik még a modern angol *aisle* szó is, melynek jelentése: „templomi oldalhajó”, „oldalfolyosó”. Ennek közvetlen forrása az ófrancia *ele*, *eale* „szárny”; „seregszárny”, amely a latin *axilla* „hónalj” szóból származik, az pedig az *ala* „váll”, „hónalj”; „szárny”, „seregszárny” szó kicsinyítő képzős alakja. A francia nyelvben a XV. században latin mintára *aelle* alakra változtatták, majd pedig a XVI. században lett belőle *aele*, *aile*. Ebben a két évszázadban a francia nyelvben az *aisle* alak is előfordult, amely a középkori latin *ascella* írásmódot igyekezett követni. Ez volt ugyanis a klasszikus latin *axilla* szónak megfelelő általános kifejezés az „épületszárny” fogalmának jelölésére. Az angol nyelvben a XV. században a „sziget” jelentésű *ile*, *yle* szóval összetévesztették. Talán amiatt, hogy a templomnak egy jól elkülöníthető részét jelentette. 1700 körül az *isle* szóhoz hasonlóan ezt a szót is *s* betűvel, azaz *isle* alakban írták, később pedig a francia *aile* alaknak megfelelően *aisle*-nak. A mai angol *aisle* írásmód tehát az angol *isle* és a francia *aile* szavak kereszteződéséből jött létre, és nincs közvetlen kapcsolata a korábbi francia *aisle* szóval. A latin *ala* alakot a középkori nyelvhasználatban összetévesztették a latin *aula* szóval is, amelyet azután szintén összetévesztettek az ófrancia *alee* „menés”; „növé-

nyekkel határolt út” szóból kialakult angol *alley* („út”, „átjáró”; „növényekkel határolt út”; „templomi padsorok közötti átjáró”) szóval. Mindez további jelentésbeli zavarokat okozott.

4. A *Jean de Mandeville utazásainak francia eredetijében előforduló példaanyag*

Jean de Mandeville utazásainak francia eredetijében a középfrancia *isle* szó azonban egy másik jelentésben is szerepel, ami a francia nyelvtudományban ismereteink szerint még nincs dokumentálva. Az *isle de Cathay* (21/44; 105/26) kifejezésben *Cathay* Kínát jelenti, és az egész nem értelmezhető „sziget”-ként. Néhány sorral később pedig a *prouince de Cathay* (105/26) kifejezéssel találkozunk, amely szinonimája az előbbinek. *Byboth* „Tibet” (153/29) esetében sem beszélhetünk szigetről. A *Valle Perillouse* (138/31), azaz a „veszélyes völgy” is „szigetekkel” határos.

Éppen ezért módszeresen áttanulmányoztuk a mű középfrancia eredetijéhez legközelebb álló szövegkiadást (Warner 1889), és külön-külön értelmeztük az *isle* minden előfordulását, ami sok esetben nem volt könnyű, hiszen a Mandeville-t tanulmányozó filológusoknak sem sikerült minden helyszínt azonosítani. Mandeville különben is teljesen szabadon bánt forrásaival. Néha csak kitalált országokról van szó. Ahol tengerparttal rendelkező területet ír le, mint például *Calonak* (Kambodzsa) esetében, mi ezeket is automatikusan szigetnek vettük. Mandeville nagyon sok forrásművet használt. Ceylont például kétszer is bemutatja. Először *Silba* néven Odoric de Pordenone *Itinerarius* című útleírása alapján, majd pedig *Taprobane* néven Vincent de Beauvais művét követve, aki maga is egészen Pliniusig visszavezethetően korábbi szerzők műveit használta fel.

A *Mandeville utazásaiban* az *isle* szó összesen 196 esetben fordul elő. „Sziget”, „félsziget”, „tengerrel határos terület” jelentésben szerepel 118 alkalommal (60,2%). Ezek között található háromszor az *isle de mer* „tengeri sziget” kifejezés, amelynek nyilvánvalóan a jelentést szűkítő szerepe van. „Ország”, „táj”, „vidék”, tehát egy laza földrajzi egység jelölésére szolgál 26 esetben (13,3%). 52 előfordulásnál (26,5%) pedig nem lehet eldönteni, hogy mi a szó pontos jelentése. A szövegben mutatkozó ellentmondások miatt ezek a számadatok csak a körülbelüli arányok szemléltetésére szolgálnak, semmiképpen sem tekinthetők pontosnak.

5. További francia példák hiánya

Deluz nagyszabású monográfiája (1988: 127–146) egy fejezetet szentel „Mandeville földrajzi nyelvezetének”. A következőket állapítja meg:

« Les termes *terre, pays, île* sont assez proches l'un de l'autre. Il faut remarquer notamment qu'*île* n'est pas associé de façon privilégiée à *mer*, pas plus d'ailleurs que *mer* à *île*, et que l'ensemble des connotations est plus du domaine économique (*cultures, ressources minières, métier*) ou politique (*royaume, posséder, pouvoir*) qu'hydrographique. [...] *L'île* apparaît monde clos, parfois mesuré, mais mal localisé. Elle est monde lointain, étrange, et lieu par excellence des merveilles. » Selon Deluz, « des trois mots associés en archipel sémantique (*île, insularité, isolement*), c'est surtout le troisième qui semble occuper ici la première place. »

[A *föld, ország, sziget* terminusok eléggé közel állnak egymáshoz. Meg kell azonban jegyezni, a *sziget* nem kapcsolódik privilegizált módon a *tengerhez*, semmiképpen sem jobban, mint a *tenger* a *sziget*hez, és hogy a konnotációk összessége sokkal inkább gazdasági jellegű (*mezőgazdasági kultúrák, ásványkincsek, mesterség*) vagy politikai jellegű (*királyság, birtokolni, hatalom*), mintsem hidrográfiai. /.../ A *sziget* zárt világnak tűnik, néha megmérhető, de nehezen lokalizálható. A szemantikai archipelagust alkotó három szó közül (*sziget, insularitás, elszigeteltség*) főleg a harmadik tűnik dominánsnak.]

Az *Utazások* korai kiadásai még ősnymotványnak számítanak. Francia nyelvterületen nagyon sokáig nem adták ki újra a művet. Modern francia kritikai kiadása csak 2000-ben jelent meg, a már említett Deluz kutatásainak köszönhetően. Talán a francia szövegkiadás hiánya, illetve a régi szövegek hozzáférhetetlensége miatt van az, hogy a mű nem szerepel a nagy francia általános, nyelvtörténeti vagy etimológiai szótárak korpuszában, így például a *Französisches etymologisches Wörterbuch* (Wartburg 1928–1970) korpuszában sem. A *FEW*-ben szerepel egy, a román nyelvekben kifejlődött jelentés az *INSULA* címszó alatt: „gelände längs eines flusses, schwemmland, gebüsch auf diesem land”, azaz „folyó menti terület”, „feliszapolt terület”, „az ezen nőtt csalit”. Azonban ez a jelentés sincsen francia példával dokumentálva. A Tobler-Lommatzsch-féle *Altfranzösisches Wörterbuch* (1925–1976) na-

gyon gazdag példaanyaga nem tartalmaz Mandeville-től származó példákat, jelentéseket pedig különben sem ad meg, hanem korábbi szótárak által meghatározott jelentésekre utal.

6. Közéangol nyelvi bizonyítékok

Megtalálható viszont a jelentés a közéangol nyelvben, mint ahogy ez kiderül a *Middle English Dictionary* (Kurath et al. 1954–2001) példaanyagából. Ez a közéangol nyelvet igen gazdag példaanyaggal illusztráló monumentális szótár a műnek az 1400 körül készült közéangol fordításainak két kéziratát is feldolgozza korpuszában. Az ILE címszó 2a. (a) bekezdése alatt a következő jelentést adja: „A domain, realm, province.” Lehetséges értelmezések: *domain* „fennhatóság alatt álló terület”, „(gyarmat)birtok”; *realm* „királyság”, „birodalom”, „állam”; *province* „tartomány”, „vidék”.

6.1. A *Middle English Dictionary* idézetei

A *Middle English Dictionary* nyolc példát sorol fel hét műből, melyek között olyan általánosan ismert remekművek is találhatóak, mint a *Piers Plowman* és a *Pearl*. Bizonyos esetben átvitt értelműnek is felfoghatjuk a jelentést, mint ahogy a magyarban is beszélhetünk „a boldogság szigetéről”. A példák többsége azonban egyértelmű. Vegyük ezeket sorra:

(1) c1400 (a1376) PPl.A(l) (Trin-C) 2.63: *With þe kingdom of couetise I croune hem togidere; And al þe **Ile** of usurie, & auarice þe faste, Glotonye & grete othes, I gyue hem togidere.* [A kapzsiság királyságával együtt megkoronázom őket. És az uzsoráskodás és a makacs fősvényesség, a falánkság és a nagy káromkodások egész országát nekik adom együttesen.]

(2) c1400? (c1380) Pearl 693: *Lo, yon louely **yle!** Þou may hit wynne if þou be wy3te.*

[Nézd ezt a szép országot! Elnyerheted, ha derék ember vagy.] (Isten királyságáról van szó.)

(3) (a1420) Lydg. TB 1.7: *In þe regne & lond Thesalye... Pelleus... Helde the lordschipe and the regallye Of this Yle.* [Tesszália királyságban és országban Pelleusz volt az úr, és ő birtokolta ennek az országnak a királyi jogait.]

(4) ?a1425 (c1400) Mandev.(l) 179/15: *From þens gon men... þorgh þe lond of Prestre John, The grete Emperour of Ynde, And men clepen his roialme the yle of Pentoxoire.* [Onnan az ember India nagy császáranak, János Papnak az országán át megy, és az ő királyságát Pentoxoire országának hívják.] A francia eredetiben (nem szerepel a MED-ben): Warner 136/48-49: *De la vait homme par mointes iournes par my la terre Prestre Iohan, ly grant emperour de Ynde; et appelle homme soun roialme Lisle Pentoxoyre.*

(5) (?a1439) Lydg. FP 5.1367: *Afer translatid was the regeoun, With al ther iles, vnto thobeissaunce Of them of Rome.* [Azután az a vidék minden hozzá tartozó területtel és azok engedelmeskedésével együtt Rómának lett átadva.]

(6) c1450 (?a 1400) Destr.Troy 101: *In Tessaile.. A prouynce appropret aperte to Rome, An yle enabit nobli and wele.* [Tesszáliában, amely egy nyíltan Rómának juttatott tartomány, egy nemesen és jól lakott sziget.]

(7) c1450 (?a1400) Wars Alex. 1039: *He... caires... Ouer þe ythes in-to Italee, & þat Ile [vr. þa ylez] entirs.* [Átmegy a hullámokon túlra Itáliába, és belép abba az országba.]

(8) Ibid. 2116: *So fares he furth to Frigie, a-nopire faire Ile.* [Így megy tovább Frígiába, egy másik szép országba.]

6.2. Megjegyzések a *Middle English Dictionary* példáihoz

Az első két mű, tehát a *Piers Plowman* és a *Pearl*, nem francia művek fordításai, hanem eredeti alliteráló verselésű angol művek. A harmadik idézet John Lydgate *Trója-könyvéből* való, amely latin nyelvű prózai mű alapján készült. Az ötödik példa szintén Lydgate-idézet, mégpedig Boccaccio egyik műve

francia fordításának angol nyelvű verses „továbbfordítása”. A hatodik, hetedik és nyolcadik példa szintén az angol irodalomban az alliteráló költészet újjászületéseként emlegetett áramlat jegyében fogant művekből származik, a két utolsó ugyanabból a műből. Ezek forrásaként szolgálhattak francia vagy latin nyelvű minták. A *Middle English Dictionary* a negyedik példát vette Mandeville-től. Ebben látható, hogy az India földrajzi nevet a középkorban tágabb értelemben használták. Pentoxoire-t Mandeville egyik forrásmunkája Ázsia belsejébe, a Sárga-folyó felső szakaszára, azaz belső szárazföldi területre teszi.

6.3. A *Middle English Dictionary* példainak összegzése

A *Middle English Dictionary*ben található nyolc példáról összefoglalóan a következőket mondhatjuk el. Az első idézetben a középanyol *ile* szó átvitt értelemben szerepel. A további példák bizonyítják, hogy vizsgált szavunknak létezett a XIV. század végi és a XV. századi középanyol nyelvben egy viszonylag jól dokumentált jelentése. Úgy tűnik, hogy az ófrancia nyelvből átvett „sziget” jelentésű *isle* szó a középanyol nyelvben átmeneti jelentésváltozáson ment keresztül, amely azonban nem vált általánossá. Egy későbbi jelentésváltozás után az eredeti és a mai nyelvnek is megfelelő jelentéstartalmát nyerte vissza. A hét példa közül kettő esetében biztos, hogy francia eredeti alapján készült, kettő esetében biztos, hogy nem francia mű fordításával van dolgunk, így megállapítható, hogy ez a jelentés létezett az akkori angol nyelvben.

E jelentésváltozás a francia nyelvben azonban már a XIV. században lejátszódhatalott. A *Mandeville utazásainak* keletkezési ideje, mint már mondtuk, 1357. Különben is ez az az időszak, amikor a francia jövevényszavak a legnagyobb ütemben áramlanak az angol nyelvbe. Az *ile* szó alapjelentésének első előfordulását az angol nyelvben az *Oxford English Dictionary* (2009) egy 1297-ből származó példával illusztrálja, a *Middle English Dictionary*ben szereplő első előfordulás dátuma c1300 (?c1225).

A középanyol nyelvállapotban kimutatható jelentés, illetve a feltehetőleg annak okául szolgáló, de a középanyol nyelvben eddig csak a *Mandeville utazásaiban* fellelhető jelentés alapján értelmezhető másképpen az *Île-de-France* kifejezés.

7. Miért csak az angol nyelvben van dokumentálva az „ország” jelentés?

Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem szerepel egy fontos szó fontos jelentése a nyelvtörténeti szótárakban? A *Mandeville utazásai* mind korabeli, mind mai angol nyelven, a különböző kéziratok alapján készült kiadásokban folyamatosan rendelkezésre állt. Összesen 65 kiadást ért meg, csak a XX. században hússzor adták ki. Ezzel szemben a két utolsó francia nyelvű kiadás 1729-ben és 1735-ben jelent meg Hollandiában, azt megelőzően Franciaországban pedig csak 1550 és 1560 között.

Eredeti középfraancia nyelvű szövegkiadás is mindössze kettő létezik. Mindkettő angol szövegkiadás, amelyhez mellékeltek egy-egy francia szöveget is. Az egyik a már említett 1889-es Warner-féle londoni exkluzív kiadás. Egyes források szerint mindössze tíz példány készült belőle. A másikat 1953-ban a *Hakluyt Society* adta ki ugyancsak Londonban, de ez is nagyon nehezen hozzáférhető. Mivel megfelelő szövegkiadás nem állt rendelkezésre, még a legjobb szándék mellett sem tudták volna felhasználni a jelentősebb francia nyelvtörténeti szótárak által felhasznált korpuszban, legfeljebb kéziratok alapján. A *Mandeville utazásai* (*Mandeville's Travels*) elsősorban Angliában volt nagyon ismert és népszerű. Ismertségét és népszerűségét is ott őrizte meg. Saját kutatásainkat is Seymour (1967) középangol nyelvű szövegkiadása és Mandeville-re irányuló angol nyelvű publikációi segítették.

A frankofón nyelvtudomány néhány, főleg belga kutatótól eltekintve igen mostohán bánt a *Mandeville utazásaival*. Pedig Mossé (1955) egy cikkében melegen ajánlotta ezt tanulmányozásra. Csak 1993-ban jelent meg az első modern francia fordítás. Ennek készítője, Deluz, aki egyben jegyzetekkel is ellátta a művet, fordításában a mai francia *île* szót használja következetesen. Nem tér ki annak speciális mandeville-i értelmezésére. Deluz 2000-ben jelentette meg a mű első francia kritikai kiadását, de abban sem foglalkozik a *sziget* szó sajátos jelentésével.

Összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg. Feltételeztük, hogy az *Île-de-France* kifejezésben szereplő *île* szó esetleges jelentése a ma elfogadott magyarázattól eltérően nem „sziget”, hanem „ország”. Ez a jelentés francia nyelvű irodalmi művek vagy szótári adatok közül mindössze a *Mandeville utazásai* című 1357 körül írt útleírásban fordul elő, abban viszont tömegesen.

Közvetett bizonyítékul szolgált, hogy az ófrancia nyelvből a középgangolba átkerült jövevényszónak a XV. században létezett ilyen jelentése az akkori angol nyelvben, ami viszont jól dokumentált a különböző szerzők által írt művekben.

Ahhoz, hogy az *Île-de-France* kifejezés itt javasolt értelmezése szilárdabb alapokon nyugodjon, kívánatos lenne az *isle* szó új jelentésére, erre most már figyelve, más régi francia szerzőktől is példákat találni. Elsősorban Mandeville forrásait volna érdemes behatóan tanulmányozni. Sajnos ezekhez szinte lehetetlen hozzáférni.

Érdekesképpen megjegyezzük, hogy Marco Polót általában nem tekintik Mandeville forrásának. Seymour (2002: 137) viszont kiderítette, hogy maga Mandeville ugyan nem használta fel Marco Polo munkáját, Mandeville egyik forrása, Odoric viszont „beszámolójának jelentős részét alapozta Marco Polo művére”. Mindazonáltal mégiscsak akad egy figyelemre méltó példa a *La Description du Monde* (Badel 1998: 455) cím alatt kiadott műben. Polo szigetnek tartja Afrika keleti partvidékét, amelyik Zanzibárral szemben helyezkedik el. A sziget nevét is átveszi, és a partvidékre alkalmazza:

(9) *Zanquibar est une grant isle et noble, et dure environ .II^M. milles.* (454. o.)
[Zanzibár egy nagy és nemes sziget, és körülbelül 2000 mérföld hosszú.]

Az a tény, hogy a (9) alatti példában *Zanquibar* az afrikai kontinenst jelöli, inkább a kor földrajzi ismereteinek állapotára utalhat, és nem tudatos szóválasztás eredménye. Az idézett kiadásban Polo nem használja az *île* szót a mandeville-i értelemben. Tovább kell kutakodni térben és időben, hogy megfelelő analógiára bukkanjunk. Az áhított és széles körben elterjedt analógiát a *Vulgata* bibliafordítás *insula* szavának lehetséges fordításaiban véljük felfedezni.

8. Az *insula* szó *Vulgata*-beli használata

A bibliai szövegek figyelmes olvasójának feltűnhet *sziget* szó sajátos használata. A magyar *sziget* szó a latin *insula* szót fordítja, amelyik 51 alkalommal fordul elő a *Vulgatában*. Több fordításban elsikkadnak a szó jelentésé-

nek sajátosságai. Ezzel szemben a különböző nyelveken hozzáférhető kritikai kiadások kiemelik a szó jelentéseinek különbözőségét. A *Dictionnaire de la Bible* (1992) SZIGET szócikkéből megtudhatjuk, hogy

« les termes hébreu et grec correspondants, *hiyyim* et *nésoi*, peuvent désigner dans l'Ancien Testament [...] aussi bien les rivages continentaux que les îles proprement dites. [...] Parfois les auteurs bibliques entendent par « îles lointaines » un outre-mer dont ils ne font encore que soupçonner l'existence et réputé quasiment inaccessible ; mais ce sont naturellement les îles et les rivages de la Méditerranée orientale [...] qu'ils évoquent le plus souvent. [...] Même les dénominations apparemment précises, telles que *île de Kaphtor* ou *île d'Élisha* paraissent couvrir une région plus vaste que l'île de Crète en Jérémie, ou la côte orientale de Chypre en Ézéchiél. »

[*Hiyyim* és *nesoi*, a megfelelő héber és görög terminusok az Ószövetségben egyaránt jelölhetik a kontinentális partvidékeket és a tulajdonképpeni szigeteket. /.../ A bibliai szerzők néha „távoli szigetekben” olyan tengeren túli területeket értenek, amelyeknek a létezését még csak gyanították, és szinte megközelíthetetlennek tartották. De természetesen a Földközi-tenger keleti részének szigeteire és partvidékeire utalnak leggyakrabban. /.../ Még az olyan pontosnak tűnő megnevezések is, mint *Kaftor szigete* vagy *Elisa szigete* nagyobb területnek felelhetnek meg, mint Kréta szigete Jeremiásnál vagy Ciprus keleti partvidéke Ezékielnél.]

Egyetlen példa kiválasztása elég a fordítások különbözőségének (Izajás 42,12) bemutatására.

(10a) Vulgata: *ponent Domino gloriam et laudem eius in insulis nuntiabunt*

(10b) Jérus: *qu'on rende gloire à Yahvé, qu'ils annoncent sa louange dans les îles.*

(10c) Pléiade: *Qu'ils rendent gloire à Yahvé, qu'ils annoncent sa louange dans les îles!*

(10d) TOB: *qu'on rende gloire au SEIGNEUR, qu'on publie dans les îles sa louange!*

(10e) ABU: *Que les populations lointaines rendent hommages au Seigneur et le louent haut et fort!*

(10f) Oxford: *Let the coasts and islands ascribe glory to the LORD; let them sing his praise.*

(10g) Neov.: *Adjanak az Úrnak dicsőséget, és dicséretét a szigeteken hirdessék!*

„A szigeteken” formula szerepel legtöbbször. A *Bible de Jérusalem* (1998) kizárólag az *île* „sziget” szót használja. Meg kell azonban jegyezni, hogy a vizsgált négy francia bibliafordítás közül ez az egy nem ad jegyzeteket. A *Bible de la Pléiade* (1959) korábbi lábjegyzetekre utal vissza. A *Traduction œcuménique de la Bible* (1992) ugyancsak korábbi előfordulások magyarázataira hivatkozik: „szigetek = a Földközi-tenger partvidékei és szigetei” (ibid., 624). Hasonlóképpen: „szigetek: gyakori kifejezés, [...], Palesztina legtávolabbi tengerparti lakosságára utal” (ibid., 667). A *Bible de l'Alliance Biblique Universelle* (1996) „távoli népességek”-nek fordítja a vizsgált kifejezést. Az *Oxford Study Bible* (1992) kompromisszumos megoldásként az Ószövetségben húsz előfordulást az *isle* szóval fordít, egy példa esetében pedig a *the coasts and islands* „partvidékek és szigetek” szópárt használja. Ez utóbbi kifejezés szemantikai összetartozását egyetlen határozott névelő biztosítja.

Vizsgáljunk meg további példákat *Jeremiás könyvéből!*

(11) *depopulatus est enim Dominus Palestinos reliquias insulae Cappadociae* (Ier 47,4)

Vajon Kappadókiát szigetnek tekinthetjük-e? Az ezzel a földrajzi névvel jelölt terület kiterjedése sokat változott a történelem folyamán. A fenti mondat fordítása a *Traduction œcuménique de la Bible* (TOB) bibliafordításban:

(12) *Oui, le Seigneur ravage les Philistins, les survivants de l'île de Kaftor.* (TOB 47,4)

Egy lábjegyzet pontosítja, hogy valószínűleg Krétáról van szó, ahonnan a filiszteusok származnak (Ámosz 9,7 szerint). A „Kaftor szigetének túlélői” kifejezés tehát a filiszteusokat jelöli. Három másik modern francia kiadás

(PLE, ABU et Jérus) Kaftort Krétával azonosítja. Ezzel szemben az *Oxford Study Bible* megjegyzi, hogy Kaftor Krétának vagy talán Kis-Ázsiának felel meg. A javasolt alternatívák ellentmondanak egymásnak: Kréta egy földközi-tengeri sziget, Kappadókia pedig – már amennyiben Kis-Ázsia központi fennsíkját jelöli – egy „kontinentális sziget”. Ha pedig Kis-Ázsia egészére vonatkozik, ekkor egy „hosszú partvidékkel rendelkező terület” jelentésben értelmezhető. A *Bibliai Lexikon* (Haag 1989) KAFTOR szócikke szerint Kaftor „a filiszteusok hazája, a *Hetvenes-fordításban* és a *Vulgatában*: Kappadókia. Helyét egyes tudósok Kis-Ázsia déli partján keresik, mások szerint Kréta szigete, vagy egy olyan földrajzi egység, melynek Kréta is része”.

Az *Újszövetségben*, pontosabban az *Apostolok cselekedeteiben* a vizsgált szó értelme megfelel annak, amit a geográfusok a *sziget* szó alatt értenek. A Földközi-tenger szigetei önálló földrajzi névként szerepelnek: Kréta, Rodosz, Számosz, Szamothráké. A *Jelenések könyvében* például ezt találjuk:

(13a) *in insula quae appellatur Patmos* (Ap. 1,9)

(13b) *sur l'île appelée Patmos* (ABU, Ap. 1,9)

(13c) *sur l'île de Patmos* (TOB, Ap. 1,9)

(13d) *a Patmosz nevű szigeten* (Neov. Jel 1,9)

Az *insula* szó a mai értelmében szerepel. Azonban később az *Újszövetségnek* ugyanebben a könyvében két olyan példa fordul elő, amely a szót valószínűleg jóval tágabb értelemben használja.

(14a) *et caelum recessit sicut liber involutus et omnis mons et insulae de locis suis motae sunt* (Ap. 6,14)

(14b) *Le ciel se retira comme un livre qu'on roule, toutes les montagnes et les îles furent ébranlées.* (TOB, Ap. 6, 14)

(15a) *et omnis insula fugit et montes non sunt inventi* (16:20)

(15b) *Toutes les îles s'enfuirent et les montagnes disparurent.* (TOB, 16,20)

(15c) *Eltűnt minden sziget, és a hegyek sem látszottak sehol.* (Neov. 16,20)

A *Dictionnaire de la Bible* értelmezése szerint ebben a szakaszban az *insula* szó értelme „szárazföld, mint a mélység ellentéte”. Saját értelmezésünk szerint inkább csak egy ikerszópár egyik eleme, a *montes*, azaz „hegyek” ellenpárja, hasonlóképpen, mint ahogy az égen-földön kifejezés is a világ teljességére utal. Az *insula* szó bibliai előfordulásai a következőképpen értelmezhetők:

1. „sziget” (földrajzi értelemben)
2. „a Földközi-tenger partvidéke”
3. „távoli, kevésbé ismert vidék”
4. (metonimikusan) „távoli szigetek, partvidékek, vidékek lakói”
5. egyéb speciális jelentések, mint pl. „szárazföld, mint a mélység ellentéte”

Az *insula* szó 51 alkalommal fordul elő a *Vulgatában*. Ha ezeket az előfordulásokat a fent említett öt jelentés valamelyikébe igyekszünk besorolni, megint csak kategorizálási nehézségekbe ütközünk.

A *Vulgata*-beli *insulae in mari* kifejezést a *Bible de la Pléiade* a következőképpen fordítja:

(16a) *Les îles qui sont dans la mer sont épouvantées de ta fin.* (Ez 26,18)

(16b) [...] megre megnek a **tenger szigetei**, mert senki sem megy ki belőled. (Ez 26,18)

Az erre a sorra vonatkozó jegyzet szerint a *les îles qui sont dans la mer* megmagyarázható a héber nyelv segítségével, ahol a *sziget* szó jelentése lehet „a kontinens partvidéke”, „egy sziget partvidéke” és „maga az adott sziget”. A *les îles de la mer* „a tenger szigetei” kifejezés négyszer fordul elő a *Bibliában*. A *Mandeville utazásai* francia eredetijében a következő példákat találjuk:

(17) *Puis de Ephesim vait homme par meintes **isles de meer** iusques a la cite de Pateran* (Warner 12)

(18) *Puis auant vait homme par mointe **isle de mer** iusques a vne isle qad a noun Milke.* (ibid., 96)

(19) *Et de celle generacion de Cham sount venuz ly paiene gent et les diuers gentz qi sount as **isles de mer** par tout Ynde.* (ibid., 109)

Nem szükséges a *Biblia* történelmi, kulturális és vallási szerepét bizonygatni. Az eredeti héber és görög szövegek tanulmányozása minden bizonnyal további pontosítást tenne lehetővé. A középkor embere, így Jean de Mandeville számára is a latin nyelvű *Vulgata* jelentette a hivatalos bibliát. Mandeville számos latin idézetet használ, és azokat nem is fordítja le. A szent helyek leírásakor előszeretettel idéz az *Evangéliumból*. Seymour (1993: 10) szerint „az általa felhasznált művek jellege és nagy száma arra engednek következtetni, hogy egy nagy szerzetesi könyvtár állhatott a rendelkezésre”.

9. Újabb adalék

Egészen új értelmezés olvasható a *Wikipédia* francia nyelvű (és csak a francia nyelvű) kiadásának ÎLE-DE-FRANCE szócikkében, melyet magyarul foglalunk össze: „A X. században a frankok letelepednek a párizsi régióban. Ezt a területet *Liddle Franke*-nak, »kis Frankföld«-nek keresztelik. Az idők folyamán a *Liddle Franke* elnevezésből alakul ki a *L'i de Frank*, abból pedig a *L'Île de Frank*, majd legvégül a mai *l'Île-de-France* alak. Ez utóbbinak a kialakulását segítette, hogy tökéletesen megfelel a hely topográfiájának.” Ezt a feltételezést nem tekinthetjük elfogadottnak, mert nem tudományos publikációban vagy szakkönyvben jelent meg, hanem az *Arte* német–francia TV-csatorna egyik élő adásában hangzott el: egy néző telefonos kérdésére válaszolta Catherine Béranger 2008. június 8-án. Bármilyen legyen is a kifejezés tényleges eredete, továbbra is szülehetnek újabb és újabb magyarázatok. Az általunk kifejtett értelmezés azonban jól dokumentált forrásokon alapul.

Irodalom

Bloch, M. 2011. *Mélanges historiques*. Paris: CNRS Éditions.

Deluz, C. 1998. Le Livre de Jehan de Mandeville, une « géographie » au XIVe siècle. *Textes, Études, Congrès* N° 8, Louvain-la-Neuve: Publications de l'Institut d'Études Médiévales. 127–146.

Mossé, F. 1955. Du nouveau sur le chevalier Jean de Mandeville. *Études anglaises*. Volume N° VIII. 321–325.

Seymour, M. C. (szerk.) 2002. *The Defective Version of Mandeville's Travels*. (EETS 319.) Oxford: Oxford University Press.

Seymour, M. C. 1993. *Sir John Mandeville*. Aldershot: Variorum.

Vossler, K. 1913. *Frankreichs Sprache im Spiegel seiner Sprachentwicklung*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

Források

Badel, P.-Y. (szerk.) 1998. *Marco Polo: La Description du Monde*. Paris: Le Livre de Poche.

Deluz, C. (szerk.) 2000. *Jean de Mandeville: Le Livre des merveilles du monde*. Paris: CNRS Éditions.

Deluz, C. 1993. *Jean de Mandeville: Voyage autour de la Terre*. Paris: Les Belles Lettres.

Gryson, R. (szerk.) 1994. *Biblia Sacra iuxta vulgata[m] versionem*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

Holy Bible. (é. n.). Oxford: Oxford University Press.

La Bible. 1996. Alliance Biblique Universelle.

La Bible de Jérusalem. 1998. Paris: Les Éditions du Cerf.

La Bible de la Pléiade. 1959. Paris: Gallimard.

Letts, M. 1953. *Mandeville's Travels. Texts and Translations*. London: The Hakluyt Society.

Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. 1997. Budapest: Szent Jeromos Bibliatársulat.

Seymour, M. C. (szerk.) 1967. *Mandeville's Travels*. Oxford: The Clarendon Press.

Suggs, M. J., Sakenfeld, K. D. és Mueller, J. R. (eds.) 1992. *The Oxford Study Bible. Revised English Bible with the Apocrypha*. New York: Oxford University Press.

Traduction œcuménique de la Bible. 1992. Paris: Le Livre de Poche.

Warner, G. F. (szerk.) 1889. *The Buke of John Maundeuill*. Westminster: The Roxburghe Club.

Szótárak és lexikonok

- Barnhart, R. K. (szerk.) 2000. *Chambers Dictionary of Etymology*. New York: Chambers.
- Grand Robert de la langue française. CD-ROM. Version 2.0*. 2006. Paris: Le Robert/Sejer.
- Grente, G. 1992. *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Âge*. Paris: Fayard.
- Haag, H. 1989. *Bibliai Lexikon*. Budapest: Apostoli Szentszék Kiadója.
- Kiss, L. 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kurath, H., Kuhn, S. M. és Lewis, R. E. 1954–2001. *Middle English Dictionary*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Losique, S. 1971. *Dictionnaire des noms de pays et de peuples*. Paris: Klincksieck.
- Oxford English Dictionary. Second Edition on CD-ROM. Version 4.0*. 2009. Oxford/New York.
- Petit Robert 2. Dictionnaire Universel des Noms Propres*. 1991. Paris: Le Robert.
- Tobler, A. & E. Lommatzsch. 1925–1976. *Altfranzösisches Wörterbuch*. 10 vol. Wiesbaden: Steiner.
- Wartburg, W. von. 1922–1978. *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Bonn: Kopp, Leipzig & Berlin: Teubner, Basel: Helbing & Lichtenhahn, Basel: Zbinden.
- Wikipedia.org. 2016. Île-de-France (szócikk). Elérhető online: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Île-de-France>. (Letöltve 2016.05.22.)

„Fordítanak, tehát vagyok.”

Önfordítás a tudományos kutatásban

1. Bevezetés

Amikor a fordítás folyamatára vagy magára a végtermékre, azaz a fordított szövegre vagyunk kíváncsiak, és tudományos vizsgálódásba kezdünk, szinte természetes kutatási kontextusnak vesszük, hogy létezik egy fordító, azaz hogy létezik egy, a szerzőtől független közvetítő személy, akinek az a feladata, hogy az adott forrásnyelvi szövegből célnyelvi szöveget alkosson. Kutatások sora vizsgálja e közvetítő szerepet, azaz a fordító átültető, átalakító, adaptáló tevékenységét, illetve a rá hatást gyakorló külső és belső tényezők természetét. Milyen fordítási situációval állunk azonban szemben akkor, ha egy szerző, azaz a forrásnyelvi szöveg megalkotója saját maga válik annak fordítójává is, azaz a közvetítő szerep is az övé? Meddig szólhat bele a fordítással óhatatlanul együtt járó értelmező, átalakító, adaptáló folyamatba a fordító mint szerző? Hol kezdődik a munkája mint fordító? Képes-e értelmezni önmagát saját maga számára? El tud-e kellő mértékben távolodni a saját maga alkotta forrásnyelvi szövegtől?

Ezt a fordítási situációt, amikor a forrásnyelvi szöveget annak szerzője fordítja egy másik nyelvre, önfordításnak nevezzük. Az önfordítás jelenségét már jó ideje vizsgálja a fordítástudomány, elsősorban szépirodalmi fordítások esetén (Gentes 2013, Grutman–Van Bolderen 2014, Hokenson–Munson 2014). Ugyanakkor a tudományos szövegek önfordítása kevés figyelmet kap annak ellenére, hogy számos kutatónak jelent ez a tevékenység napi szintű gyakorlatot. Tanulmányomban a tudományos írás kontextusára jellemző önfordítás összetett folyamatát írom le egy konkrét empirikus kutatás lépései-

nek bemutatásával. A kutatás egy olyan fordítási szituáció szövetét tárja fel, amelyben az önfordítást egy adott nyelv kulturális dominanciája motiválja nemzetközi kontextusban: magyar anyanyelvű kutatók fordítják saját tudományos írásukat angol nyelvre azzal a céllal, hogy tanulmányuk megjelenjen nemzetközileg elismert folyóiratokban. A kvalitatív módszertanú kutatás a szerző-fordítókkal készített interjúk diskurzusát, valamint a fordítások és lektorált változataik szövegét elemzi. Az eredmények rávilágítanak a tudományos önfordítás folyamatára, valamint feltárják az erre a fordítási folyamatra jellemző megkötéseket, úgymint a forrás- és a célnyelv kulturális vonatkozásai, a fordítás iránya, a szerző-fordítók szakmai és személyes élményei, az időtényező, a motiváció és minőségi elvárások.

2. A kutatás témája és a kutatási kérdések

Jelen kutatás abból a kutatói érdeklődésből indul ki, amely az önfordítás jelenségét és folyamatát anyanyelvről idegen nyelvre a tudományos önmenedzselés eszközének tekinti. A kutatás az önfordítást mint folyamatot és mint terméket egyszerre vizsgálja. A kutatás alanyai olyan magyarországi egyetemeken oktató kutatók, akik magyar anyanyelvűek, és az angolt idegen nyelvként sajátították el iskolai tanulmányaik során, és abba a helyzetbe kerültek, hogy saját magyar nyelven már publikált tanulmányukat fordítják angolra. Maguk nem profi fordítók tehát, a fordítást mint professzionális tevékenységet soha nem tanulták, nyelvismeretükre építve vállalják a fordítási feladatot. Lehetőséget kaptak egy nemzetközi folyóiratban vagy tanulmánykötetben megjelentetni egy olyan írásukat, amelyet magyar nyelven már korábban publikáltak. Azaz egy már kész, a magyar nyelvű diskurzusközösség által már befogadott szöveg angol nyelvre történő átültetéséről van szó. A fordítás kontextusában a legerősebb motiváló tényező tehát a célnyelv, jelen esetben az angol kulturális dominanciája nemzetközi környezetben. Azaz a szóban forgó magyar anyanyelvű kutató abban látja tudományos előrehaladásának, elismertségének garanciáját, hogy angol nyelven elérhetővé teszi tanulmányát. Ezáltal gondolja biztosítani azt, hogy a nemzetközi porondon megmérethesse magát, illetve ennek eredményeképpen kellő számú és súlyú hivatkozást könyvelhessen el tudományos tevékenysége minőségének igazolására. Ez napjaink tudományos közéletében az uralkodó paraméter és irányelv. Je-

len kutatás a tudományos közegben történő önfordítás folyamatát vizsgálja, melynek keretében a következő kérdésekre keresi a választ: Milyen mértékben képes a fordítással együtt járó értelmező, átalakító, adaptáló lépéseket megtenni saját szövegének fordítása során a fordító mint szerző? Észleli-e a hátrátlépéseket, a szerepek közötti váltást a fordítási folyamat során? Képes-e értelmezni önmagát egy elképzelt célnyelvi olvasó számára? Hogyan és milyen mértékben hatnak a forrás- és a célnyelv kulturális vonatkozásai, a fordítás iránya, a szerző-fordítók szakmai és személyes élményei, az időtényező, valamint a motiváció és a minőségi elvárások a tudományos önfordítás folyamatára?

3. A kutatás módszertana és aktuális fázisai

A kutatás módszertana kvalitatív, induktív, egyúttal mind a megfigyelési, mind az értelmezési szakaszban önreflexív. A kvalitatív kutatási megközelítést jellemzi a vizsgált jelenség természetes közegben való megfigyelése, a kutató kulcsszerepének hangsúlyozása, többféle adatforrás és módszer ötvözése, melyek mind az interaktivitást és emberközpontúságot húzzák alá, valamint hangsúlyozzák a vizsgálatban részt vevő egyénekkal való kapcsolatépítés során a bizalom szerepét (Horváth–Ariel 2015). A kutatás induktív, empirikus úton kíván adatokhoz jutni. Az induktív elemzés során mintázatok feltárására törekszik, melyek témák átfogó készletét eredményezik. A kutatási folyamat egyfajta spirálként modellezhető, hiszen a „terepre” újra és újra visszatérő kutató a korábbi csomópontok és az aktuális megfigyelések értelmezésével új fókuszokat talál, mintegy finomabbra hangolva a kutatási kérdéseket a tapasztalatok fényében. A kvalitatív kutatás a résztvevők által adott értelmezéseket keresi, a kutatási folyamat során állandó értelmezés zajlik, melynek eredményeként a vizsgált jelenség mélyebb megértéséhez és a jelentésalkotás folyamataihoz jutunk el (Horváth–Ariel 2015, Kvale 2005).

Ennek megfelelően jelen kutatás során is többféle módszert alkalmazok. Egyrészt félig strukturált interjúkat készítek a saját tanulmányukat angol nyelvre fordító kutatókkal, másrészt az ő célnyelvi szövegüket lektoráló anyanyelvi lektorokkal. Ezen kívül összehasonlító szövegelemzést végzek a magyar nyelvű forrásszövegek és az angol nyelvű célnyelvi szövegek összevetésével, illetve az angol nyelvű célnyelvi szövegek és lektorált változatuk összehasonlító elemzésével. Az utóbbi elemzés két szinten történik: a szerző-fordító által készített fordítást korrektúrázza és elemzi jelen kutatás szerzője mint nem anyanyelvi lektor, valamint az általa javított szövegváltozatot lektorálja és értékeli egy angol anyanyelvű lektor. Az anyanyelvi lektorral is interjú

készül a lektorálási folyamatról, a lektorált szövegről és személyes és szakmai háttéréről. A teljes kutatási folyamat során kutatási naplót vezetek, amely önreflexíven reagál a kutatási folyamat minden fázisára (Schweizer 1998).

A kutatásban olyan magyar anyanyelvű kutatók vesznek részt, akik angol nyelven szeretnék publikálni egy magyar nyelven már megjelent tanulmányukat. Ennek érdekében saját maguk fordítják angolra cikküket. Fontos szempont a kutatási alanyok kiválasztásában, hogy a kutatásban részt vevő kutatóknak felajánlottam, hogy így térítésmentesen juthatnak hozzá lektoráláshoz, illetve fordításoktatóként azt is felajánlottam nekik, hogy az elvégzett javításokat, korrekciókat személyesen beszéljük át, mintegy visszajelzést adva fordítói tevékenységükről. Ez a kutatási kontextus végül többeket motivált arra, hogy ezúttal ne profi fordítót fizessenek meg tanulmányuk angolra fordításához, hanem maguk próbálják ki magukat fordítóként. A kutatásban ily módon kutatási alanyként részt vevő kutatók a következő lépéseken mennek keresztül:

1. Interjú készül (1. interjú) a kutatásban részt vevő kutatóval a fordítási munkát megelőzően idegennyelv-tanulási élményeiről és kutatói pályájáról egyfajta profil megrajzolásának szándékával.
2. A vizsgálatban részt vevő kutató lefordítja saját magyar nyelvű szövegét angolra, miközben folyamatosan kommentárokat fűz a fordítási folyamathoz. Ezek a kommentárok lehetnek írásbeli megjegyzések, vagy diktafonra mondott szóbeli hozzáfűzések.
3. Az elkészült fordítást lektorként javítom, miközben a kutatási naplóban állandóan reflektálok erre a folyamatra, valamint a kutató és lektor kettős szerepére.
4. Interjú készül (2. interjú) a szerző-fordítóval a lektorálási folyamat során elvégzett javítások megbeszéléséről.
5. Angol anyanyelvi lektor javítja az általam már javított szöveget, szintén kommentálva a lektorálási folyamatot.
6. Interjú készül (3. interjú) az angol anyanyelvi lektorral a lektorált szövegről és magáról a lektorálási folyamatról, valamint lektori profiljáról.
7. Interjú készül (4. interjú) a szerző-fordítóval az angol anyanyelvi lektorálás javításairól és kommentárjairól.

A kutatás jelenlegi szakaszában 4 esetet vizsgálok. Egy szerző-fordítóval a folyamat utolsó fázisa következik, azaz a 4. interjú elkészítése. Egy szerző-fordítóval a kutatás a 4. szakaszban tart, az angol anyanyelvi lektorálás jelenleg zajlik. Egy szerző-fordító esetében összetett fordítási-lektorálási folyamatról beszélünk, amelyben két kutató működik közre. Egyikőjük elkészítette a saját magyar forrásnyelvi szövegének angol nyelvű fordítását, majd egy másik, magyar anyanyelvű szenior kutatótársa lektorálta a fordítását. Mindketten kommentálták a fordítási, illetve lektorálási folyamatot. Itt az általam elvégzett lektorálási feladat és annak egyeztető interjúja következik. Egy negyedik szerző-fordító a kutatás első fázisában tart, azaz elkészült vele a fordítás előtti interjú, jelenleg zajlik a fordítási munka.

4. Határátlépések

Jelen kutatás fókusza a fordítási, lektorálási, valamint a kutatási folyamat során történő határátlépések megfigyelése és értelmezése. Számos szerephatárátlépés történik ugyanis a vizsgált folyamatokban. A kutató amatőrként fordítja saját magyar nyelvű szövegét angolra, átlépve professzionális határát, hiszen nincsen képezése, sem gyakorlata a fordítás mint szakma területén. A kutató a saját maga által írt szöveget fordítja tanult idegen nyelvére, azaz önmaga határát is át kell lépnie mint szerző, figyelve a születő célnyelvi szöveg explicitáltsági fokára. A kutató által lefordított angol nyelvű célszöveg átlépi a forrásdiskurzus határát, hiszen a magyar nyelvű tudományos diskurzus jellemzőiben markánsan eltér az angol nyelvű tudományos diskurzustól, amelynek közegébe a fordítást szánja. A jelen kutatást végző kutató a folyamat során végig kettős identitást képvisel: egyszerre fordításkutató és angol nyelvi lektor, illetve fordításoktató is. Mind a magyar, mind az angol anyanyelvű lektor diskurzuskonvenciók közötti határokat lép át: (1) a fordítandó szövegek mindegyike a közgazdaságtudomány területén született, míg mindkét lektor a bölcsészettudomány területén kutat és publikál; (2) emellett mindketten nyelvi konvenciók határait lépik át a lektorálási munka során a magyar és az angol tudományos diskurzus különbségeit állandóan szem előtt tartva. Határátlépés történik, mikor ugyanazt az angol célnyelvi szöveget a jelen kutatást végző kutató magyar anyanyelvüként lektorálja elsőként, majd az angol anyanyelvű lektor az általa javított szöveget tovább korrektúrázza, újabb értelmezési kereteket igazítva a szöveghez.

5. Önfordítás

Önfordításról akkor beszélünk, amikor a forrásnyelvi szöveget annak szerzője maga fordítja le egy másik nyelvre. Ez a másik nyelv kétnyelvűek esetében lehet a szerző másik anyanyelve, de lehet egy számára tanult idegen nyelv is. Az önfordítás folyamatának vizsgálatakor figyelembe kell venni a célnyelv szerepét az adott társadalmi, kulturális közegben, valamint a forrás- és célnyelv viszonyát. Az önfordítás mögött állhat – főként irodalmi szövegek esetében – olyan motiváló tényező, hogy a szerző fontosnak tartja alkotása hű, pontosan értelmezett fordítását kiadni, és nem bízik egy „idegen” fordító munkájában. Ezen kívül sok esetben egyfajta önmarketing vezérli a saját szövegét idegen nyelvre fordító szerzőt: szeretné, ha munkáját minél szélesebb körben megismernék, ha tágíthatná az olvasóközönségét. Nem egy esetben saját karrierbrókerükké válnak az ilyen szerzők (Gentes 2013, Grutman–Van Bolderen 2014).

Figyelemre méltó szempont az is, hogy a saját magukat fordító szerzők egyfajta jó értelemben vett „felelőtlenséggel” közelítenek ehhez a feladathoz, hiszen nagyfokú szabadságuk van a forrásszöveg értelmezésében, átalakításában. Az autentikusság érzése felhatalmazza őket a nem ritkán nagymértékű átírásra. Természetesen ez a fajta szemlélet az irodalmi – azaz jellegében implicitebb – szövegek esetében érvényesül hangsúlyozottan (Grutman–Van Bolderen 2014).

Jelen kutatás kontextusában kettős motivációról beszélhetünk. A saját tanulmányukat angolra fordító magyar anyanyelvű kutatókat egyértelműen motiválja a tudományos karrierben történő előrelépés vágya, melynek garanciája, hogy tudományos munkájuk és eredményeik ismertté váljanak az országhatárokon túl, a nemzetközi tudományos közösség számára is. Ily módon érhetik el az értékelésekben alapvetően fontos olvasottsági és hivatkozási rátákat. Ezt azonban megtehetik úgy is, hogy professzionális fordítót fizetnek meg, hogy elkészítse tanulmányuk angol nyelvű fordítását. Jelen kutatásban azonban egy másik, önpedagógiai motiváció is érvényesül: a kutatás folyamata számukra előnyösen magában foglalja, hogy lektorálják a fordításukat, és részletes magyarázatot is kapnak a javításokról. Több kutatási alanyom is hangsúlyozta az interjúk során, hogy ezért vállalta a részvételt, mert kíváncsi volt, hogyan tud angolra fordítani, és fejlődni szeretne e téren.

6. Az angol tudományos írás – EAD

Az elmúlt évtizedekben annak lehetünk tanúi, hogy az angol nyelv, konkrétan az angol nyelvű tudományos diskurzus (English Academic Discourse – EAD) a tudásszerzés hegemónikus eszközévé vált. Oly mértékben, hogy a tudásszerzés más módjait teljesen háttérbe szorítja, nem ismeri el. Egyfajta kényszerré vált, hogy angolul kell publikálni. Az angol tudományos diskurzus az egyértelműséget, a gazdaságosságot és a pontosságot hangsúlyozza: nincs helye „fölsleges” ismétléseknek, kétértelmű megnyilatkozásoknak, utalásoknak, sejtetéseknek, implicit megfogalmazásoknak. A tudás hiteles megszerzésének folyamata a körülöttünk lévő világ megfigyeléséből indul ki. A diskurzus a kutatás tárgyára fókuszál, melynek eredményeként tényeket állapítunk meg, illetve folyamatokat írunk le objektíven. A tudásszerzés folyamata tehát a külső, objektívnek vélt, megfigyelhető, leírható világra fókuszál. Induktívan kell tehát eljutnunk a megszerzhető tudáshoz (Bennet 2006, 2011, Leki 1998). Az angol tudományos diskurzus éppen ezért olvasóbarát: a szerzőktől világos és logikus érvelést, tökéletes egyértelműséget követel meg. Objektivitásra törekszik, melyet a megállapításokat mindenkoron követő példák, statisztikai adatok, külső hivatkozások, idézetek biztosítanak. Aki nem tud ebben a tudományos diskurzusban otthonosan mozogni, jól írni, az tudományosan tulajdonképpen „írástudatlan” (Bennet 2007).

Két választása van tehát az angolt nem anyanyelveként beszélő kutatónak: vagy professzionális segítséget vesz igénybe, és lefordíttatja a tanulmányait angolra, vagy maga fordítja le saját szövegét, esetleg eleve angolul írja meg tudományos publikációját. Mindkét esetben felvetődik a kérdés, hogy sikerül-e, vagy fontos-e átlépni diskurzushatárokat a fordítás során. Attól függetlenül, hogy az angol tudományos diskurzus a fent vázolt jellemzőkkel bír, más nyelvű tudományos diskurzusok ettől teljesen eltérő stilisztikai jegyekkel bírnak, más módját fogadják el a tudásalkotásnak. Ilyenek például a portugál vagy a spanyol tudományos írás (Bennett 2006, 2014). A fordítónak vagy a tanulmányát eleve angolul fogalmazó nem angol anyanyelvű kutatónak el kell végeznie a diskurzus szintjén is az átalakítást a fordítás során: egyértelműsíteni, egyszerűsíteni, logikussá és explicitté kell tennie a célnyelvi szöveget, ha azt szeretné, hogy nemzetközi folyóiratokban megjelenhessen. Ez az átváltás azonban okozhat veszteségeket az érvelés menetében

vagy éppen a következtetések megfogalmazásában. Természetesen különbség lehet a publikálási kontextusokban, hiszen van olyan folyóirat vagy kiadó, ahol nagyon szigorú a nyelvi követelmény, és csak az angol tudományos diskurzusnak tökéletesen megfelelő szövegeket fogadják be, és van olyan folyóirat vagy kiadvány – főként nem angol anyanyelvű országokban –, ahol kevésbé rigorózusak az angol tudományos írás stilisztikai elvárásainak vonatkozásában, és „kevertebb” diskurzusú tanulmányok is publikálhatók.

Összességében megállapítható, hogy napjainkra a tudományos szcéna hangsúlyozottan angolszász fókuszúvá vált, ahol akkor érvényesülhet a kutató, ha angol nyelven is „láthatóvá válik”, azaz angol nyelven publikálja kutatásait, tudományos eredményeit. Az angol nyelven történő publikálásnak azonban megvannak a szigorúan elvárt diszkurzív és stilisztikai jellemzői, amelyeknek meg kell felelni attól függetlenül, hogy az adott kutató, szerző milyen nyelvi, illetve tudományos diskurzusokból érkezik. Egyes kutatók ezt a helyzetet már olyan szintű fenyegetettségként látják, hogy az angol tudományos diskurzus kolonizáló erejéről beszélnek (Bennett 2014).

7. Az angol mint *lingua franca* – ELF

Azonban „angol”-e az az angol, amelynek használatát elvárja a tudományos diskurzus? Ha egy nyelvet *lingua franca*nak titulálunk, az arra utal, hogy széles körben elterjedt, egyfajta közvetítő nyelvként működik emberi közösségekben, bizonyos meghatározott kommunikációs helyzetekben és funkcióban (Crystal 2003). Egyre több az angolt mint *lingua franca*t „beszélő” szerző által írt szöveg születik napjainkban. Milyen sztenderdhez igazodnak ezek az angol nyelvű szövegek? Milyen mértékben várhatják el az angol tudományos írás kapuőrei – folyóirat-szerkesztők, kiadók, lektorok –, hogy a standard angol nyelv szabályait követő írások szülessenek nem angol anyanyelvű szerzők tollából?

Az angol mint *lingua franca* semleges, nem tartozik egyetlen nemzeti nyelvi közösséghez sem, éppen ezért nem is értelmezhető esetében az „anyanyelvi beszélő” fogalma. Nincsen fixen és elfogadottan rögzített kódja, helyette ad hoc kialakított konvenciók igazítják el a nyelvhasználókat. Az egyes kutatási területek köré szerveződő diskurzusközösségek kialakítják a saját standardjaikat mind a terminológia, mind a nyelvi megfogalmazás területén. Ez

a nyelvezet nem lehet idiomatikus, valamint a kulturálisan kötött formák megfeleltetése és pontos használata is kevésbé fontos, lévén kultúrafüggetlen nyelvváltozat. Az angol mint lingua franca szigorúan véve a kommunikáció nyelve, a funkcionalitás szempontját hangsúlyozzák a nyelvhasználók (Giridharan 2012). A kutatás során is kirajzolódik ez a megközelítés, amikor a fordítás közben készített kommentekben vagy a szóbeli interjúban egy-egy korrektúrázott vagy leellenőrzött résznél megjegyzik, hogy „de ezt mi így szoktuk mondani” vagy „nem érdekel ez a szabály, mi így szoktuk”. A lingua franca angol esetében tehát a nyelvhelyesség nem a legfontosabb szempont, a szabályok rugalmasan alakíthatóak, sokféle változata van, és határokon átívelő az olvasóközönsége (Crystal 2003, Giridharan 2012).

Kutatások kiemelik, hogy e jelenlegi állapot kialakulását politikai és gazdasági hegemónia motiválta, és ez a folyamat mára már visszafordíthatatlanná vált (Crystal 2007, Bennet 2014). Milyen hatással van azonban ez a helyzet a nem angol anyanyelvű kutatói közösségre szerte a világban, akik arra kényszerülnek, hogy anyanyelvükön megfogalmazott gondolataikat erőszakosan átültessék – vagy saját maguk, vagy professzionális segítséget véve igénybe – egy másféle logikájú, szerkezetű és stílusú diskurzusba? Hogyan élük meg ezt a helyzetet? Hogyan hat ez a fordítási szituáció vizsgálatunk esetében konkrétan az önfordítás eredményeként megszületett célnyelvi szövegekre? Mennyire érzi magáénak az angolra fordított tudományos szöveget a szerző-fordító? Mennyire fogadja el a célnyelvi szöveget a professzionális lektor mint az angol akadémiai diskurzus egy példányát? Milyen mértékben alakítja a kutatói attitűdöt, a személyiséget és a gondolkodásmódot ez a konkrét fordítási szituáció?

8. A kutatás aktuális eredményei

A kutatás jelenlegi szakaszában az önfordítás közben feljegyzett kommentárok, valamint a szerző-fordítókkal készült interjú és a jelen vizsgálatot végző kutató mint nyelvi lektor korrektúrája és annak átbeszélése során a következő gócpontok rajzolódnak ki. A szövegek mikroszintjéről kiindulva nyelvtani hibák – helyesírás, egyeztetés, igeidők, prepozíciók és névelőhasználat – jellemzőek, valamint a hibás szóhasználat, amely vagy az adott szó jelentésmezejének félreértésével, vagy a kollokációk tévesztésével magyarázható.

Ez utóbbi tévesztés eredményezhet gyakran olyan helyzetet, hogy míg az angol anyanyelvi lektor vagy szerkesztő ezeket nyelvi hibának titulálja, egy közép-európai kutatótárs kiválóan megérti, hiszen az ő anyanyelvében is a magyar kutató által használt kollokáció használatos, így a közvetítő lingua franca angol nyelvben ez számára értelmezhető és pontosan megérthető, sokkal pontosabban, mint az eredeti angol nyelvű kollokáció lenne, amelyet mindketten idegen szerkezetként sajátítottak el. Ez a fentebb említett rugalmasság vagy más szóval saját szóhasználat kialakításának példája.

A szöveg makroszintjén előforduló korrekcióra szoruló jelenségek többek között az információ elrendezésének kérdése a mondat, a bekezdés és a szöveg szintjén egyaránt, az információ relevanciájának kérdése, valamint a diszkurzív elemek használatának kérdései. Az önfordítás és a lektorálás, valamint az interjú folyamata rávilágít a szerző-fordítók számára is a forrásszöveg bonyolultságára, a benne megfogalmazott információk nem logikus vagy nem kellően explicit elrendezésére, amely alapkövetelmény az angol akadémiai diskurzusban. Angolra fordításkor át kell rendezni a tartalmi információkat is az angol akadémiai írás által megkívánt logikai minták (pl. érvelő, összehasonlító, leíró stb.) és szerkesztési elvek (témamondatok, tételmondatok, logikai ákötőszavak) szerint (Leki 1998). Szintén rávilágított a kutatási folyamat arra, hogy nem minden információ kellően releváns és lefordítandó a forrásszövegben. A magyar tudományos írás redundánsabb, megengedőbb a nem kellő súlyú megfogalmazásokkal szemben, sőt bizonyos mértékig el is várja a lazább szövegtextúrát, ezzel szemben az angol tudományos diskurzus erős, csak a valódi tartalommal és relevanciával bíró kijelentéseket fogadja be. Ennek következtében a magát magyarról angolra fordító kutató azzal szembesült, hogy fölöslegesen ültetett át gyenge tartalmi kifejezéseket angolra, hiszen ezekre nincsen szükség a célnyelvi változatban. Egyszerűsíteni szükséges és a nem kellő súlyú kijelentéseket tartalommal megtölteni vagy kihúzni. A korrektúráról folytatott beszélgetések után általános élmény a szerző-fordítók számára, hogy a következő fordítási feladatuk során már sokkal – megfogalmazásunk szerint – „lazábban” fordítanak, mint előtte. Rájönnek, hogy a tartalom átadása és az információ logikus és világos elrendezése a cél a magyarról angolra történő fordítás esetén tudományos kontextusban. Általában érdekes módon a kutatás során lezajló interjúbeszélgetések tanulságai a magyar nyelvű írásmódjukra is hatással vannak: egyszerűsödik, egyértelműbbé és tartalmilag feszesebbé válik.

A diskurzus szintjén végbemenő eltolódások közül kiemelendő a kutatói attitűd hatása a célnyelvi szövegre. Főként ha még a pályája elején járó kutatóról van szó, a magyar tudományos írás elvárja a többes szám első személyű megfogalmazást, mintegy kibővíti a kutató szerepét az adott kutatási folyamatban, sőt ez gyakran a feltételes mód használatának gyengítő erejével is párosul: itt szeretnénk elmondani, arra a következtetésre juthatunk, megpróbáljuk feltárni stb. Az angol célnyelvi szövegben a többes szám első személy használata helytelen, nem indokolt, ha egyedül maga a szerző fémjelzi és végzi a szóban forgó kutatást, illetve a modális segédigék (can, may, could) és az érvelés erejét gyengítő igék (try, attempt) használata sem kívánatos. Mindezek a kutató bizonytalanságát, illetve kutatói alázatát hangsúlyozzák a diskurzus szintjén. Változtatnia kell tehát saját kutatói attitűdjén, ha angolul publikálja kutatási eredményeit: explicitebben, határozottabban, konkrétan kell fogalmaznia.

A lektorált fordítások kapcsán készített interjúkban kirajzolódik a szerző-fordítók hozzáállása a korrektúrához. Megdöbbennek a sok javításon, nehezen szembesülnek vele, hiszen, mint mondják, felsőfokú nyelvvizsga birtokában azt gondolták, ez jobban megy. Általános vélemény, hogy a nyelvvizsga a mérce: megléte automatikus garanciát jelent a nyelvtudásra, pontos nyelvhasználatra is. Mivel kutatókról van szó, akiknek a munkáját, eredményeit számos fórumon méltatják, természetes, hogy a kritikát, a javítást nehezebben élik meg. Itt nekem mint a vizsgálóként végző kutatónak kell érzékenyen viszonyulnom a helyzethez, hogy a bizalmat végig fenntartsam, és ne záruljon be a beszélgetés. Gyakori reakció, hogy „nem baj, jó lesz ez így”, amely megállapítás aláhúzza a már emlegetett az angol mint lingua franca egy-egy diskurzusközösséghez való tartozását és benne a szabályok rugalmas, sokszor ad hoc alkalmazását. Ugyanakkor gyakori reakció a már emlegetett hozzáállás, miszerint tanulnak a hibákból, a kommentárokból, és egy következő fordítási feladat során már sikeresebben oldják meg a diskurzushoz illeszkedő átalakításokat.

Az angol anyanyelvi lektor javításai főként szóhasználati tévesztésekre, valamint a balra bővítés, jobbra bővítés szabályának nem pontos alkalmazására vonatkoznak. A diskurzus szintjén megerősíti a magyar anyanyelvű lektor észrevételeit a konkrétan és gazdaságosabb megfogalmazás és az üres, súlytalan megnyilatkozások kérdésében. Az interjúbeszélgetés során kitér arra a

különbségre, hogy míg az angol tudományos diskurzusban az írás és a gondolkodás szorosan összetartozik, addig ez nincs így a magyar tudományos írás esetében. A magyar forrásszövegek átírására van szüksége munkája során, ami viszont kihívás elé állítja. Óvatosan kell kezelnie az átalakításokat, hogy azok ne érintsék a tartalmat, de a végén egy, az angol akadémiai írásnak megfelelő, értelmezhető, feldolgozható szöveg szülessen meg angol nyelven. Alázattal fordul a feladathoz és a kutatótárshoz, akinek a szövegével éppen dolgozik. Lektorai munkája során a magyar nyelvű forrásszövegben megfogalmazott tartalmat kell átrendeznie oly módon, hogy illeszkedjen az angol tudományos diskurzus elvárásaihoz, és az ő felelőssége az, hogy ez sikerüljön, és az adott publikációt befogadja a nemzetközi tudományos közösség.

9. Összegzés

Napjainkra egyeduralkodóvá vált az angol tudományos diskurzus mint a nemzetközi akadémiai megmérettetés egyetlen elfogadott diskurzusa. A nem angol anyanyelvű kutatók, szerzők számára ez egyszerre jelenti az angol nyelv elsajátításának kényszerét és az angol tudományos írás gondolkodásmódjának, tudásalkotó mechanizmusainak az elfogadását és követését. Csak ez biztosíthatja számukra a nemzetközi porondon való megmérettetést és elismerést, amely egyúttal a hazai tudományos közösségben való érvényesülés egyetlen záloga is. A nem angol anyanyelvű kutató előtt két lehetőség áll: (1) vagy professzionális fordítóval fordíttatja le tanulmányát, (2) vagy saját maga fordítja angolra eredetileg anyanyelvén megfogalmazott szövegét. Mindkét esetben felmerül a kérdés: milyen sikerrel történik meg a nyelvi szintű átalakításokon túl az angol célnyelvi diskurzushoz való igazítás is? Illetve ha megtörténik, milyen mértékben érezheti a forrásszöveg szerzője magáénak, eredeti szándékával megegyezőnek a megszületett célnyelvi változatot? Jelen kutatás kvalitatív módszereket alkalmazva a magyar tudományos élet kontextusában írja le az önfordítás folyamatát, és elemzi annak termékét, illetve tárja fel a rá jellemző megkötéseket, úgymint a forrás- és célnyelv kulturális vonatkozásai, a fordítás iránya, a szerző-fordítók szakmai és személyes élményei, az időtényező, a motiváció és a minőségi elvárások.

Irodalom

- Bennett, K. 2006. Critical Language Study and Translation: the Case of Academic Discourse. In: Duarte et al. (szerk.). *Translation Studies at the Interface of Disciplines*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 111–127.
- Bennett, K. 2007. Epistemicide! *The Translator* 13. évf. 2. szám. 151–169.
- Bennett, K. 2011. The Scientific Revolution and Its Repercussions on the Translation of Technical Discourse. *The Translator* 17. évf. 2. szám. 189–210.
- Bennett, K. 2014. Discourses of knowledge: cultural disjunctions and their implications for the language industries. *Ibérica* 27. 35–50.
- Bielsa, E. 2005. Globalisation and Translation: A Theoretical Approach. *Language and Intercultural Communication* 5. évf. 2. szám. 131–144.
- Crystal, D. 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris.
- Crystal, D. 2007. *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press
- Gentes, E. 2013. Potentials and Pitfalls of Publishing Self-translations as Bilingual Editions. *Orbis Litterarum* 68. évf. 3. szám. 266–281.
- Giridharan, B. 2012. Identifying Gaps in Academic Writing of ESL Students. *US-China Education Review A* 6. 578–587.
- Grutman, R. és Van Bolderen, T. 2014. Self-translation. In: Bermann, S. és Porter, C. John (szerk.). *A Companion to Translation Studies*. First Edition. Wiley & Sons, Ltd. 323–332.
- Hokenson, J. W. és Munson, M. 2014. *The Bilingual Text: History and Theory of Literary Self-Translation*. London and New York: Routledge.
- Horváth, D, Ariel, M. 2015. *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Budapest: Alinea Kiadó.
- House, J. 2013. English as a Lingua Franca and Translation. *The Interpreter and Translator Trainer* 7. évf. 2. szám. 279–298.
- Kvale, S. 2005. *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest: Jászöveg Műhely Kiadó.
- Leki, I. 1998. *Academic Writing: Exploring Processes and Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schweizer, T. 1998. Epistemology: the Nature and Validation of Anthropological Knowledge. In: Bernard, H.R. (szerk.). *Handbook of Method in Cultural Anthropology*. AltaMira: Sage. 39–88.

SZÉP BEÁTA

Létezik-e jogi szaknyelv?

A jogi szaknyelv jellemzése, tekintettel a szakfordítóképzésre

1. Bevezetés

Tekintettel a „jogi szaknyelvről” szóló számos publikációra, a címben szereplő kérdés szándékoltan provokatív. Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy rávilágítson arra, hogy szaknyelvi fordításelméleti és fordítástudományi elemzéseink során nem beszélhetünk általában „a jogi szaknyelvről” és annak jellemzői által generált általános fordítási problémákról. Itt természetesen többről van szó, mint pusztán címkék ráhelyezéséről. Szándékom szerint az alábbiakban bizonyítom, hogy ez a szemléletváltás a szakfordítóképzésben fejlesztendő szakfordítói kompetenciák eredményesebb elsajátítása érdekében is rendkívül fontos, továbbá hogy a „jogi szaknyelv” helyett a „jogi diskurzusok” terminus használatával eltűnhet a „jogi szaknyelvi nyelvhasználattal” szemben támasztott követelmények egyidejű teljesíthetetlenségének paradoxonja is.

Az alábbiakban először megvizsgálom a különböző jogterületek diskurzusainak kategorizálási lehetőségeit, különös tekintettel a jogi diskurzusok vertikális és horizontális tagoltságára. Ezt követően rávilágítok a jogi diskurzusok speciális megkülönböztető jegyeire a köznyelvéhez, valamint a többi tudomány nyelvéhez képest. E vizsgálat során bizonyítani kívánom a napjaink szakfordítás-kutatásában méltatlanul hanyagolt diakrón megközelítés fontosságát a jogi diskurzusok tanulmányozása és a szakfordítóképzés szempontjából.

Mivel a jog csak a nyelvben létezik, ezen megkülönböztető jegyek egyik legfontosabbika természetesen maga a nyelvi determináltság, ami miatt – visszatérve az alapkérdésünkhöz – szintén nem beszélhetünk általában a

jogi szaknyelv, csupán egy-egy konkrét nyelv jogi diskurzusainak jellemzőiről. A jogi diskurzusok szövegsajátosságait alapvetően meghatározza az adott nyelvterületen uralkodó jogrend. Kutatásaim során elsősorban két alapvetően eltérő jogrend által meghatározott szövegfajták jellemző különbségeit, valamint az ezekből fakadó fordítási problémákat vizsgáltam. Az egyik a Common Law országokban uralkodó szokásjog (pl. az angolszász országok, így az USA), a másik pedig az Európában elterjedt civiljogi jogrendszer (ami például a magyar és a német nyelvterületeket jellemzi). E helyütt nincsen mód a kutatás részletes bemutatására, így itt csupán utalnék a német és a magyar jogi normaszövegek megalkotásának idevágó hatályos irányelveire a Bundesministerium für Justiz által kiadott *Handbuch der Rechtsförmlichkeit. Allgemeine Empfehlungen für das Formulieren von Rechtsvorschriften*, valamint a 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet a jogszabályszerkesztésről alapján, mivel véleményem szerint a szakfordítóképzés jogi alapismeretek kurzus mellett kiemelt fontosságú az adott nyelvpárok hatályos jogszabályban rögzített jogi szövegalkotási irányelveinek megismerése, valamint az ezekből fakadó nyelvpárspecifikus fordítási problémák vizsgálata. Ezen irányelvek ki térnek többek között a nyelvhasználat kérdésköreire is.

2. A jogterületek és azok diskurzusai

Mint ahogyan azt már a bevezetőben is említettem, meggyőződésem, hogy – amellet, hogy úgynevezett „jogi szaknyelv” mint olyan szerintem nem létezik – a szakfordítás-elméleti és szakfordítás-tudományi kérdések megválaszolására, valamint a szakfordítóképzés eredményességére nézve egyaránt hasznosabb az úgynevezett „jogi szaknyelv” vizsgálata helyett a különböző jogi diskurzusok sajátosságait górcső alá venni. Az alábbiakban ezen állításomat igyekszem alátámasztani.

A címük szerint a „jogi szaknyelvről” szóló tanulmányok jelentős része is csupán bizonyos jogterületek nyelvével foglalkozik, természetesen csupán egyetlen nyelv – vagy esetleg egy nyelvpár – vonatkozásában. Szükséges azonban annak hangsúlyozása, hogy a jog olyan komplex terület, amelynek egységes szaknyelvről nem beszélhetünk.

A jogi diskurzusok szövegeit számos egyéb kritérium alapján megkülönböztethetjük. A jogi diskurzusok horizontális elkülönítésének kritériuma lehet a *diskurzus közege*, amely alapján beszélhetünk írott, beszélt és kevert

szövegtípusokról. Az első csoportba tartoznak természetesen többek között a különböző jogszabályok, licencek, szerződések, végrendeletek stb., beszélt szövegtípusnak tarthatjuk többek között a bírósági pertárgyaláson elhangzott beszédeket és az idevágó parlamenti felszólalásokat. Az utolsó csoportba tartoznak például a bírósági tárgyalások jegyzőkönyvei, amelyek az újabb jognyelvészeti kutatások speciális tárgyterületét képezik.¹

A jog csupán nyelvi realizációjában létezik. A jog, illetve a jogi normák kizárólag a nyelv által juttathatók kifejezésre. Ezért különbséget kell tennünk az adott *nyelvek* között, amelyekben a jogi diskurzusok szövegei megalkotódtak. Szorosan ehhez kapcsolódik, hogy mivel a jogi diskurzusok csak és kizárólag meghatározott *jogrendi keretek* között valósulhatnak meg, és ezen jogrendi keretek rendkívül eltérő módon befolyásolják a jogi diskurzusok sajátosságait, különbséget kell tennünk az adott jogrendek jogi diskurzusai között is. Az egyes jogrendeken belül a jogi diskurzusokat horizontálisan tovább kell csoportosítanunk az egyes *jogágak* és *jogterületek* felosztása szerint, valamint a jog vertikális tagozódásának, azaz a *jogforrási hierarchiá-*nak megfelelően vertikálisan, a jogalkotás legmagasabb szintjétől a jogalkalmazás különböző megnyilvánulási szintjeiig. Ehhez szervesen kapcsolódik a *jogi diskurzusok szövegei alkotóinak és címzettjeinek*² köre szerinti csoportosítás, amely alapján alapvetően négy csoportot különböztethetünk meg: (1) Mind a szöveg alkotója, mind pedig a szöveg címzettje jogász szakember. Az ilyen jogi diskurzus szövegei például a törvényszövegek, legfelsőbb és alkotmánybírósági határozatok és állásfoglalások; szakmai publikációk szakfolyóiratokban stb. (2) A szöveg alkotója jogász szakember, a szöveg címzettje laikus. Ilyen szövegek például az ügyvédek által megírt végrendeletek, adásvételi szerződések stb. (3) A szövegalkotó laikus, a szöveg címzettje jogász szakember. Erre a közigazgatási jogban számos példát találunk, elsősorban fellebbezések és kérvények formájában, például ha az ingatlan-adásvétel kap-

1 A magyarországi kutatásokra nézve pl. vö. Kenesei (2003).

2 Különbséget kell tennünk a címzett jogi értelemben és diskurzusnyelvészeti értelemben használatos jelentései között. A jogtudomány a jogi szövegek címzettjeinek kizárólag azt a személykört tekinti, amelyre az adott szöveg hatálya kiterjed, azaz amely személykör számára a jogi szöveg jogokat biztosít és/vagy kötelezettségeket ró. Ebben az értelmezésben például egy adott törvény címzettjei egyaránt lehetnek jogászok (mint átlagemberek) és laikusok. Én azonban a fenti kategorizálásban a címzett terminust diskurzusnyelvészeti jelentésében használom.

csán kiszabott illetéket az eladó túl magasnak találja, és emiatt a hivatalnál fellebbez, vagy fizetési haladékot kér. Amennyiben feltételezzük, hogy létezik egy egységes jogi szaknyelv, ezeket a laikusok által megírt szövegeket valószínűleg nem soroljuk a jogi szövegek közé, mivel esetlegesen nem mutatják a jogi szövegekre jellemző állítólagos sajátosságokat. Ha viszont a jogi diskurzus szövegeiről beszélünk, akkor egyrészt a szöveg témáját, másrészt a szöveg címzettjét tekintve joggal sorolhatjuk az ilyen jellegű szövegeket is a jogi diskurzus egy olyan csoportjába, amelyre a normaszövegekénél kevésbé és különböző mértékben jellemző például a terminushasználat vagy a magasfokú absztraháltság. (4) Laikus szövegalkotónak laikus címzetthez írt szövege. Talán kijelenthetjük, hogy ez a legritkább jelenség. Azonban ha a jogi diskurzus szövegeiről beszélünk, a szöveg témáját tekintve az olyan szövegeket sorolhatjuk ide, mint például egy nem ügyvéd által írt érvényes ajándékozási vagy kölcsönszerződés. Mivel az ilyen szövegek témájukat tekintve a jog területére tartoznak, emellett adott esetben ugyanolyan bizonyító erejük lehet például egy bírósági pertárgyalás során, mint egy ügyvéd által írt adásvételi szerződésnek, véleményem szerint joggal tekinthetjük ezeket a jogi diskurzus egy speciális csoportjának, amelynek jellemzői talán a leginkább térnek el a hagyományos értelemben vett szaknyelvtől, és közelítenek a köznyelvi szövegek sajátosságaihoz.

A jogi szövegek felosztását Eriksen az alábbi ábrán szemlélteti Montesquieu felosztásából kiindulva:³

3 Montesquieu szerint a jog 3 klasszikus működési területe (a hatalmi ágak): a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás.

Hatalmi ág	Törvényhozás (Legiszlátíva)	Végrehajtás (Exekutíva)	Igazságszolgáltatás (Judikatíva)
Működési kör	Törvényalkotás Döntéshozás Politikai irányelvek alkotása	Végrehajtás Törvények foganatosítása Törvények végrehajtása	Az állam által kinevezett önálló és független helyek kötelező érvényű jogi megállapításai konkrét esetekben Peres döntések
Cselekvő / Beszélő	Parlamenti képviselők (Jogászok általi megfogalmazás)	Jogászok Végrehajtó hatalmak	Bírák (jogászok) Képzett személykör
Beszédaktus jellege	absztrakt magas absztrakciós fok, mivel a törvénynek számos esetben kell alkalmazhatónak lennie	konkrét Jogalkalmazás: törvények átültetése és alkalmazása a gyakorlatban	konkrét Jogalkalmazás: törvények átültetése és alkalmazása a gyakorlatban; konkrét aktusok a konkrét helyzetekben; érdekütközések elsimítása; jogviták; jogászok (ügyvédek) nyelvi megnyilatkozásai

1 ábra. A jogi szaknyelv működési területei (Eriksen 2002)

A fentiek alapján Eriksen határozott véleménye, hogy nem beszélhetünk egységes jogi nyelvről, hiszen a jog fenti felosztásából következik, hogy a jogi diskurzusban részt vevők beszédaktusának tartalmi és formai strukturáltsága eltérő. Tehát a jogi szaknyelv az adott kommunikáció funkcionális célkitűzése szerint alapvetően tagozódik. A hatalmi ágak szétválasztásának következményei vannak a jogi szaknyelv használatára nézve. Ezért nem beszélhetünk egységes jogi szaknyelvről (Eriksen 2002).

Hatalmi ág	Törvényhozás (Legiszlátíva)	Végrehajtás (Exekutíva)	Igazságszolgáltatás (Judikatíva)
Szövegtípus / jellemző szövegfajta	Törvény Parlamenti tárgyalás	Végrehajtó aktus Végrehajtó szerződés	Ítélet Határozat
Nyelvi különlegességek	szóbeliség de: a törvények írásba foglalása parlamenti beszéd: részben nagyon népközeli	szóbeliség magasfokú írásbeliség szakemberek (ügyvédek) nyelvi közlései Janus-arcúság: a jogi szaknyelv használata; a polgárok felé közvetítés	

2. ábra. A jogi szaknyelv szövegfajtái

Noha Eriksen felosztása – a montesquieu-i hagyományokhoz ragaszkodva – csupán a fenti három terület nyelvi jelenségeivel foglalkozik, és ennél fogva a jogi diskurzusok komplex köréhez képest meglehetősen hiányos, már ezen három nagy terület szövegeinek jellemzőit tekintve is egyértelműen látszik, hogy a valóságban a jogi diskurzusok sokkal heterogénebbek annál, semmint hogy egy általános „jogi szaknyelv” dobozba lehetne őket tuszakolni, és ennek megfelelően számon lehetne kérni rajtuk az erre az állítólagos „jogi szaknyelvre” jellemző sajátosságokat. Ez a szemléletváltás természetesen a szakfordítóképzésben hatalmas jelentőséggel bír, elég csupán a szakfordítói kompetenciafejlesztésre vagy a vizsgafordítások értékelési kritériumainak kidolgozására gondolnunk.

Göpferich a tudományos-technikai írott szövegfajtákról készített hierarchikus tipológiájában a törvénykezési-normatív szövegek külön csoportba sorolódnak. A hierarchikus tipológia jól példázza a szaknyelvi diskurzusok egy másik, szövegnyelvészeti szempontú vertikális felosztásának lehetőségét. Göpferich egy olyan pragmatikai szemléletű szövegtipológia létrehozására

tesz javaslatot, amely lehetővé teszi a különféle szaknyelvi szövegek megfelelően differenciált osztályozását és megbízható, hiteles elemzését. Szövegtipológiájának alapját a szövegek témája (tudományos-technikai szövegek), osztálya (reiß-i értelemben és a szaknyelvre vonatkoztatva: tartalomközpontú, informatív szövegek) és közege (írott szövegek) képezi. A hierarchikus tipológia csúcán a négy alapvető szaknyelvi szövegkategoría helyezkedik el:

(1) A törvénykezési-normatív szövegek (*juridical-normative texts*), amelyek célja a jogi alapok, egy hivatkozási standard létrehozása (pl. a szabadalmak).

(2) A fejlődésorientált-aktualizáló szövegek (*progress-oriented actualizing texts*), amelyek kommunikatív funkciója az információközlés a tudomány és a technika fejlesztése érdekében (pl. a disszertációk, kutatási beszámolók, szakfolyóirati cikkek).

(3) A didaktikus-tanító szövegek (*didactic-instructive texts*), amelyek célja a tanító jellegű információközlés az intellektuális fejlődés, a szórakoztatás vagy a gyakorlati alkalmazás érdekében (pl. egyetemi tankönyvek, használati utasítások).

(4) A gyűjteményszövegek (*compilation texts*), amelyek célja az információk áttekintő, összegző jellegű bemutatása (pl. enciklopédiák, szótárak).

Sajnos Göpferich tipológiája éppen a törvénykezési-normatív szövegek tekintetében mutatkozik kidolgozatlanak, jó kiindulási alapot nyújthat azonban a jogi diskurzusok szövegeinek pragmatikus, szövegnyelvészeti alapú, hierarchikus kategorizálásához (Göpferich 1995). Göpferich hierarchikus tipológiája a fordítóképzés számára is hasznos, mivel az azonos kategóriák szövegei hasonló sajátosságokat mutatnak, ennél fogva valószínűleg hasonló fordítási problémákat generálnak, így a képzés során az azonos kategóriába tartozó szövegek együttes tárgyalása, valamint a különböző kategóriák szövegsajátosságai eltéréseinek összevetése nagymértékben hozzájárul a szakfordítói kompetencia fejlesztéséhez.

3. A jogi diskurzusok megkülönböztető jegyei a köznyelvhez képest

Az állítólagos jogi szaknyelv és a köznyelv viszonyát már sokan vizsgálták. Nem térek most ki a „jogi szaknyelv” elhelyezésével kapcsolatos vitákra (a köznyelv része, vagy éppenséggel attól teljesen eltér), sem a köznyelv és a szaknyelv egymásra hatására és ennek következményeire, amelyről szintén számos publikáció született. Tudvalevő, hogy a jogi diskurzus terminusainak jelentős hányada köznyelvi jelentésben is él, ezért a szakfordítóképzés során rendkívül nagy figyelmet kell fordítani a szaknyelvi és a köznyelvi hasonlóságok és eltérések tudatosítására, ami által nagymértékben fejleszthető a szakfordító terminushasználati kompetenciája.

Az alábbiakban azokra az állítólagos megkülönböztető jellemzőkre térek ki, amelyeket gyakran az úgynevezett „jogi szaknyelvnek” tulajdonítanak. A különböző publikációkban gyakran olvashatunk az úgynevezett jogi szaknyelvre nézve olyan jelzőket, mint például hogy a „jogi szaknyelv” egységes nyelv, egyértelmű fogalmakkal operál, és magas absztrakciós foka van. Továbbá hogy a köznyelvhez képes precízebb, archaikusabb, konzervatívabb, a töménytelen szakterminus mellett még tele is van idegen (latin, angol, francia stb.) kifejezésekkel, és mindenekelőtt terjengős és redundáns, fellengzős és unalmas. Valóban, bizonyos nyelvek bizonyos jogi diskurzusaira adott esetben igaz *lehet* valamelyik állítás, az azonban bizonyos, hogy általánosságban egy ilyen jellemzés elnagyolt, és teljességgel elfogadhatatlan. A most következőkben a fenti jelzők adott jogi diskurzusban való helyénvalóságát vizsgálom.

3.1. Precizitás

Gyakran hallott állítás a jogi szaknyelvvvel kapcsolatban, hogy sokkal precízebb, mint a köznyelv. Ha a jogi szaknyelv olyan precíz lenne, mint hirdetik, a bírósági feljegyzések nem lennének tele olyan ügyekkel, amelyek során egy törvény, egy szerződés vagy más jogi szöveg bizonytalanságának vagy kétértelműségének feloldását követelik. Továbbá a precizitás – mint ahogy az összes többi jellemző is – a jogi diskurzusok esetében nagymértékben az adott diskurzus sajátosságainak függvénye, ilyen például az adott tárgyterület jellege vagy a szövegek címzettjeinek háttértudása. Bix rámutat, hogy a jogot át-

hatja a félrevezető terminushasználat és retorika, de ez a szerződésjogban sokkal gyakrabban fordul elő, mint bárhol máshol. Például a „the meeting of the minds” („kölcsonös megegyezés”) terminus számos joghallgatót és jó néhány bírát juttatott már arra a téves következtetésre, hogy nem állhat fenn kötelmi szerződés, ha a két fél különbözőképpen értelmezi az ügyletet. Valójában a jog más: ha a felek aláírják ugyanazt az írásos dokumentumot, vagy beleegyeznek a szerződéskötés ugyanazon szóbeli leírásába, akkor az a felek számára kötelező, akkor is, ha különbözőképpen értelmezik annak terminusait (Bix 2009).

A precizitás követelménye olykor azért sem teljesíthető, mert néha éppen a homályosság vagy az általánosság kívánatos. Különösen az angolszász jogrendben van szükség arra, hogy a törvényhozás a döntéshozóknak némi rugalmasságot biztosítson, vagy hogy ne tudjon specifikusabb nyelven érvelni. Az USA alkotmánya például tiltja a „cruel and unusual” („kegyetlen és szokatlan”) büntetést, de nem tesz kísérletet ennek definiálására vagy felsorolására (vö. Tiersma 2005). A megszóvegezők a későbbi generációkra hagyták, hogy a kifejezésnek egzaktabb jelentést adjanak.

Egy szó csak akkor precíz, ha általános az egyetértés a szakmán belül abban, hogy azt egy viszonylag specifikus értelemben kell vagy ajánlatos használni, és ha a jogászok valóban ebben az értelemben használják. Elismert tény, hogy például a common law jogrendű társadalmakban egy bíró eldöntheti, hogy egy dokumentum megszóvegezője nem ezt a jelentést tartotta észben, és követheti a megszóvegező által szándékolt jelentést, de egyáltalán nem lenne furcsa ebben a situációban azt mondani, hogy „ez a szó egyezményesen X-et jelent, de véleményem szerint a szerző valójában Y-t szándékozott kommunikálni, így ebben az esetben én ezt Y jelentésként interpretálok.” Habár a jogi szövegek alkotói különböző módszerekkel növelhetik a precizitást, nem tudják teljesen száműzni a bizonytalanságot és a kétértelműséget.

3.2. Archaizmus és konzervativitás

Az egyik legelterjedtebb állítás a jogi nyelvről, hogy tele van archaikus szavakkal és kifejezésekkel. Egy mai átlagos végrendelet vagy szerződés nyelve például érezhetően hasonlít a több száz évvel ezelőtti megfelelő dokumentuméhoz. Természetesen nem olyan meglepő, hogy egy olyan szerződés nyelve, amelynek a funkciója lényegében évszázadokig nem változott, elég állan-

dó maradt, amit az angol házassági eskü szövegében szereplő *to have and to hold* kifejezés is bizonyít, amelyet az angolszászok idejére lehet visszavezetni, és ma is használatos. Mindazonáltal hiba lenne általánosságban kijelenteni, hogy a jogi szaknyelv archaikus és konzervatív lenne. A 20. században például számos mozgalom indult a jogi szaknyelv megreformálásának érdekében. Az USA-ban például (szövetségi) állami szinten New York állam 1978-ban léptette életbe az Amerika tiszta nyelvi jogáról szóló első törvényt. Más szövetségi államok is hasonló lépéseket tettek. Ezeknek a törvényeknek a közös jellemzője, hogy megkövetelik az archaikus nyelvi jelenségek kerülését (vö.: Tiersma 2005).

A jogi diskurzusok terminusai a nyelvhasználó közösség általi megítélésük függvényében is folyamatosan változnak. Jó példa erre az amerikai családjog bizonyos terminusainak változása. Bix említi, hogy az USA-ban sokáig azt a szülőt, amelyikkel a házasság felbontása után a gyermek ideje többségét tölti, *gondviselőnek* (*custodial parent*) hívták, míg a másik szülőről azt mondtuk, hogy *láthatási joga* (*visitation rights*) van. Nemrégiben egy jogmagyarázó és jogalkotó felvetette, hogy valakinek a saját gyermeke számára *látogatónak* (*visitor*) lenni *nem éppen* az a szerep, amelyhez kedvező konnotáció és jó érzet kapcsolódna, így számos törvénykezés (beleértve Minnesotát) átváltott a *szülői tevékenységi terv* (*parenting plans*) elnevezésre a *gondviselő* és a *láthatás* helyett.

Egy másik példa a családjog területéről, amelyet Bix is említ, az azonos neműek között kötött házasság elnevezésének kérdése. Az Egyesült Államokban négy állam (Massachusetts, Connecticut, Iowa és Vermont) ismeri el az azonos nemű partnerek által kötött házasságot. A többi állam úgy ismeri el az azonos nemű párokat, hogy ugyanazok a (szövetségi) állami jogok és kötelezettségek vonatkoznak rájuk is, mint a házásokra, de különböző névvel illetik őket: ez rendszerint a *civil union* vagy a *domestic partnership* (magyarul mindkettő: *bejegyzett élettársi kapcsolat*). Bármilyen közvélemény-kutatás az azonos neműek együttélése jogi akceptálásának támogatásáról ugyanazt a furcsa dolgot mutatja. A *bejegyzett élettársi kapcsolat* esetében a támogatás szintje konzisztensen sokkal magasabb, mint az *azonos neműek közötti házasság* támogatása, abban az esetben is, ha a válaszadó számára világosan kifejtett, hogy jogilag a jogok és a kötelezettségek azonosak. Például egy 2008. decemberi *Newsweek* felmérés azt mutatta, hogy az azonos neműek együttélése jogi akceptálásának támogatása alapvetően megduplázódott: 31%-ról 63%-ra nőtt, ahogy a *házasság* (*marriage*) elnevezést *bejegyzett élettársi kap-*

csolatra (civil union) változtatták. Rendkívül elgondolkodtató a tény, hogy amerikai felnőttek jelentős hányada alapján változtatná meg a nézeteit, ha az elnevezést megváltoztatnák (*házasságról* valami másra). A jellemző társadalmi hozzáállás tehát: „Nem érdekel, mit teszel, vagy az állam mit tesz érted, amíg nem hívod ezt *házasságnak*” (vö.: Bix 2009).

3.3. Idegen szavak és kifejezések

A következő állítás a „jogi szaknyelv”-vel kapcsolatban, hogy tele van idegen szavakkal és kifejezésekkel. Véleményem szerint a különböző jogi diskurzusokra ez az állítás kvalitatív és kvantitatív szempontból egyaránt eltérő mértékben igaz.

Míg például a magyar közigazgatási és büntetőjogra a latin kifejezések jelenléte a jellemző, a magyar gazdasági jogi terminusok jelentős hányada a 19. században német (osztrák) mintára alakult. Habár ezeket a terminusokat igyekeztek nem átvenni, hanem lefordítani, ennek ellenére itt is elmondható az, ami bármely nyelvújítást általában jellemez: a jelenség felbukkanásakor a jelenséggel együtt sok esetben annak idegen megnevezését is átvesszük, amelyet azután igyekszünk minél gyorsabban anyanyelvi kifejezéssel helyettesíteni akár fordítás, akár szóalkotás révén.

Igaz, hogy az idegen kifejezések használata bizonyos jogi diskurzusokra jellemzőbb lehet, ilyen például a bírósági tárgyalás, míg más jogi diskurzusokra kevésbé jellemző. Azonban ezen jelenség vizsgálatakor is szem előtt kell tartanunk a történeti aspektust, azaz azt, hogy az adott jogterület szakszókincse mennyire fiatal, és terminusai mennyire gyökeresedtek meg az adott szaknyelvben. Jó példa erre az informatika vagy az orvostudomány – és természetesen az ezeket a területeket szabályozó joganyagok – terminológiájának folyamatos változása is.

3.4. Terjengősség és redundancia

A jogi szaknyelvet ért következő kritika, hogy az állítólag terjengős és redundáns. Meggyőződésem, hogy ennél a pontnál a legfontosabb a különböző jogrendek által determinált eltérő nyelvhasználat hangsúlyozása. Valóban, ha például megnézzük az angol végrendeletet, annak formai és

nyelvi követelményei rendkívül terjengős és redundáns szöveget eredményeznek, elég csupán a címre gondolnunk: *Last Will and Testament*. Természetesen nincs különbség a *will* és a *testament* között, így bármelyik elegendő lenne. És meglehetősen furcsa a bárki által írt minden végrendeletet „utolsó”-nak nevezni, függetlenül attól, hogy ez az első, az utolsó vagy valamelyik középső a megírt végrendeletei sorában. Az „XY végrendelete” cím sokkal informatívabb és sokkal kevésbé redundáns lenne. Az angol végrendelet szövege is nagymértékben állandó, és számos redundáns elemet tartalmaz. Ezzel szemben akár a német, akár a magyar végrendeleteket tekintjük, nem találunk hasonló jelenséggel. Természetesen ennek lehet az is a magyarázata, hogy bizonyos jogrendekben – amilyen a magyar is – a végrendekezés annyira törvényileg egyértelműen és szigorúan szabályozott, hogy gyakorlatilag nincs különösebb jelentősége az örökhagyó által írt végrendeletnek, mivel az örökhagyó keze ebben a tekintetben meglehetősen meg van kötve. A másik kardinális kérdés, hogy vajon mi számít itt redundánsnak. A terjengősség és a redundancia ugyanis nem szükségszerűen koextenzív. Az amerikai törvények és a magánjogi dokumentumok gyakran meglehetősen terjengősek. Egy 2004-es kutatásból kiderül, hogy egy átlagos amerikai kereskedelmi szerződés többször – sokszor kétszer vagy háromszor! – hosszabb, mint a német megfelelője (Hill–King 2004). Ennek illusztrálására figyeljük meg az alábbi szerződésrészleteket, ahol a sorpárokban az US-amerikai és a német kereskedelmi szerződés egyazon funkciójú, általánosan használatos formulái olvashatók:

US-amerikai kereskedelmi szerződés	Német kereskedelmi szerződés
<i>The exclusive forum for the resolution of any dispute under or arising out of this agreement shall be the courts of general jurisdiction of ___ and both parties submit to the jurisdiction of such courts. The parties waive all objections to such forum based on forum non conveniens.</i>	<i>Ausschließlicher Gerichtsstand ist ___.</i>
<i>including but not limited to</i>	<i>insbesondere</i>
<i>The [Agent] agrees that the [Principal] shall at its sole discretion be able to accept or reject any order obtained by the [Agent] for any reason including poor credit rating of the client, bad payment record, unavailability of materials or textiles, [and] conflict of interest with existing clients. The [Agent] shall not be entitled to receive any payment for any order so rejected.</i>	<i>Es steht dem Unternehmer frei, ein vom Handelsvertreter vermitteltes Geschäft anzuschließen oder abzulehnen.</i>
<i>___ does hereby grant, bargain, sell, assign, transfer, convey, pledge and confirm, unto Indenture Trustee, its successors and assigns, for the security and benefit of the Indenture Trustee, for itself, and for the Holders from time to time a security interest in and lien on, all estate, right, title and interest of ___ in, to and under the following described property, agreements, rights, interests and privileges, whether now owned or hereafter acquired, arising or existing (which collectively ..., are herein called the “ ___ Trustee Indenture Estate”).</i>	<i>Der Sicherungsgeber übereignet der Bank hiermit den gesamten jeweiligen Bestand an ___ der sich in ___ befindet und in Zukunft dorthin verbracht wird.</i>

3. ábra. Általános kereskedelmi szerződések formulái az USA-ban és Németországban (Hill–King 2004 alapján)

A tanulmány szerzői ennek okát intra- és extrajogi jelenségekben egyaránt vélik felfedezni. Azonban az egyik és elsődleges okként a – általam is hangsúlyozott és a szakfordítás szempontjából rendkívül fontosnak tartott – két jogrendszer közti különbséget említik: a részletekre is kiterjedő német törvé-

nyi szabályozások miatt ugyanis a német szerződések esetében nincsen szükség arra, hogy a szerződésszövegeket – az összes felmerülő kétértelműség és így a későbbi esetleges jogviták és az ezzel járó költségek elkerülése érdekében – telezsúfolják biztonsági kapaszkodókkal, mint ahogyan azt az amerikai szerződésszövegekben megfigyelhetjük (Hill–King 2004).

Valami hasonló tűnik igaznak a törvénykezésre is. A német ügyvédek és törvényhozók egyértelműen kevesebb szóval dolgoznak, mint az amerikaiak. Bár ennek oka nem teljesen világos, ezt legalább részben magyarázza a Common Law (szokásjogon alapuló jogrendszerű) országok *adversary system*⁴ jogi rendszere. Ha valaki attól tart, hogy egy dokumentumot vagy törvényt jól fizetett, nagyon ügyes jogászok könnyörtelenül kiveséznek, hogy aláássák annak hatását, megpróbál előre számolni az összes lehetséges eshetőséggel és bedugaszolni a hézagokat, mielőtt kihasználnák azokat. Ez nagyon sok szót igényelhet. Ennek következtében a bizalmatlanság kultúrájában ezek a szavak nem szükségképpen redundánsak.

A redundancia szempontjából nem csupán a különböző nyelvek, hanem egy nyelven belül a köznyelvi nyelvhasználat és a jogi diskurzusok nyelvhasználata között is jelentős különbség mutatkozik. Vegyük a redundancia legegyszerűbb és legegyszerűbb típusát: az ismétlést. A köznyelvben az ismétlés elkerülésére főnevek esetében egyértelműen a személyes névmás vagy a szinonima használata szolgál. Ebből következően ha például ezt a mondatot látjuk: „Péter megcsókolta Péter feleségét”, egész biztosan arra gondolunk, hogy a történetnek két Péter nevű szereplője van, és az egyik megcsókolta a másik feleségét... A jogi diskurzusokban azonban egészen más a helyzet. A szerződéskötési jogi diskurzusban például a *vevő* és az *eladó* az első előfordulás után konvencionálisan mindig következetesen ismételt alakban fordul elő, hangsúlyozva ezzel az illető személy azonosságát.

⁴ A 19. század polgári forradalmi nyomán létrejövő demokratikus államok új társadalmi-politikai-ideológiai rendszere hívta életre a liberális polgári pert – továbbá ennek a *Common Law* jogrendszerben kialakult változatát, az *adversary systemet* –, amely azt az egyetlen követelményt állította a peres eljárás elé, hogy a jogvitát „a legegyszerűbb, a legrövidebb és a legbiztosabb úton a döntéshez eljuttassa”.

3.5. Fellengzősség és unalmasság

A jogi szaknyelv másik jellemzése, hogy a stílust illetően hajlamos fellengzősnek és unalmasnak lenni. Közelebbről megvizsgálva azonban a jogászok nyelve nem bizonyul egységesnek. A római ügyvéd, Cicero híres volt retorikai képességeiről. Tiersma is említi, hogy akik látták Johnny Cochran záróbeszédét O. J. Simpson perében, számos jelzővel illethetik azt, de az „unalmas” valószínűleg nem szerepel ezek között (Tiersma 2005). Hasonlóan érdekesek és szórakoztatóak lehetnek bizonyos bírósági tárgyalási jegyzőkönyvek. Az írott dokumentumokat tekintve a téma általában szigorúan behatárolja, mennyire lehetnek kreatívak és ékesszólók az ügyvédek, azonban nem valószínű, hogy más szakmák szövegei a laikusok számára sokkal szórakoztatóbbak lennének.

4. Összegzés

A területi korlátok miatt nincs most lehetőség a jogi diskurzusok és az egyéb szaknyelvek különbségeinek bemutatására. A fentieket összegezve is egyértelműen megállapítható, hogy ezek a jellemzők sem tekinthetők mindenfajta jogi diskurzusban általános érvényűnek, így nem tarthatjuk őket megkülönböztető sajátságoknak az úgynevezett „jogi szaknyelv”-nek a köznyelvtől vagy más szaknyelvektől történő elhatárolási kritériumainak felállításakor.

A jogi és az EU-s szakfordítók képzésének jelenleg is szerves részét képezik a jogi alapismeretek. A fentiek alapján elmondható, hogy az általános jogi alapismeretek elsajátításán túl elengedhetetlen a nyelvpárspecifikus jognyelvészeti képzés, amelynek során elsődleges fontosságú az adott nyelvpárok hatályos jogszabályban rögzített jogi szövegalkotási irányelveinek ismertetése, továbbá az adott nyelvek jogi szövegeire jellemző nyelvészeti kérdések részletes, nyelvpárspecifikus kontrasztív vizsgálata.

A képzés során szükség van továbbá a jogi diskurzusok diakrón megközelítésből történő vizsgálatára, valamint nagy súlyt kell fektetni arra is, hogy a hallgatók tisztában legyenek a különböző jogi diskurzusok – és nyelvpárspecifikusan az adott jogrendek alapvető és a jogi diskurzus jellegét meghatározó – jellemzőivel, különös tekintettel a jog és ebből következően a jogi diskurzusok vertikális és horizontális tagoltságára. Az elméleti ismereteken és a terminológiai órákon – utóbbi keretében a történeti terminológiai képzésen

– túl rendkívül fontos a gyakorlatorientált szövegnyelvészeti kurzus, ahol a hallgatók megismerkedhetnek a jogi diskurzusok különböző szövegfajtáinak specifikus tulajdonságaival, továbbá megtanulhatják kezelni az ezekből fakadó fordítási problémákat.

Irodalom

- Bix, B. H. 2009. Law and Language: How Words Mislead Us. *University of Minnesota Law School Legal Studies Research Paper No. 09-22*. 1–21.
- Eriksen, L. 2002. Einführung in die Systematik der juristischen Fachsprache. In: Eriksen, L. – Luttermann, K. (szerk.). *Juristische Fachsprache. Kongressberichte des 12th European Symposium on Language for Special Purposes, Brixen/Bressanone 1999*. Münster: LIT. 1–20.
- Göpferich, S. 1995. A Pragmatic Classification of LSP Texts in Science and Technology. *Target* 7:2. 305–326.
- Hill, C. A. és King, Ch. 2004. How Do German Contracts Do As Much with Fewer Words? *Chi.-Kent L. Rev.* 79. 889–925.
- Kenesei István. 2003. Jogi szemantika: problémafelvetés és kutatási program. *Világosság* 44. 63–70.
- Tiersma, P. 2005. Some Myths About Legal Language. *Loyola Law School Los Angeles Legal Studies Paper No. 26*. 1–37.

VERMES ALBERT

Fordítóképzés Magyarországon és az Amerikai Egyesült Államokban

1. Bevezetés

Jelen írás azt vizsgálja, miként jellemezhető a fordítóképzés helyzete Magyarországon és az Amerikai Egyesült Államokban. Az alábbi kérdésekre keresem a választ: Milyen munkaerőpiaci igényeket elégítenek ki a fordítóképző programok? Milyen szintű és típusú fordítóképző programok működnek Magyarországon, illetve az Egyesült Államokban? Hogyan épülnek fel ezek a programok? Milyen az elméleti, illetve gyakorlati jellegű komponensek aránya e programokban? Milyen jellemző hasonlóságok és különbségek vannak e programok között?

2. A fordító és tolmács szakma és a munkaerőpiac

2.1. Amerikai Egyesült Államok

Az USA Munkaügyi Statisztikai Hivatala (*Bureau of Labor Statistics*) által publikált *Occupational Outlook Handbook* (Bureau of Labor Statistics 2016) szerint 2014-ben a fordító és tolmács szakmában 61.000-en dolgoztak az Egyesült Államokban. Az álláshelyek növekedésének becsült mértéke 2014–2024 között 29%, ami sokkal magasabb az összes foglalkozási ág átlagánál. Ebben az időszakban ez 17.500 új munkahely létrejöttét eredményezheti. A keresetek mediánja 2015-ben éves szinten \$44.190, óránként \$21,24 volt. (Ez 280-as USD/HUF árfolyammal számolva 12.373.200, illetve 5947 Ft-tal

egyenértékű.) Ebben az évben a fordító és tolmács szakmában dolgozókat az alábbi gazdasági területeken foglalkoztatták legnagyobb számban: szakmai, tudományos és műszaki szolgáltatások (29%), állami, önkormányzati és magánoktatás (26%), egészségügy és szociális szolgáltatások (16%), kormányzat és közigazgatás (7%). A szakmában dolgozóknak körülbelül negyede volt önfoglalkoztató 2014-ben.

A növekedési kilátások egyrészt a globalizáció erősödését, másrészt az USA népességének nemzetiségi sokszínűségét tükrözik. Valószínűleg erős marad a fordítók és tolmácsok iránti kereslet a sokat fordított nyelvek, a spanyol, a francia, a német, a portugál és az orosz területén. Ugyancsak erős kereslet várható az arab és az egyéb közel-keleti nyelvek, illetve a kínai, a japán, a koreai és a hindi nyelvek tekintetében. A nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok és a globalizáció erősödése miatt előreláthatólag az ázsiai és az afrikai fejlődő országok nyelvein dolgozó fordítók és tolmácsok iránt is növekszik az igény. Várhatóan a jelnyelvi (American Sign Language) tolmácsok iránti kereslet is erősödik, aminek háttérében a videotelefon-szolgáltatások növekvő jelentősége áll. Az üzleti globalizáció és az internet fejlődése következtében egyre több lokalizációs szakemberre lesz szükség. A katonai tolmácsok és fordítók iránt mutatkozó igények növekedése is újabb munkahelyek létrejöttét eredményezheti. Hasonlóképpen az egészségügy és az igazságszolgáltatás területén is a munkalehetőségek bővülése várható. A Wake Forest University¹ honlapja szerint (Wake Forest University 2016) jelenleg e két területen mutatkozik a legnagyobb kereslet a fordítók és tolmácsok iránt a közszolgáltatások terén. Ugyanezen oldal szerint ezt a trendet erősíti az a rendelkezés is, melynek értelmében 2011. január 1-jét követően minden szövetségi pénzügyi támogatásban részesülő egészségügyi intézmény köteles fordító- és tolmácsszolgáltatást biztosítani a korlátozott angoltudással bíró betegek részére.

Ami a fordítókkal és tolmácsokkal szemben támasztott képzési és szakképzettségi követelményeket illeti, jelenleg az Egyesült Államokban nem létezik általános érvényű, szakmai végzettségre, szakvizsgára vonatkozó elvárások, eltekintve az államok többségében működő bíróságitolmács-vizsgáktól. Léteznek azonban opcionális fordító- és tolmácsvizsgák, amelyek közül

¹ Az amerikai felsőoktatási intézmények nevét, illetve a különböző oktatási programok neveit mind a szövegben, mind az 1. függelékben az eredeti angol alakban szerepeltetem.

a legismertebb az Amerikai Fordítók Egyesületének (*American Translators Association*, ATA) képesítő vizsgája, melyet az angol és 17 másik nyelv közötti nyelvpárban kínálnak (American Translators Association 2016a).

Az *Occupational Outlook Handbook* (Bureau of Labor Statistics 2016) azt írja, a fordító és tolmács munkakörben dolgozóktól legalább alapszintű (*bachelor's*) nyelvszakos végzettséget várnak el a munkaadók, de kezdőknél az előzetes munkatapasztalat nem elvárás. A *study.com* (2016a) ezt kiegészíti azzal, hogy bizonyos munkaadóknál elvárás lehet 1–5 év előzetes munkatapasztalat, amelyet például a Nemzetközi Vöröskeresztnél, kórházakban, sporteseményeken végzett önkéntes munkák vagy cégeknél végzett gyakorlat révén lehet megszerezni.

2.2. Magyarország

Tudomásom szerint a fordító és tolmács szakma magyarországi helyzetével és kilátásaival kapcsolatban nem léteznek hivatalos statisztikai adatok. Amit tudni vagy talán inkább csak sejteni lehet a témával kapcsolatban, azt itt-ott megjelent írásokból lehet összegyűjteni. Ezek közül talán a legrepresentatívabb a *Fordítói körkép* című 2011-es felmérés (Espell – fordit.hu 2011). E felmérés szerint a szakmában dolgozók között a fordítással és tolmácsolással foglalkozók aránya az alábbiak szerint alakult: csak fordít: 42%; ha kell, kivételesen tolmácsol is: 32%; fordítás mellett rendszeresen tolmácsol is: 20%; csak tolmácsol: 5%; nincs válasz: 1%. Eszerint a nyelvi közvetítő szakembereknek mindössze negyede foglalkozik rendszeresen tolmácsolással, túlnyomó részük kizárólag vagy jellemzően fordításból él. Érdeemesnek gondoltam megnézni, az online álláshirdetések mit mutatnak e tekintetben. 2016. május 23-án a *jobinfo.hu* oldalon a tolmácsolás/fordítás kategóriában 35 álláshirdetés jelent meg. Nagy többségük fordítót, fordítói asszisztent, illetve fordítási projektmenedzsert keresett, kifejezetten tolmácsokat csak két hirdetésben toboroztak. Ennek azonban számos itt nem részletezett oka lehet, és nyilvánvalóan nem lehet semmiféle megalapozott következtetést levonni e számokból arra nézve, hogy fordítókra vagy tolmácsokra van-e nagyobb igény a piacon.

Ami a nyelveket illeti, e hirdetések többségében angol vagy német munkanyelvű fordítókat kerestek, de mutatóban előfordult a cseh és a japán nyelv is. A *Fordítói körkép* (Espell – fordit.hu 2011) szintén az angol és a német

nyelv dominanciájáról tanúskodik. Eszerint a magyarországi fordítók és tolmácsok az alábbi megoszlásban dolgoznak az egyes nyelvpárokban: angol–magyar: 69,8%, magyar–angol: 50,4%, német–magyar: 29,5%, magyar–német: 19,8%, francia–magyar: 14%, magyar–francia: 8,2%, az egyéb nyelvek (olasz, orosz, spanyol, román, szlovák, cseh, lengyel) pedig mind jóval 10% alatt vannak. Azt látjuk tehát, hogy az angol mellett csak a németnek jut jelentősebb szerep a piacon, miközben az összes többi nyelv aránya együtt sem közelíti meg az angolt.

Ha csak a tolmácsolás területét nézzük, ott talán még nagyobb a nyelvek közötti kiegyensúlyozatlanság. Egy 2009-es, az origo.hu hírportálon megjelent írásban a következőket olvassuk:

Somogyi László úgy látja, máig az angoltolmácsok a legkeresettebbek. „Tízből kilenc és fél megrendelés angol–magyar tolmácsolásról szól. Ennek oka, hogy egy üzleti tárgyaláson hiába tud jól angolul egy cégvezető, még az apróbb hibákat sem akarja felvállalni, másik oldalról pedig egy kiélezettebb helyzetben stratégiai eszköz is lehet, mert ameddig a tolmács beszél, addig az illető tud gondolkodni. Az angolon kívül van még némi igény német, francia, spanyol és orosz tolmácsokra, sőt, az utóbbi időben volt pár megrendelés a visegrádi nyelvekből is.” Somogyi szerint érezni némi fellendülést a kínai tolmácsok iránti igényben is, de az ilyen megrendelések száma továbbra is elenyésző. (Dorofjev 2009)

Megerősíti az angol nyelv elsöprő piaci dominanciájára vonatkozó megítélést, ugyanakkor némiképp árnyalja is a képet a hvg.hu oldalon 2011. március 22-én megjelent *Mennyit keres egy tolmács?* című cikk is:

„A válság kirobbanása óta gyakorlatilag csak az angollal lehet boldogulni, még a német is visszaszorult” – erősíti meg Simon Éva, a Magyarországi Fordítóirodák Egyesületének elnöke, egyúttal utalva a problémára, miszerint angol tolmácsból sok van, ezért ők jóval nehezebben tudnak érvényesülni. Más a helyzet, ha a tolmács idegen nyelvről idegen nyelvre fordít. Mint mondja, Magyarországon eddig sem volt nagy kereslet irántuk, külföldről jöttek a megrendelések, mert a magyarok szaktudása jó, a munkadíjuk pedig jóval alacsonyabb a nyugat-európainál. Az utóbbi időben angol vagy német

nyelvtudással párosulva felértékelődött a keleti és a szláv nyelvek szerepe. Kelendő az angol–oros, a német–oros kombináció, még jobb, ha egy latin nyelv jön össze az angollal vagy a némettel – teszi hozzá Simon Éva. (Hvg.hu 2011)

Érdekes kérdés az is, hogy kinek dolgoznak a magyar fordítók és tolmácsok. A *Fordítói körkép* (Espell – fordit.hu 2011) a következő képet tárja elénk. Azon fordítók és tolmácsok aránya, akiknél 50–100% a külföldi ügyfelek aránya: 25%, vagyis a válaszadók egynegyede jelentős mértékben külföldi ügyfeleknek dolgozik. Azon fordítók és tolmácsok aránya, akiknél 16–49% a külföldi ügyfelek aránya: 22%; 6–15% közötti külföldi ügyfélkörrel rendelkezik 19%; 1–5% a külföldi ügyfelek aránya a fordítók és tolmácsok 10%-ánál; végül pedig egyáltalán nincs külföldi ügyfele a fordítók és tolmácsok 24%-ának. A visszatérő ügyfelek között legjellemzőbb típusok: fordítóiroda, magyar kis- és középvállalkozás. Közepesen jellemző: külföldi fordítóiroda, egyéb (nincs részletezve), magyar nagyvállalat; kevésbé jellemző: külföldi kis- és középvállalkozás, magyar kormányzat/közigazgatás, külföldi nagyvállalat; és legkevésbé jellemző: EU intézmények.

A felmérés a számítógépes fordítástámogató (CAT – *computer-aided translation*) eszközök használatát is vizsgálta. Az eredmények azt mutatják, hogy 2011-ben a magyar fordítók 44%-a nem használt CAT-eszközöket, rendszeresen 36%, a megrendelő kérésére pedig 20%. Valószínűleg az elmúlt öt évben csökkent az ilyen eszközöket nem használó fordítók aránya, hiszen ma már a fordítóirodák és az álláshirdetők java része is elvárja a fordítóktól ezen eszközök ismeretét.

A legtöbbször érdeklő kérdés nyilván az, hogy mennyit keres egy fordító vagy tolmács. Pontos adatok itt sem állnak rendelkezésre, de a fordit.hu portálon 2014. május 9-én megjelent írás a fordítókkal kapcsolatban az alábbi kalkulációt adja:

A fordítók többségükben egyéni vállalkozóként dolgoznak, ezt mutatta ki a 2011-es fordítói körkép elemzés. [...] Vegyük tehát az átlagos kapacitást 2500 szóra. Egészítsük még ki az egyenletünket az- zal, hogy egy szó átlagosan 6 karakter hosszúságú, egy hónap pedig 21 munkanapból áll. Nyilván ezek nem pontos értékek, de egy gyors számításához elegendők. Ha a fenti adatokat szép sorban összeszorzozzuk, akkor úgy tűnik, hogy egy fordító átlagosan 315 000 karaktert

fordíthat le egy hónapban, nem túl megerőltető tempóban, normál körülmények között. Így a fizetése 2000-ben 630 000 Ft körül alakult volna, ha már akkor is használt volna CAT eszközt. Mivel nem használt, ezért csak 457 000 Ft-ot keresett. Ma viszont csak 472 000 Ft-ot keres, ami valószínűleg kevesebbet ér, mint a 14 évvel ezelőtti összeg. (Fordit.hu 2014)

Mivel itt egyéni vállalkozói bevételről van szó, amelyből le kell vonni a különböző járulékokat és adókat, ez egyáltalán nem tekinthető kiemelkedő keresetnek. Mi a helyzet a tolmácsokkal? A hvg.hu már idézett 2011-es cikke az alábbiakat közli:

A budapesti irodák díjait tanulmányozva általánosságban elmondható, hogy a megrendelőnek [...] napi 45-50 ezer forint a konzekutív tolmácsolás (az élőben elhangzott szöveg fordítása gondolati egységekre bontva), míg a szinkrontolmácsolás napidíja átlagosan 60-80 ezer forint (a díjakhoz jön még az áfa). Idegen nyelvről idegen nyelvre történő élő fordítás esetén a napidíjak 20-25 ezer forinttal megugranak. Akad olyan iroda és nyelviskola, amely jóval kedvezőbb díjakat szab: konzekutív tolmácsolást kínál már 15 ezer forinttól, a szinkrontolmácsolás pedig óránként 20-30 ezer forintba kerül, ám az csak a megrendelés teljesítése után derül ki, hogy olcsó húsna valóban hígabb volt-e a leve. (Hvg.hu 2011)

E számokat összevetve az origo.hu oldalon 2009-ben megjelent írásban közöltekkel azt látjuk, hogy 2009 és 2011 között nem volt áremelkedés a tolmácspiacon:

„Egy tolmács napi díja 60-70 ezer forintnál kezdődik, de két idegen nyelv között való tolmácsolás vagy erősen szakmai jellegű konferencia esetén ez felmehet akár 100 ezer forintig is. A fél napi munka ennek a 60 százaléka, és ha órabérben számolunk – ami nagyon ritkán fordul elő –, akkor az 10-15 ezer forintos óradíjat jelent” – mondta Somogyi László, a European Masters Tolmácsiroda ügyvezetője. „Azt azért tudni kell, hogy ha egy tolmács heti egy-két napot tud dolgozni, akkor már nagyon jónak számít. Vegyük még hozzá, hogy egy munkára annyi napot kell készülni, ameddig a konferencia tart” – árnyalja a képet. (Dorofejev 2009)

Ha heti egy nappal és 80 ezer forinttal számolunk, az nagyjából havi 320 ezer Ft bevételt jelent. Ettől sokkal többet lehet keresni tolmácsként az Európai Unió intézményeiben:

„Ha valaki szinkrontolmácsként szeretne sokat dolgozni jó körülmények között, nyugat-európai mércével nézve jó fizetésért, akkor egy brüsszeli munkát kell megpályáznia. Itthon egy kétnyelvű tolmácsolásért nettó 80-100 ezer forintot lehet elkérni egy napra, és átlagosan három-négy munkanap adódik egy hónapban. Brüsszelben már a napidíj is valamivel magasabb és ott átlagosan heti négy-öt napot lehet dolgozni. Ha pedig egy EU-s intézmény felvesz valakit állandó tolmácsnak, az havi 4-5 ezer eurós fizetésre számíthat” – tudtuk meg Bodor Gézától. (Dorofejev 2009)

A fizetesek.hu weboldalon a fentiekkel összehasonlítva még kevésbé biztató adatokat találunk. Eszerint 2016-ban egy magyarországi tolmács havi bruttó átlagbére: 215 077 Ft (Fizetesek.hu 2016a), egy magyarországi fordító havi bruttó átlagbére: 277 835 Ft (Fizetesek.hu 2016b). Hogy mi az igazság, azt nehéz lenne megmondani, de valószínűleg valahol középen találjuk. Ezt sugallja a *Fordítói körkép* (Espell – fordit.hu 2011) felmérése is, amelyben azt találjuk, hogy a megkérdezettek véleménye szerint 2011-ben fordítóként és tolmácsként közepesen jól lehetett keresni.

A legfontosabb kérdés nyilván az, hogy érdemes-e ebben a szakmában keresni a boldogulást. Erre a kérdésre megint csak nem lehet egyszerű választ adni, de itt is érdekes adalékkal szolgál a *Fordítói körkép* (Espell – fordit.hu 2011), amely azt is megkérdezte a felmérésben részt vevőktől, hogy mennyi ideig akarnak még fordítóként dolgozni. A válaszadók 57%-a azt mondta, hogy mindig, 21% 5–10 évig, 19% még néhány évig, és végül 3%-uk állította, hogy amint lehet, elhagyja a szakmát. Ez összességében arra utal, hogy a szakmabeliek jelentős része többé-kevésbé elégedett azzal, amit csinál.

Végül szót kell ejteni a fordítókkal és tolmácsokkal szemben támasztott képzési és szakképzettségi követelményekről is. A szakfordításról és tolmácsolásról szóló 24/1986. (VI. 26.) MT rendelet értelmében „[s]zakfordítást vagy tolmácsolást munkaviszonyban, valamint munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyban díjazás ellenében az végezhet, aki szakfordító vagy tolmács képesítéssel rendelkezik.” A szakfordító és tolmács képesítés meg-

szerezésének feltételeit a 7/1986. (VI. 26.) MM rendelet szabályozza. E rendelet szerint szakfordító és tolmácsképesítésnek számít a szakfordító, szakfordító-lektor, tolmács, szaktolmács és konferenciatolmács képzés, melyek „a felsőoktatási intézményekben alap-, illetőleg továbbképzésben, továbbá a művelődési miniszter által kijelölt intézményekben szerezhető meg” társadalomtudományi, természettudományi, műszaki és gazdasági szakirányokban. Továbbá képzés nélkül szakfordító vizsgára jelentkezhet az, aki felsőfokú iskolai végzettséget tanúsító oklevéllel rendelkezik; szakfordító-lektor vizsgára jelentkezhet, akinek szakfordító képesítése van; tolmácsvizsgára iskolai végzettségétől és életkorától függetlenül bárki jelentkezhet, aki felsőfokú nyelvtudással bír; szaktolmács vizsgára az jelentkezhet, aki felsőfokú végzettséget tanúsító oklevéllel rendelkezik; végül konferenciatolmács vizsgára az jelentkezhet, aki szaktolmács képesítéssel rendelkezik.

3. Fordító- és tolmácsképző programok az Amerikai Egyesült Államokban

3.1. A fordító- és tolmácsképzés története az Egyesült Államokban

A felsőfokú fordítóképzés története 1949-ben kezdődött az Egyesült Államokban, amikor a nürnbergi pereket követően a Georgetown University elindította az első, időközben már megszűnt fordítóképző programot. Ezt követte 1965-ben Monterey (ma Middlebury Institute of International Studies), 1976-ban a Brigham Young University, 1978-ban a Florida International University, 1979-ben a University of Delaware, 1980-ban a San Diego State University, 1988-ban a Kent State University és a University of Hawaii. Az irodalmi fordítás területén elsőként a Binghamton University (1971), a University of Arkansas (1974), illetve a University of Iowa (1977) indított képzéseket (Pym et al. 2012).

Az Egyesült Államokban a study.com webportál által nyújtott információk (Study.com 2016a) alapján különböző intézményekben a felsőfokú képzés különböző szintjein működnek fordító- és tolmácsképző programok. Ezek a következők: *undergraduate certificate*, *graduate certificate*, *associate of science/applied science*, BA vagy BSc (bizonyos esetekben minor szakként), MA, MFA vagy MSc, PhD. (A következő szakaszokban közelebbről megvizsgálom majd

a különböző szintű programokat, és megpróbálom a magyar rendszerrel párhuzamba állítani őket.) E sokszínűséget az teszi lehetővé, hogy az Egyesült Államokban nem létezik az indítható szakok nevét, szintjét és képzési követelményeit előíró, a magyarországihoz hasonló követelményrendszer, így az egyes intézmények nagyfokú szabadságot élveznek az általuk indítani kívánt programok tartalmának kidolgozásában.

Amikor az USA területén működő fordító- és tolmácsoló programokról beszélek, rugalmasan értelmezem a fogalmat, és nem csupán azokat a programokat értem ide, amelyek szigorú értelemben vett szakmai képzést adnak, de azokat is, amelyek a fordítással, tolmácsolással vagy kissé tágabb értelemben az interkulturális nyelvi kommunikációval kapcsolatos ismereteket oktatnak. Hogy pontosan hány ilyen program működik az Egyesült Államokban, azt nehéz megmondani. Különböző források alapján (American Translators Association 2016b, 2016c, Kwintessential 2016, Lexicool 2016, ProZ.com 2016) sikerült összeállítanom a különböző szintű programok listáit, amelyeket az 1. függelékben közlök. Nem vettem fel a listába a jelnyelvi tolmácsolást oktató programokat, amelyekből számos működik szerte az Egyesült Államokban. A legnevesebb felsőoktatási intézmény, amely ilyen programokat működtet, a Gallaudet University, amely világszinten az egyik vezető intézmény a siket és nagyothalló diákok oktatásában. A Gallaudet BA, MA és PhD szinten is oktatja a jelnyelvi tolmácsolást.

Nagyon is elképzelhető, hogy e listák nem teljeseek, de az biztos, hogy megközelítőleg pontos képet nyújtanak a jelenlegi helyzetről. Ezek szerint 79 *certificate* vagy *minor* program (53 különböző intézményben), 4 *associate* program (4 intézmény), 10 BA- vagy BSc-program (10 intézmény), 32 MA-, MFA- vagy MSc-program (25 intézmény) és 4 PhD-program (4 intézmény) működik az Egyesült Államokban. A listák alapján összesen 68 intézményben működik valamilyen szintű fordítóképző program. Ugyanekkor az USA Oktatási Minisztériumának Statisztikai Központja (*National Center for Education Statistics*) által a honlapján közzétett adatok szerint 2011–12-ben 4706 valamilyen szintű diplomát adó felsőoktatási intézmény működött az országban (National Center for Education Statistics 2015). E számot az előző 68-cal összevetve megállapíthatjuk, hogy jelenleg a fordítóképzés közel sem éri el azt a léptéket az Egyesült Államokban, mint ami az intézményi

háttér alapján lehetségesnek és a piaci igények növekedésére vonatkozó felmérések alapján indokoltnak tűnne. Mindezek miatt nem lenne meglepő, ha a következő években, évtizedekben hiány alakulna ki az országban szakképzett fordítók közül.

A következőkben röviden áttekintem a képzés különböző szintjein működő programokat és azok legfőbb jellemzőit.

3.2. *Certificate* és *minor* programok

Egy *undergraduate certificate* program leginkább talán a magyar oktatási rendszer alapszakos specializációjának feleltethető meg. Általában legfeljebb egy tanévig tart, és jellemzően 15–22 kredit megszerzését írja elő. (Egy kredit – SCH, *semester credit hour* – az amerikai kreditrendszerben egy szemésteren keresztül hallgatott heti egy tanórának felel meg.) A *graduate certificate* magyar megfelelője leginkább a szakirányú továbbképzési szak lehetne. Ez szintén jellemzően egy tanévig tart, és 15–30 kredit megszerzését írja elő. A legtöbb fordító- és tolmácsoló *graduate certificate* program alapszakos végzettséggel kezdhető meg, és legalább egy idegen nyelv ismeretét feltételezi, amiről felvételi vizsgán ad számot a jelentkező. Sok ilyen program valamely MA-képzés részeként működik, de önálló *graduate certificate* programok is vannak, amelyek az MA-képzésekhez hasonló felvételi követelményekkel bírnak. A programok tartalma változatos: számos nyelv és specializáció elérhető (pl. egészségügyi, IT, pénzügyi, gazdasági, jogi stb.). Fordítói *minor* szakokból kevés működik, mindössze hatot találtam. Hosszuk egy-két tanév, és 15–24 kreditet kell teljesíteni a diáknak.

3.3. *Associate of science* és *associate of applied science* programok

Az *associate of science/applied science* (AS, AAS) programokat leginkább talán a magyar felsőoktatási szakképzési programokkal lehet rokonítani. Ezek a BA-végzettségnél alacsonyabb szintű végzettséget adnak, és az itt megszerzett kreditek felhasználhatók később egy BA-végzettség megszerzésekor. Egy tipikus *associate* program két évig tart, és 60–70 kredit teljesítését írja elő. E programokból mindössze négyet sikerült találnom.

3.4. BA/Bsc-programok

A study.com (2016b) szerint BA/BSc szinten kevés fordító- és tolmácsképző program működik az Egyesült Államokban, de azért van rá példa. Én 10 ilyen programot azonosítottam a fent felsorolt források segítségével. Egy tipikus BA-program 4 évig tart, és 120 kredit teljesítését írja elő. Egyes intézményekben az érdeklődő hallgatók egy tanácsadó (*student advisor*) segítségével összeállíthatnak egy a saját igényeikre szabott BA-programot, mint például a manoi University of Hawaii Fordítás- és Tolmácsolástudományi Központja (*Center for Interpretation and Translation Studies*) által oktatott BA-képzésben (*BA in Interpretation and/or Translation through Interdisciplinary Studies*), amely az Interdiszciplináris tanulmányok programon belül teszi lehetővé BA-végzettség szerzését tolmácsolásból és fordításból.

3.5. MA/MFA/MSc-programok

Az ország kontinensnyi méretéhez képest nagyon kicsi a mesterszintű fordító- és tolmácsképző programok száma: forrásaim segítségével 32 programot találtam, amelyek 25 különböző intézményben működnek. Mesterszinten egy vagy két év a tanulmányi idő, és 35–50 kredit teljesítése kötelező. E programoknak többféle változata létezik az USA-ban. Legjellemzőbb a nálunk is működő MA (*Master of Arts*), de egy intézmény, a New York University MS- (*Master of Science*) képzést folytat. Azon intézmények többsége, ahol az irodalmi fordítás áll a program középpontjában, MFA- (*Master of Fine Arts*) végzettséget adnak. Ezek mellett két további, némiképp eltérő jellegű programot is találtam. A University of Denver MLS- (*Master of Liberal Studies*) programot működtet (*MLS in Global Affairs with a Concentration in Translation Studies*), amely egy széles műveltséget biztosító interdiszciplináris képzés. Végül pedig a University of Maryland MPS- (*Master of Professional Studies*) végzettséget nyújtó fordító- és tolmácsképző programokat működtet, amelyek a gyakorlati, szakmai készségekre helyezik a fő hangsúlyt.

3.6. PhD-programok

Doktori szinten 2–3 év a programok hossza (a fokozatszerzés természetesen általában ettől hosszabb időt, akár 5–8 évet is igénybe vehet), és a kutatómunkát és a disszertációt is beleértve 60–70 kredit teljesítése kötelező. Négy

intézményben működik fordítással kapcsolatos doktori program, ezek közül azonban szigorúan véve csak kettő igazi fordítástudományi képzés (Binghamton University és Kent State University), a másik kettő (University of California, Santa Barbara és University of Texas at Dallas) irodalmi, kulturális, interdiszciplináris jellegű program, amelyben lehetőség van a fordításra helyezni a fókuszot.

3.7. A legnevesebb fordítóképző intézmények

Gearing (2009) szerint, tekintetbe véve a hallgatói létszámokat, a programokban oktatott nyelvek számát, az intézmény által adott végzettségek típusait, az oktatott kurzusokat, az oktatók számát, az adott tanszék erőforrásaibanak minőségét stb., az alábbi intézmények számítanak a legrangosabbnak az Egyesült Államokban a fordító- és tolmácsképzésben. A *certificate* programok terén: American University, Boston University, Florida International University, Georgia State University és New York University. A graduális képzés terén: Gallaudet University, Kent State University, Middlebury Institute, Binghamton University és University of Texas at Dallas. A Gallaudet University egyedülálló szerepéről a jelnyelvi tolmácsolás oktatásában már fentebb említést tettem.

A Kent State University Alkalmazott Nyelvészeti Intézete (*Institute for Applied Linguistics*) az egyetlen intézmény az országban – eltekintve a Gallaudet Universitytól – amely BS, MA és PhD szinten is folytat fordítói képzést. Az oktatott idegen nyelvek a francia, a német, az orosz, a spanyol, a japán és az arab. Programjai mind a szakfordításra koncentrálnak.

A Middlebury Institute (korábban Monterey Institute) 1965 óta lát el oktatási és kutatási feladatokat a fordítástudomány területén. *Graduate certificate* programja mellett egyedülálló módon négy MA-programmal büszkélkedhet: *MA in Conference Interpretation*, *MA in Translation*, *MA in Translation and Interpretation*, *MA in Translation and Localization Management*. Az oktatott nyelvek között a kínai, a japán, a koreai, a francia, a német, a spanyol és az orosz található. Ezek közül egyet vagy kettőt vehet fel az angollal párban a hallgató.

A Binghamton University, amely a State University of New York (SUNY) része, a *Graduate Certificate in Translation* és a *Minor in Translation Studies* programok mellett működtet egy az összehasonlító irodalomtudományi MA

specializációjaként választható, a fordítói *graduate certificate* programmal kombinálható fordítástudományi mesterképzési programot (*MA in Comparative Literature Plan B: Translation Studies, in conjunction with a Graduate Certificate in Translation*), valamint egy *PhD in Translation Studies* doktori programot is. Ez a doktori program a legelső volt a maga nemében az Egyesült Államokban, és a fordítástudományon túl a fordítás gyakorlatára és a fordítás informatikai eszközeire is hangsúlyt fektet.

A University of Texas at Dallas Fordítástudományi Központja (*Center for Translation Studies*) 1980 óta működik. Célja az irodalmi fordítás kutatása, és írókkal, kutatókkal, kiadókkal együttműködve a fordító kultúrák közti közvetítő szerepének láthatóbbá tétele. Az *MA in Humanities (Translation Focus)* program mellett *PhD in Humanities (Translation Focus)* doktori programjuk is van, amelyek lehetővé teszik a hallgatók számára, hogy a fordítás kérdéseit sokféle kontextusban, interdiszciplináris módon vizsgálják.

E helyen mindenképpen említést kell még tenni néhány más intézményről is. Az irodalmi fordítás területén mindenképpen érdemes kiemelni a University of Massachusetts, Amherst *MA in Comparative Literature, Translation Studies Track* nevű, az összehasonlító irodalom MA részeként működő fordítástudományi programját, amelynek oktatói között például Edwin Gentzler is megtalálható. Ez a program nagy hangsúlyt helyez az elméleti képzésre is. A szakfordítás területéről pedig kiemelhetjük az egyik legfiatalabb képzést, a University of Maryland, College Park által 2012-ben indított *Master of Professional Studies in Interpreting*, illetve *Master of Professional Studies in Translation* programokat. Kelly (2012) „fontos hírként” jelenti be a képzés indulását a fordítási piacon várható munkaerőhiány fényében. A főváros, Washington közelségének köszönhetően a programok oktatóinak jelentős része kormányzati intézményeknél és nemzetközi szervezeteknél dolgozik fordítóként vagy tolmácsként, így a hallgatók a legjobb gyakorlati szakemberektől sajátíthatják el a tudnivalókat.

3.8. A programok általános jellemzői

Ami az oktatott nyelveket illeti, a hagyományosan sokat fordított európai nyelvek (a spanyol, a francia, a német, az orosz, illetve kevésbé a portugál és az olasz) mellett sok helyütt választhatók a nagy keleti nyelvek is (kínai,

japán, koreai), illetve egyes helyeken az arab is. Jellemző módon a képzések kétnyelvűek: az anyanyelv (tipikusan az angol) mellé egy idegen nyelvet kell választania a hallgatónak, de léteznek háromnyelvű programok is (pl. Middlebury Institute, University of Maryland).

Szakterületek tekintetében elég hangsúlyosan jelen van az irodalmi fordítás, legalábbis a mesterszintű és a doktori képzések között, de a *certificate* szinten is találunk irodalmi programot. Eltekintve az irodalmi fordítástól, a szakfordítás és a tolmácsolás különböző területei közül a legtöbb helyen az üzleti, a jogi, az egészségügyi, a tudományos fordítás, illetve a bírósági és az egészségügyi tolmácsolás jelenik meg.

Általánosan jellemző a képzésekre, az irodalmi programoktól megint csak eltekintve, hogy a gyakorlati ismereteket oktató tárgyak jóval nagyobb súlyal jelennek meg a programokban, mint az elméleti tárgyak. Az erős gyakorlatorientáció azt sugallja, hogy e képzések elsősorban a munkaerőpiaci elhelyezkedéshez szükséges ismeretek és készségek átadására fókuszálnak, semmint a fordítás és tolmácsolás elméleti kérdéseinek megismertetésére. Ezzel kapcsolatban persze jogosan vetődik fel a kérdés: mennyi és milyen mélységű elméleti ismeretre van valójában szükség ahhoz, hogy valakiből igazán jó fordító vagy tolmács legyen? Valóban elég az az egy-két elméleti kurzus, amelyet egy tipikus amerikai fordító- vagy tolmácsképző program tartalmaz?

4. Fordító- és tolmácsképzés Magyarországon

4.1. A magyarországi fordító- és tolmácsképzés története

Az első fordító- és tolmácsképző program 1973-ban indult az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Fordító- és Tolmácsképző Csoportjának szervezésében orosz és angol, később német és francia nyelvből posztgraduális képzés („szakosító továbbképzés”) formájában felsőfokú végzettséggel és felsőfokú nyelvtudással rendelkező hallgatók számára (Klaudy 1997: 177). Hasonló programok indultak később a Külkereskedelmi Főiskolán (1990), a Budapesti Műszaki Egyetemen (1990) és a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen (1992) (Klaudy 1997: 179).

1974-ben indult a graduális formájú, ún. ágazati szakfordítóképzés a műszaki, természettudományi, agrártudományi, közgazdaságtudományi és orvosi képzésben részt vevő hallgatók kiegészítő képzéseként. Először a Mis-

kolci Nehézipari Műszaki Egyetem indított ilyen képzést, majd a későbbi években a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem (1976), a Debreceni Agrártudományi Egyetem (1978), a Gödöllői Agrártudományi Egyetem (1979), a Janus Pannonius Tudományegyetem (1979), az Eötvös Loránd Tudományegyetem (1979), a Kertészeti Egyetem (1980) és a szegedi Szentgyörgyi Albert Orvostudományi Egyetem (1986) (Klaudy 1997: 178).

E képzési formában a domináns idegen nyelv az orosz volt, a képzés célja pedig egyrészt a leendő szakemberek idegennyelv-tudás szintjének emelése, másrészt olyan szakemberek képzése volt, akik közvetítő szerepet tudtak el látni az adott szakma idegen nyelvet nem beszélő többsége és a külföldi partnerek között (Heltai 2002: 10). A képzés a hallgató főszakjához kapcsolódó végbizonyítványt adott, mely az adott nyelvből felsőfokú állami nyelvvizsgálóval egyenértékű nyelvtudást igazolt, és egyúttal birtokosát szakfordítói tevékenység végzésére jogosította (Klaudy 1998: 18).

Az ágazati szakfordítóképzés az 1990-es években visszaszorult. Ennek egyik oka a rendszerváltás után az orosz nyelv háttérbe szorulása volt, másik oka pedig az, hogy a rendszerváltás utáni években egyre inkább szükségessé vált, hogy ne csupán az ágazati szakképzésből kikerülő szakemberek egy része, de mindenki rendelkezzen használható idegennyelv-tudással, és ezt az új igényt az ágazati szakfordítóképzés már nem volt képes kiszolgálni (Klaudy 1997: 179).

Az első kísérlet egy önálló főiskolai szintű fordító- és tolmácsképző szak létrehozására angol és orosz nyelvből a szegedi József Attila Tudományegyetemen történt az 1980-as években, azonban a minisztérium támogatásának hiányában ez a kezdeményezés elhalt (Klaudy 1997: 178).

A hazai fordító- és tolmácsképzés legújabb korszaka 2006-ban kezdődött, amikor az ELTE és 12 másik felsőoktatási intézmény (Berzsenyi Dániel Főiskola, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Corvinus Egyetem, Debreceni Egyetem, Eszterházy Károly Főiskola, Károlyi Gáspár Református Egyetem, Kodolányi János Főiskola, Miskolci Egyetem, Pannon Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem és Szent István Egyetem) benyújtotta az oktatási miniszterhez a fordító és tolmács mesterszak létesítésére irányuló kérelmét. Ennek kedvező elbírálását követően az alap- és mesterképzési szakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló 15/2006. (IV. 3.) OM rendelet módosításáról kiadott 39/2007. (XII. 22.) OKM rendeletben kerültek meghatározásra a fordító és tolmács mesterszak

képzési és kimeneti követelményei. A szakra a gyakorlati képzés dominanciája jellemző: a gyakorlati tárgyak aránya 66%, az elméleti kurzusoké pedig 34%. Ez az arány természetes módon következik abból, hogy a fordítás elsősorban gyakorlati tevékenység, amelynek végzéséhez gyakorlati készségek elsajátítására van szükség, ugyanakkor az elmélet 1/3-os aránya megfelelő biztosítéknak tűnik arra, hogy a végzett hallgatók a változó körülményekhez alkalmazkodni tudó, munkájukat értő módon végző, a felmerülő kérdésekre reflektálni és válaszokat adni képes szakemberekké váljanak.

A fordító- és tolmácsolás magyarországi spektruma 2003-ban vált teljesé, amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem Fordító- és Tolmácsolás Tanszékén elindult az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának Fordítástudományi Doktori Programja.

4.2. A fordító- és tolmácsolás státusa és intézményi háttere

1997-ben még arról panaszkodott Klaudy Kinga, hogy „a magyar egyetemeken és főiskolákon – eltérően a külföldi gyakorlattól – önálló fordítói tanszékek sincsenek, a fordítói programok »felelősei« az Idegen Nyelvi Tanszékek, Idegen Nyelvi Lektorátusok, Idegen Nyelvi Intézetek, vagy néhol az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékek” (Klaudy 1997: 181–182). Ez pedig annak a következménye volt, hogy a bölcsészkarok vezetői „a fordítás és tolmácsolás oktatását gyakorlati készség kialakítását szolgáló oktatási formának tartják, a fordítástudományt nem tekintik önálló diszciplínának, nem látják be, hogy a fordítás és tolmácsolás éppen olyan önálló szakma, mint a nyelvoktatás, éppen olyan komoly tudományos megalapozottságot és széleskörű háttérismereteket igényel” (Klaudy 1997: 182).

Az azóta eltelt csaknem húsz évben szerencsére sokat változott a helyzet. Nemcsak abban a tekintetben, hogy a fordítás önálló szakként is megjelent a képzési struktúrában, illetve már fordítástudományi doktori program is működik az országban, de a tudományág intézményi megalapozottságát illetően is. A különböző fordító- és tolmácsolás programok gondozását, bár még nem mindenütt, de már egyre több intézményben önálló – vagy részben

önálló – fordítástudományi, illetve fordító- és tolmácsképző tanszékek, központok látják el. A mesterképzést indító intézményekben az alábbi egységek a képzés gazdái:

Debreceni Egyetem: Bölcsészettudományi Kar

Eszterházy Károly Egyetem: Anglisztika Tanszék

Eötvös Loránd Tudományegyetem: Fordító- és Tolmácsképző Tanszék

Miskolci Egyetem: Alkalmazott Nyelvészeti és Fordítástudományi Tanszék

Pannon Egyetem: Germanisztikai és Fordítástudományi Intézet, Fordító- és Tolmácsképző Intézeti Tanszék

Pázmány Péter Katolikus Egyetem: Angol Nyelvpedagógiai és Fordítástudományi Tanszék

Szegedi Tudományegyetem: Fordító- és Tolmácsképző Központ

Meg kell még említeni, hogy bár a Budapesti Műszaki Egyetem mester-szintű fordító- és tolmácsképzést nem, csak szakirányú továbbképzéseket folytat, jól mutatja az intézmény elkötelezettségét az a tény, hogy e képzéseket önálló Tolmács- és Fordítóképző Központ irányítja.

Úgy tűnik tehát, hogy Klaudy Kingának a független fordítástudományi tanszékek létrehozását sürgető mondatai egyre több intézményben meghallgatást nyernek, és egyre többen értik meg, hogy „a nyelvi közvetítés önálló szakma, melynek műveléséhez nem elegendő a nyelvtudás, tehát a nyelvszakos bölcsészhallgatók nem lesznek automatikusan fordítók és tolmácsok” (Klaudy 1997: 182). Egy önálló szakma pedig megfelelő tudományos hátteret és ezt támogató intézményi alapokat igényel.

4.3. Fordító- és tolmácsképző programok Magyarországon

Magyarországon összesen 16 felsőoktatási intézményben működnek különböző szintű fordító- és tolmácsképző képzések. Ezek listáját, melyet a legnagyobb gondossággal igyekeztem összeállítani, elsősorban a felvi.hu felsőoktatási portál adataira támaszkodva (Felvi.hu 2016), kiegészítve azt a különböző intézmények weboldalain talált információkkal a 2. függelék közli.

4.3.1. Alapszakos specializáció

Anglisztika, illetve germanisztika alapszakos képzés részeként, specializációs formában nyolc intézményben lehet szakfordítási és/vagy tolmácsolási ismereteket szerezni. Emellett egy helyen, a Miskolci Egyetemen jogász szakfordító specializáció is működik, amelyet az Állam- és Jogtudományi Kar hallgatói vehetnek fel. E programok terjedelme tipikusan 4 félév, és 20–50 kredit teljesítése kötelező.

4.3.2. Szakirányú továbbképzés

Szakirányú továbbképzési szakon 16 intézményben folyik fordító-, illetve tolmácsképzés. Ezek néhány kivételtől eltekintve szakfordítókat és/vagy tolmácsokat képeznek. Emellett néhány helyen szakfordító- és terminológusképzés is folyik, illetve az ELTE szakfordító- és lektorképzést is kínál.

Az oktatott szakterületek széles skálán helyezkednek el: műszaki, informatikai, agrár, gazdasági, európai uniós, jogi, egyházi, orvosi, audiovizuális, társadalomtudományi, bölcsészettudományi, természettudományi, egészség-tudományi területen folynak képzések. Egy intézmény, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) műfordítóképzést folytat, illetve a Károli Gáspár Egyetem egy különösnek tűnő, szakfordító és műfordító továbbképzési szakot működtet. A képzések túlnyomórészt egy idegen nyelvűek, de néhány helyen két idegen nyelvű képzés is folyik, illetve a Budapesti Műszaki Egyetem nemzetközi három idegen nyelvű konferenciatolmács-képzést folytat. A tanított nyelvek legtöbb helyen az angol és a német, emellett pár intézményben a francia is megjelenik, illetve különlegességként az olasz, a holland, a japán, a kínai, valamint egy helyütt még a szláv és a balti nyelvek is. A képzések hossza 2–4 félév, a szerzendő kreditek száma 60–120 között változik.

4.3.3. Mesterszakos képzés

2016-ban a 66 államilag elismert magyarországi felsőoktatási intézmény közül hét folytat fordító és tolmács mesterszakos képzést. Az alap- és mesterképzési szakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló *15/2006. (IV. 3.) OM rendelet* értelmében a fordító és tolmács mesterszakon a képzési idő 4 félév, a mesterfokozat megszerzéséhez összegyűjtendő kreditek száma 120 kredit, és a második évtől fordítói, illetve tolmács specializáció választható.

A képzés három nyelvet foglal magába: az anyanyelv (A nyelv) mellett minden hallgatónak van első és második idegen nyelve (B, illetve C nyelv). A rendelet nem hagy túl sok mozgásteret az egyes intézményeknek programjaik tartalmának kidolgozásában², amiből egyenesen következik, hogy struktúrájukat és tartalmukat tekintve a magyarországi fordító és tolmács mesterképzések meglehetősen homogének. Az oktatott szakterületek a gazdasági és a jogi fordítás, illetve tolmácsolás; egyetlen kivétellektént Debrecenben egy műfordítás almodul is a fordítói specializáció részét képezi. Igazán jelentős különbség abban figyelhető meg az intézmények között, hogy nem mindenhol adottak a feltételek a tolmács specializáció indításához, ezért Debrecenben, Miskolcon és Egerben csak a fordítói specializáció elérhető; mindkét specializációt csupán az ELTE, a PPKE, Szeged és a Pannon Egyetem működteti.

Ahol ezen túlmenően az egyes intézmények a rájuk jellemző sajátosságokat meg tudják jeleníteni, az a különböző tantárgyak tartalmi hangsúlyainak megválasztása, illetve az intézményben választható B, illetve C nyelvek választéka. Természetesen minden intézményben a kínálat része az angol és a német nyelv. Ezek mellett a francia öt, az olasz három, az orosz és a spanyol kettő, a holland és a kínai egy intézményben választható.

4.3.4. PhD-képzés

A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény értelmében Magyarországon a doktori képzés 6 félév, melynek során 180 kreditet kell megszerezni. Fordítástudományi PhD-képzés mindössze egy helyen, az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Tanszékén folyik. E program a fordítástudományt interdiszciplináris tudományterületként fogja fel, amely egy sor tudományággal érintkezik, így a pszicholingvisztikával, a kognitív nyelvészettel, a szövegnyelvészettel, a korpusznyelvészettel, a kontrasztív nyelvészettel, a lexikográfiával, a terminológiával, a szociolingvisztikával és a kommunikációelmélettel is. Az alapozó kurzusok és a kötelezően választható tantárgyak (pl. az angol, a francia, a német, az orosz és a spanyol fordítástudomány klasszikusai és új irányzatai) mellett a doktoranduszok a szövegnyelvészet és fordítástudomány, a fordítás és a kontrasztív nyelvészet, a szótárírás elméleti

2 Ebben változást eredményezhet a jelenleg hatályos rendeletet 2017-től felváltó 18/2016. (VIII. 5.) EMMI rendelet megjelenése, amely kevésbé részletes tartalmi előírásokat tartalmaz.

és gyakorlati kérdései, a terminológia, a retorika, a szemantika, a nyelvpolitika és fordításpolitika, az Európai Unió nyelvhasználata területén folytatnak tanulmányokat.

5. Tanulságok és további kérdések

Az áttekintés egyik tanulsága az, hogy bár e képzések mindkét országban jellemzően gyakorlatorientáltak, a különböző intézmények által kínált programok között jóval nagyobb strukturális és tartalmi különbségek figyelhetők meg az Amerikai Egyesült Államokban, mint Magyarországon. Ennek egyik alapvető oka az, hogy a felsőoktatási szakok képzési és kimeneti követelményeit itthon részletekbe menően meghatározza az oktatási kormányzat, miközben az Egyesült Államokban nem létezik hasonló központosított szabályozás. Vita tárgyát képezheti, hogy melyik gyakorlat célravezetőbb, de ennek vizsgálata túlmutat a jelen tanulmány keretein.

Nyilvánvalóan a gyakorlati, vagyis gazdasági-társadalmi igények határozzák meg elsősorban az oktatott nyelvek kínálatát. Az Egyesült Államokban, mivel a népesség egyre növekvő része spanyol ajkú, és jelentős részük nem beszéli az angolt, egyértelműen a spanyol nyelvű fordító- és tolmácsolások dominálnak. Emellett a politikai és gazdasági kapcsolatok miatt hagyományosan fontos európai nyelveket, a franciát, a németet, az oroszot is számos programban oktatják, de egyre nagyobb szerepet kap a kínai, az arab, a japán nyelv is. Magyarországon a fordító- és tolmácsolásban egyértelműen az angol és a német a legfontosabb idegen nyelv, mellettük néhány programban megjelenik a francia, az orosz, az olasz és a spanyol, míg az összes többi nyelv marginális szerepre van kárhóztatva. Úgy tűnik, hogy a környező országok nyelvei, illetve az egyre fontosabbá váló távol-keleti nyelvek még nem igazán találtak meg helyüket a képzési palettán.

E rövid áttekintés alapján is szembetűnő az USA-beli fordító- és tolmácsoló programok, illetve képzőhelyek viszonylag kis száma, amely messze elmarad attól, amit az ország lakosságának mérete és a munkaerőpiaci prognózisok indokolnának. Mindez pedig könnyen súlyos problémákat okozhat a közeljövőben, ahogyan Kelly (2012) is utal rá. Vajon mi az oka annak, hogy e hatalmas, gazdaságilag és tudományosan is erős ország egyébként rendkívül sokszínű és sokféle igényt kielégítő felsőoktatásában ennyire jelentéktelen a fordítóképző programok szerepe?

Ami a magyarországi helyzetet illeti, arról megbízható statisztikai adatok hiányában nehéz megalapozott véleményt alkotni. Annyi biztos, hogy a felvi.hu portálnak az elmúlt évekre vonatkozó felvételi statisztikái alapján (Felvi.hu 2016) évente összesen 400–500 fiatal adja be jelentkezését a fordító és tolmács mesterszakra, és ebből mintegy 200-an nyernek felvételt. Ennek a hallgatói létszámnak a képzését hét képzési hely gond nélkül el tudja látni, vagyis ilyen tekintetben – ezen a képzési szinten – nem beszélhetünk a képzési kapacitásnak az amerikaihoz hasonló deficitjéről.

Számos egyéb kérdés is felmerülhet még, amelyek érdeemesek lehetnek a továbbgondolásra, például a fordítási és tolmácsolási tevékenységben érintett tényezők közötti együttműködést illetően: Milyen mértékben, milyen módon, mennyire rendszerszerűen épülnek be a fordítástudomány eredményei a képzésekbe? Létezik-e bármiféle koordináció, tapasztalatcsere, együttműködés a különböző intézmények fordító- és tolmácsoló programjai között? Létezik-e rendszeres koordináció, tapasztalatcsere, együttműködés a képzések és a fordítói szakma között? Szabari (1999: 30) szerint az Egyesült Államokban „az európainál, és különösen a magyarországinál lényegesen szervezettebb kapcsolat áll fenn a fordítástudomány, a fordítóképzéssel foglalkozó felsőoktatási intézmények valamint a gyakorló fordítók és a fordítóirodák között”, és ez elsősorban az ATA (*American Translators Association*) érdeme, amely rendszeres fórumot biztosít a kapcsolattartásra a különböző szereplők számára. Állítását azonban nem fejt ki részletesen, és nem támasztja alá adatokkal. Nyilvánvaló, hogy ennek az állításnak és az általa implikált feltevéseknek az ellenőrzése igen messzire vezető és mélyreható vizsgálatot igényelne, amire ebben a rövid tanulmányban nem vállalkozhattam. Mindenesetre ezek olyan kérdések, amelyeket a témában érintetteknek érdemes lehet alaposabban is körüljárni.

Irodalom

- Bureau of Labor Statistics, U.S. Department of Labor. 2016. *Occupational Outlook Handbook*. Elérhető online: <http://www.bls.gov/ooh/media-and-communication/interpreters-and-translators.htm#tab-1> (Letöltve 2016. 07. 15)
- Dorofejev Tamara. 2009. Stressz és jó fizetés – munka tolmácsként. Elérhető online: <http://www.origo.hu/allas/tipp/20091223-stressz-es-jo-fizetes-munka-tolmackskent.html> (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Espell – fordit.hu. 2011. *Fordítói körkép*. Az eredmények nagy része elérhető: Elérhető online: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.330880893623249.82710.112160082161999&type=3> (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Fordit.hu. 2014. Valóban csökken a fordító munkadíja? Elérhető online: <http://www.fordit.hu/cikkek/2014-05-19-valoban-csokken-a-fordito-munkadija> (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Gearing, J. 2009. Top 10 U.S. Translation Schools. Elérhető online: <http://www.altalang.com/beyond-words/2009/09/23/top-10-us-translation-schools> (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Heltai Pál 2002. Sectoral Translator Training in Hungary. In: Dróth J. (szerk.) *Szaknyelv és szakfordítás. Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kutatásaiból, 2002*. Gödöllő: Szent István Egyetem. 10–22.
- Hvg.hu. 2011. Mennyit keres egy tolmács? Elérhető online: http://hvg.hu/karrier/20110322_szakforditas_tolmacs_idegennyelv (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Kelly, N. 2012. UMD Launches a Sorely-Needed Translation and Interpreting Program. Elérhető online: <http://www.common senseadvisory.com/Default.aspx?Contenttype=Article&DetAD&tabID=63&Aid=2973&moduleId=390> (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Klaudy Kinga. 1997. *Fordítás I. Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga. 1998. A magyarországi fordítóképzés. *Modern Nyelvoktatás* VI.1. 17–27.
- Pym, A. – Grin, F. – Sfreddo, C. – Chan, A. L. J. 2012. *The Status of the Translation Profession in the European Union*. European Commission DGTS.
- Study.com. 2016a. Become a Certified Translator: Certification and Career Roadmap. Elérhető online: http://study.com/articles/Become_a_Certified_Translator_Certification_and_Career_Roadmap.html (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Study.com. 2016b. Degrees in Translation: Program Overviews. Elérhető online: http://study.com/articles/Degrees_in_Translation_Program_Overviews.html (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Szabari Krisztina 1999. A fordítás minősége a fordítástudomány és a felhasználók szempontjából. *Fordítástudomány* 1.1. 27–36
- Wake Forest University, Graduate School of Arts and Sciences. 2016. Elérhető online: <http://interpretingandtranslation.wfu.edu/ma-in-interpreting-and-translation-studies> (Letöltve 2016. 05. 30.)

Források

- American Translators Association 2016a. A Guide to the ATA Certification Program. http://www.atanet.org/certification/aboutcert_overview.php#1 (Letöltve 2016. 05. 30.)
- American Translators Association. 2016b. ATA Institutional Member Translation and Interpreting Courses. Elérhető online: http://atanet.org/careers/T_I_programs.php (Letöltve 2016. 05. 30.)
- American Translators Association. 2016c. List of Approved Translation and Interpreting Schools. Elérhető online: http://atanet.org/certification/eligibility_approved.php#us (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Felvi.hu. 2016. Elmult évek statisztikái. Elérhető online: http://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_rangsorok/elmult_evek/ElmultEvek/elmult_evek.php?stat=26# (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Fizetesek.hu. 2016a. Fordító. Elérhető online: <http://www.fizetesek.hu/fizetesek/forditas-es-tolmacsolas/fordito> (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Fizetesek.hu. 2016b. Tolmács. Elérhető online: <http://www.fizetesek.hu/fizetesek/forditas-es-tolmacsolas/tolmacs> (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Kwintessential. 2016. Translation Courses and Studies in the USA. Elérhető online: <http://kwintessential.co.uk/translation/courses/usa.html> (Letöltve 2016. 05. 30.)
- Lexicool. 2016. Translation and interpreting courses in the USA. Elérhető online: http://www.lexicool.com/courses_usa.asp (Letöltve 2016. 05. 30.)
- National Center for Education Statistics 2015. *Fast Facts*. Elérhető online: <https://nces.ed.gov/fastfacts/display.asp?id=84> (Letöltve 2016. 05. 30.)
- ProZ.com. 2016. T&I schools. Elérhető online: http://www.proz.com/translator_associations?group_type=is_school (Letöltve 2016. 05. 30.)

1. függelék

	Associate	Minor	Certificate	Bachelor	Master	PhD
Adelphi University			Certificate in Translation Studies			
American University			Certificate in Translation (French, Russian or Spanish)			
			Graduate Certificate in Translation (French, Russian or Spanish)			
Arizona State University, Tempe			Certificate in Spanish-English Translation			
Barry University			Certificate Program in Translation and Interpretation			
Bellevue College			Certificate in Translation & Interpretation			
Binghamton University, SUNY		Minor in Translation Studies	Graduate Certificate in Translation		MA in Comparative Literature Plan B: Translation Studies, in conjunction with a Graduate Certificate in Translation	PhD in Translation Studies
Boston University			Certificate Program for Community Interpreters			
			Certificate Program for Legal Interpreters			
			Certificate Program for Medical Interpreters			
Brigham Young University				BA in Spanish Translation		

California State University, Los Angeles			Certificate Program in Legal Interpretation and Translation			
Century College	Associate in Applied Science in Translating and Interpreting		Certificate in Translating and Interpreting			
Columbia University					MA in Russian Translation	
Drew University					MFA in Poetry in Translation	
					MFA in Poetry and Poetry in Translation	
Florida International University		Minor in General Translation Studies	Certificate in Court/General Interpretation			
			Certificate in Translation Studies			
George Mason University			Graduate Certificate in Translation			
Georgia State University			Graduate Certificate in Translation and Interpretation			
Hunter College, CUNY			Certificate in Interpretation and Translation	BA in Interpretation and Translation		
Indiana University, Bloomington			Certificate in Literary Translation			
Indiana University – Purdue University Indianapolis			Certificate in Translation Studies			

James Madison University		Minor in Spanish-English Translation and Interpretation				
Kent State University				BS in French, German, Russian, Spanish Translation	MA in French, German, Russian, Spanish, Arabic, Japanese Translation	PhD in Translation Studies
La Salle University			Certificate in Interpretation: English/Spanish, Spanish/English		MA in Translation and Interpretation: English/Spanish, Spanish/English	
			Certificate in Translation: English/Spanish, Spanish/English			
Marygrove College			Graduate Certificate in Translation (Arabic, French, or Spanish into English)			
Miami Dade College			Certificate in Translation/ Interpretation Studies			
Miami Dade College	Associate in Science in Translation and Interpretation Studies					

Middlebury Institute of International Studies			Graduate Certificate in Spanish Community Interpreting		MA in Conference Interpretation	
					MA in Translation	
					MA in Translation and Interpretation	
					MA in Translation and Localization Management	
Montclair State University			Certificate in Spanish Translation			
			Graduate Certificate in Translation and Interpreting			
National Hispanic University			Certificate in Translation and Interpretation			
New York University			Certificate in French to English Simultaneous Interpreting		MS in Translation (English to Spanish, French to English, and Spanish to English online; Chinese to English on-site in New York City)	
			Professional Certificate in Court Interpreting: Spanish/English			
			Professional Certificate in Medical Interpreting			
			Professional Certificate in Translation			

Northern Illinois University			Certificate of Graduate Study in Spanish Language, Literature, and Culture (With Specialization in Spanish Translation)			
Oklahoma State University	Associate of Applied Science in Technical Spanish – Translation/ Interpretation with Health Care/Legal Option					
Pima Community College	Associate of Applied Science in Translation and Interpretation Studies		Certificate in Translation and Interpretation Studies			
Princeton University			Certificate Program in Translation and Intercultural Communication			
Rose-Hulman Institute of Technology			Certificate in German Technical Translation			
Rutgers University			Certificate in Spanish-English and English-Spanish Translation	BA in Spanish with option in Spanish Translation/ Interpreting	MA in Spanish, Option in Translation and Interpreting	
			Certificate in Spanish-English Translation/ Interpreting			
San Diego State University			Certificate in Spanish-English Translation and Interpretation			

San Francisco State University, San Francisco			Certificate in Spanish-English Interpretation			
Southern Nazarene University				BA in Spanish-English Translation		
Texas A&M International University					MA in Language, Literature and Translation, with a Concentration in Translation	
Union County College			Certificate in Interpreting Spoken Language			
University of Arkansas					MFA in Creative Writing, Emphasis in Translation	
University of California, Los Angeles Extension			Certificate in Interpretation and Translation (Chinese, Korean, Spanish to English)			
University of California, Riverside Extension			Specialized Certificate in English/Spanish Document Translation			
University of California, San Diego Extension			Professional Certificate in Interpretation and Translation: Spanish/English			

University of California, Santa Barbara					MA in East Asian Languages and Cultural Studies, with Literature, Linguistics, and Translation Studies Emphasis	PhD in Classics, Comparative Literature, East Asian Studies, English, French, German, Religious Studies or Spanish with Translation Studies Emphasis
University of Delaware					MA in Technical Chinese Translation	
University of Denver			Certificate in Translation Studies (Spanish-English, English-Spanish)		MLS in Global Affairs with a Concentration in Translation Studies	
University of Hawaii at Manoa				BA in Translation and/or Interpretation through Inter-disciplinary Studies		
University of Illinois			Undergraduate Certificate in Translation Studies		MA in Translation and Interpreting	
			Graduate Certificate in Translation Studies			
University of Iowa					MFA in Literary Translation	
University of Louisville			Graduate Certificate in Translation			

University of Maryland			Graduate Certificate of Professional Studies in Consecutive Interpreting		Master of Professional Studies in Interpreting	
			Graduate Certificate of Professional Studies in Translation		Master of Professional Studies in Translation	
University of Massachusetts, Amherst			Certificate in Interpreting Studies		MA in Comparative Literature, Translation Studies Track	
			Certificate in Medical Interpreting (Online)			
University of Massachusetts –Boston			Certificate in Medical Interpreting (Online)			
University of Massachusetts –Boston			Certificate in Spanish/English Translation (Online)			
University of Minnesota			Certificate in Interpreting			
University of Nebraska–Kearney		Minor in French, German and Spanish Translation		BA in Spanish Translation and Interpretation		
University of Nebraska –Kearney						
University of Nevada, Las Vegas			Certificate in Translation: German-English			
			Graduate Certificate in Spanish Translation			

University of North Carolina, Charlotte			Undergraduate Certificate in Translation		Master of Arts in Spanish, Translating and Translation Studies Track	
			Graduate Certificate in Translation			
University of Puerto Rico					MA in Translation	
University of Rochester			Graduate Certificate in Literary Translation		MA in Literary Translation	
University of Texas at Arlington			Certificate in Spanish Interpretation	BA in Spanish Translation and Interpreting		
			Certificate in Spanish Translation			
			Certificate in Translation and Localization			
University of Texas at Brownsville		Minor in French Language and Translation	Medical Interpreting Certificate	BA in Spanish Translation and Interpreting	MA in Spanish Translation and Interpreting (Online)	
			Graduate Certificate in Court Interpreting			
			Graduate Certificate in Spanish Translation (online)			
University of Texas at Dallas					MA in Humanities (Translation Focus)	PhD in Humanities (Translation Focus)
University of Texas at El Paso		Minor in Translation and Interpreting Studies				

University of Texas at San Antonio			Graduate Certificate in Spanish Translation Studies			
University of Texas–Rio Grande Valley			Graduate Certificate in Spanish Translation and Interpreting		MA in Spanish Translation and Interpreting (online)	
Utah Valley University				BA in Spanish (Emphasis in Spanish Translation)		
Viterbo University		Minor in Interpreting Studies				
University of Wisconsin–Milwaukee			Graduate Certificate in Translation and Interpreting Studies		MA in Translation with the Professional or Research Track	
Wake Forest University			Graduate Certificate in Intercultural Services in Healthcare		MA in Interpreting and Translation Studies (Spanish-English, Chinese-English)	
			Graduate Certificate in Translation Studies		MA in Intercultural Services in Healthcare	
			Graduate Certificate in Audiovisual Translation and Interpreting		MA in Teaching of Interpreting	
			Postgraduate Certificate in Teaching of Interpreting			

2. függelék

	Alapszakos specializáció	Szakirányú továbbképzés	Mesterszak	PhD-képzés
Budapesti Gazdasági Egyetem		társadalomtudományi és gazdasági szakfordító és tolmács		
Budapesti Műszaki Egyetem-GTK		nemzetközi két idegennyelvű szakfordító		
		szakfordító		
		szakfordító és tolmács		
		nemzetközi két idegennyelvű konferenciatolmács		
Debreceni Egyetem-BTK	angol–magyar fordítás (anglisztika BA)	angol–magyar bölcsészettudományi szakfordító	fordító és tolmács (angol, német, francia, olasz, orosz, holland), fordítói specializáció	
		angol–magyar társadalomtudományi szakfordító		
		kulturális és európai uniós szakfordító		
Debreceni Egyetem-TTK		német–magyar bölcsészettudományi szakfordító		
		angol–magyar gazdaságtudományi szakfordító		
		angol–magyar műszaki szakfordító		
Debreceni Egyetem-TTK		angol–magyar természettudományi szakfordító		
		német–magyar természettudományi szakfordító		
		angol–magyar orvos- és egészségtudományi szakfordító		
Debreceni Egyetem-ÁOK		angol–magyar orvos- és egészségtudományi szakfordító		

Eszterházy Károly Egyetem-BTK	EU szaknyelvi specializáció (anglisztika BA)	európai uniós angol szaknyelvi és kultúrtörténeti szakfordító	fordító és tolmács (angol, német), fordítói specializáció	
	szaknyelvi specializáció (germanisztika BA)			
Eötvös Loránd Tudományegyetem -BTK	angol fordítói készségek (anglisztika BA)	gazdasági és jogi szakfordító és lektor	fordító és tolmács (angol, német, francia, kínai), fordítói, ill. tolmács specializáció	fordítástudomány
		gazdasági és jogi szakfordító és terminológus		
		szakfordító és audiovizuális fordító		
		társadalomtudományi és gazdasági szakfordító		
		szakfordító és tolmács (szláv és balti nyelvek)		
		bírósági és hatósági tolmács		
		európai uniós konferenciatolmács		
Kodolányi János Főiskola		európai uniós szakfordítás (angol és német)		
		társadalomtudományi és gazdasági szakfordító		
		társadalomtudományi és gazdasági szakfordító és tolmács		
Károli Gáspár Református Egyetem-BTK	fordítói-szaknyelvi specializáció (anglisztika BA)	bölcsészettudományi, egyházi, jogi, gazdasági, műszaki, európai uniós és társadalomtudományi két idegen nyelvű szakfordítói és műfordítói (választható nyelvek: angol, francia, holland, japán, kínai, német nyelv)		
	fordítói specializáció (germanisztika BA)			
Miskolci Egyetem-BTK	fordító specializáció (angol és német)	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító	fordító és tolmács (angol, német), fordítói specializáció	

Miskolci Egyetem-ÁJK	jogász szakfordító specializáció (ÁJK-s hallgatóknak)			
Nyíregyházi Egyetem		társadalomtudományi és gazdasági szakfordító és tolmács		
Nyugat-magyarországi Egyetem-BDPK		műszaki/informatikai/gazdasági/agrár szakfordító és szakterminológus		
		műszaki/informatikai/gazdasági/agrár szakfordító és tolmács		
		társadalomtudományi/bölcsészettudományi/pedagógiai/művészeti/művészetközvetítési szakfordító és szakterminológus		
		társadalomtudományi/bölcsészettudományi/pedagógiai/művészeti/művészetközvetítési szakfordító és tolmács		
		természettudományi/orvos- és egészség tudományi/sporttudományi szakfordító és szakterminológus		
		természettudományi/orvos- és egészség tudományi/sporttudományi szakfordító és tolmács		
Pannon Egyetem-MFTK		társadalomtudományi és gazdasági szakfordító	fordító és tolmács (angol, német, francia), fordítói, ill. tolmács specializáció	
Pázmány Péter Katolikus Egyetem-BTK	mű- és szakfordítás specializáció (anglisztika BA)	irodalmi fordító/műfordító angol nyelvből	fordító és tolmács (angol, német, francia, olasz, spanyol), fordítói, ill. tolmács specializáció	
		társadalomtudományi, jogi, gazdasági és bölcsészettudományi szakfordító angol nyelvből		

Pécsi Tudományegyetem -BTK	német szakfordítói specializáció (germanisztika BA)	francia–magyar bölcsészettudományi szakfordító		
		olasz–magyar bölcsészettudományi szakfordító		
Pécsi Tudományegyetem-ÁOK		egészségtudományi szakfordító-tolmács (angol)		
Semmelweis Egyetem-ETK		egészségtudományi szakfordító-tolmács (angol)		
Szent István Egyetem-ÉTK		agrár és természettudományi szakfordító		
Szent István Egyetem-GTK		szakfordító		
Szegedi Tudományegyetem -BTK	A fordítás és tolmácsolás alapjai specializáció (anglisztika BA)	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító	fordító és tolmács (angol, német, francia, olasz, orosz, spanyol), fordítói, ill. tolmács specializáció	
	Fordítás és tolmácsolás specializáció (germanisztika BA)	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító és tolmács		
		angol–magyar természettudományi szakfordító		
Szegedi Tudományegyetem -ÁJK		angolszász jogi és angol jogi szakfordítói szakjogász		
		angolszász jogi és angol jogi szakfordítói szaktanácsadó		
		francia jogi és szakfordítói szakjogász		
		francia jogi és szakfordítói szaktanácsadó		
		német jogi és szakfordítói szakjogász		
		német jogi és szakfordítói szaktanácsadó		
Szegedi Tudományegyetem -ÁOK		egészségtudományi szakfordító-tolmács (angol)		

A kötet szerzői

Antal Éva

főiskolai tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Anglisztika Tanszék

Bakti Mária

főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Alkalmazott Humántudományi Intézet, Modern Nyelvek és Kultúrák Tanszék

Bernard Adams

műfordító

Kaló Krisztina

főiskolai docens, Eszterházy Károly Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Anglisztika Tanszék

Körömi Gabriella

főiskolai docens, Eszterházy Károly Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Világirodalom Tanszék

Órsi Tibor

főiskolai tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Anglisztika Tanszék

Peterecz Zoltán

főiskolai docens, Eszterházy Károly Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Amerikanisztika Tanszék

Pusztai-Varga Ildikó

nemzetközi kapcsolatok menedzser, Szegedi Tudományegyetem,
Gazdaságtudományi Kar, Dékáni Hivatal

Reichmann Angelika

főiskolai tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Anglisztika Tanszék

Strickland-Pajtók Ágnes

adjunktus, Eszterházy Károly Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar,
Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

Szabó Csaba

főiskolai docens, Eszterházy Károly Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Német Nyelv és Irodalom Tanszék

Szép Beáta

főiskolai docens, Eszterházy Károly Egyetem, Pedagógiai Kar,
Idegen Nyelvi Kommunikációs Intézet

Vermes Albert

egyetemi docens, Eszterházy Károly Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Anglisztika Tanszék

Líceum Kiadó
Eger, 2016

A fordítás arcai. Valódi emberarcok és metaforikus arcok, sokan és sokfélék. Fordítók és fordításkutatók, nyelvészek, irodalmárok és filozófusok, ember és számítógép, fordítás és tolmácsolás, anyanyelv és idegen nyelv, alkotás és újraírás, irodalom és szakszöveg, próza és vers, jelen és múlt, gyakorlat, elmélet és oktatás – nem is beszélve a fordítást olvasók elmélyült, derűs, homlokráncoló, vagy éppenséggel értetlenkedő arcáról. Ez mind és még ettől is több. A fordítással kapcsolatos kérdések tárháza kimeríthetetlen. A fordítás mindig kihívás. A fordítás a legnagyobb nyelvi rejtély. A fordítást éppen az teszi számunkra érdekessé és élvezetessé, hogy ezer különböző arccal bír.

2016-ban tizedik alkalommal kerül sor ezeknek az arcoknak a november végi találkozására Egerben, az Eszterházy Károly nevét viselő patinás felsőoktatási intézményben. E kötetben az eltelt tíz évben konferenciánkon előadást tartó néhány szakember írásait adjuk közre – 12 magyar és egy angol nyelvű tanulmányt –, melyek remélhetőleg jól tükrözik a fordítás – és konferenciánk – sokszínűségét.

E tizenhárom tanulmány persze csak néhány arcát villantja fel a fordításnak, a fordítással kapcsolatos kérdéseknek, de remélhetőleg ez a kis portrégyűjtemény is érzékelhetővé teszi, mennyire szerteágazó területről van szó, és mennyire lehetetlen megenni a fordítással való foglalkozást. Samuel Johnson szavait saját szubjektumunkon átszűrve mondhatjuk: Amikor valaki a fordítást unja, magát az életet unja, hiszen a fordításban (a fordításokban) minden megtalálható, amit az élet nyújthat.